

ЛУТФУЛЛО МАҲМУД

**ДИЛМУРОДНИНГ  
ДИЛКАШ ДАВРАЛАРИ**

Тошкент — «Истиқлол» — 2000

85.315.3

М37

**МАХМУД ЛУТФУЛЛО.**

**Дилмуроднинг дилкаш давралари.** — Т.: «Истиқлол», 2000. — 144 б.

Ҳаётда шундай санъат фидойилари борки, улардаги иқтидор, истеъдод, маҳорат ва матонатни кўриб, тасаннолар айтасан киши. Ушбу рисолада ана шундай санъат даргалари, уларнинг авлодлари вакили — таниқли доиракаш, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Дилмурод Исломов ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилинган, шунингдек, устоз ва шогирдлари, хусусан, укалари — Холмурод ва Элмуродларнинг доирачилик санъатини ривожлантиришга қўшган қиссалари қаламга олинган.

Маъмур китоб санъат ихлосмандларининг дилларини хушнуд этади, деган умиддамиз.

ББК 85.315.3

**Лутфулло МАХМУД**

**ДИЛМУРОДНИНГ ДИЛКАШ ДАВРАЛАРИ**

Муҳаррир *А. Зиёдов*

Бадий муҳаррир *Ш. Мирфаёзов*

Техн. муҳаррир *Ж. Бекиева*

Мусаҳҳиҳ *У. Жуманазарова*

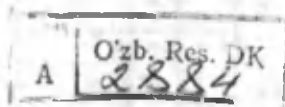
Терияшга берилди 24.01.2000 й.да. Босишга рухсат этилди 29.02.2000 й.да. Қоғоз бичими 84×108<sup>1/32</sup>. Шартли босма табоғи 8,0. Нашр табоғи 8,6. Адади 1000 нусха. Буюртма № 4175. Шартнома 80—99

«Истиқлол» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

ISBN 8224—1218—2

© «Истиқлол», 2000 й.



Handwritten numbers: "10" and "25768" above "3".

Бир ажиб анжуман: Келажак — маҳзун,  
Ўтмиш ижросида тинглайди куйлар,  
Уларни кузатиб ўтирган Бу Кун  
Ватан ва миллатнинг тақдирин ўйлар.

Армонга дўнмасин эмди ҳеч орзу,  
Қолмасин ўзини куйламаган дард,  
Туёғида тоғни синдирсин оҳу,  
Бу миллат қаддини тикламоғи шарт!

Эрку қадру бахтин толар у албат,  
Мендан-да яхшироқ ким билар буни.  
Дунё ва одамлар, о, неча муддат  
Бедаступо, муте дедилар уни,

Мен уни қудратли атадим фақат,  
Дунё кездим, саркаш доирам — забон,  
Миллатим қодир завқ, шиддат, шижоат  
Ҳақида сўйладим.

Тан берди жаҳон!

Ўзбекистон халқ артисти Абдуҳошим Исмоилов:

«Доиранинг бошқа созларга қараганда мураккаб томонлари бор. Сабаби, доирачи пардаси йўқ создан оҳанглар топади, пардасиз оҳангларни куйлатади... Ҳар қандай санъаткор, машшоқ каби доирачининг қалбида ҳам хиргойи яшаши, оғриқ ва завқ яшаши даркор. Булар йўқ экан, уни машшоқ деманг, созанда деманг. Бундайлардан аҳли тарабни йиғлатадиган наво умид қилмоқ ғалат... Хайфким, кўпчилик ёшларимиз санъатнинг маънавий қониқиш ва моддий беками-кўстлик келтирадиган манзилига бориш учун ижод, изланиш, машаққат, тинимсиз, кеча-ю кундуз қилинган машқлар кўчасини эмас, осон шуҳрат, енгил, дидсиз оломон олқишлаётган чучмал куй-қўшиқлар, таниш-билишчилик каби эгри ва боши берк йўлларни танламоқдалар. Уларда ҳали ҳозир биз айтган, элу юртининг дарди дунёсига туташ хиргойи нетсин-у, завқу оғриқ нетсин!»

Шундайларга мен:

— Ҳаволанманг, тушинг она заминга, деган бўлардим. Миллий санъатимизга, танлаган касб-ҳунарингизга муҳаббатни, садоқатни, заҳматдан, машаққатдан чўчимасликни, маҳорат учун бармоқ қонатиб машқу меҳнат қилишни, ҳаётнинг баъзан инсон зоти чидаши мумкин бўлмаган синовларини енгишни Дилмуроддан ўрганинг, деган бўлардим».

Ўзбекистон халқ артисти Ғофир Солиҳов:

«Уста Олим ер берди, бизлар ариқ очдик, Дилмуродлар уруғ сепдилар, экин парвариш қиляптилар. Бу саъй-ҳаракатнинг ҳосили, меваси яхшилик бўлгай, эзгулик бўлгай, бў зироат умрбоқий бўлгай, иншооллоҳ. Буларнинг ижрочилик маҳорати, техникаси бениҳоят даражада ўсиб, ақл бовар қилмайдиган даражада кучли бўлиб кетганки, эшитиб ёқангни ушлайсан. Дилмурод ҳам, укалари, шогирдлари ҳам Ҳизр алайҳиссалом назар қилган йигитлардир. Бўлмаса-чи, ҳаммаям доирачи бўлиб кетаверса, ўхшар эканми?».

Ўзбекистон халқ артисти Нуриддин Ҳамроқулов:

«Ҳар қандай инсоннинг ўзи туғилиб ўсган, ўқиган, меҳнат қилган, яшаган жойларидаги хешу ақраболари, ёру биродарларидан иборат давраси бўлади. Дилмурод Исломовнинг, унинг жигарлари Холмурод, Элмуродларнинг давраси бутун дунёдир. Жаҳоннинг қайси мамлакатига борманг, Дилмуроднинг мухлислари, қадрдонларини топасиз. Шунинг учун айтаманки, уларни ота-онаси тарбиялаб, вояга етказган, лекин аслида улар ўзбек халқининг фарзанди, Ўзбекистоннинг ўғлонларидир».

## БИРИНЧИ ДАВРА ОЛДИДАН. ДОИРА

Дилмурод: — Бизнинг ҳунаримиз, санъатимиз — доирачилик, чирмандакашлик. Шу санъат, шу мўъжаз соз менга ҳам, жигарларимга ҳам ризқу рўз ато этди, кетмас давлат берди (шундай деганимга сабаб: ҳунар кетмас давлатдир), обрў келтирди, оламини бизга, бизга оламини танитди. Бизнинг давраларда доира дин-эътиқод, элу юрт, ота-онадан кейинги мавқе-эътибор эгасидир. Шунинг учун ҳам суҳбатимизни доира мавзусидан бошласак...

Муаллиф: — Яхши. Аввало, шуни айтиш керакки, дунёдаги ҳар бир нарса — буюм, жонзот, наботот олами вакиллари, манзара, хатти-ҳаракат, катта-кичик воқеа ва ҳодисанинг ўз мароми, суръати-ритми бор. Сўзнинг, суҳбатнинг ҳам суръати бор, сукутнинг ҳам.

Шу боис ҳам мақсади-вазифаси ҳаётни, борлиқни, унинг ранг-баранг кўринишлари, жилваларини, воқеа, ўзгаришларни сўз билан, оҳанг, ҳаракат, мўйқалам, тасвир билан ифода этиш бўлган санъат асарини ҳам маълум бир умумритмга ёки турли ритмлар силсиласидан иборат мужассамот асосига қурилади.

Адабиётшунос Эркин Худойберганов ёзади: «Йил фасллари алмашиниши, қуёш чиқиши ва ботиши, дарё тўлқинларининг қирғоққа урилиши ва қайтиши ритмик равишда содир бўлади... Мазкур табиий жараёнларни кузатиш натижасида қадим олам кишилари ўз ишларида, фаолиятларининг турли соҳаларида ритмни қўллаш фойдали бўлиши ҳақида хулоса чиқарганлар...»

Дилмурод: — Бирорта каттароқ иш қилаётганда маълум ритмни топиб олиш жуда муҳимлигини билишган. Ҳозир ҳам иш яхши бориб турганда, нимадир ҳалақит берса, диққат бўламиз-ку — бир маромда, яхши кетиб турувди, деб. Бу — ўша ритмни йўқотиш бўлади.

Муаллиф: — Ритм, шунингдек, одамларни бирлаштириш, яъни уларнинг кучи, гайрати, интилишини ягона мақсад сари йўналтириш вазифасини ўтаган экан. Шунинг учун ҳам бора-бора меҳнат, ов, жанг ёки дам олиш

жараёнида кўпчиликни умуммақсад, умумҳаракатга чорлагувчи ритмик ундовлар, хитоблар пайдо бўла бошлаган.

«Уша хитоблардан, — дея қайд этади Эркин Худойберганов, — кейинчалик ибтидоий жамиятда кенг ёйилган ва ҳозиргача ҳам сақланиб қолган меҳнат, ов ва жанг қўшиқлари келиб чиққан. Масалан, асрлар давомида ўзгариб, сайқалланиб, бизнинг замонамизгача етиб келган ўзбек халқ қўшиқларидан «Майда гул» ғалла янчиш жараёнидаги ритмик ҳаракатлар билан боғлиқ ҳолда туғилган».

Англашиладики, мусиқа — қўшиқ, куй ўзининг дунёга келиши учун аввало усулга, ритмга қуллуқ айтиши даркор экан.

Дилмурод: — Устозларимиз бизга доиранинг, урма асбобларнинг жуда қадимий асбоб эканлигини айтишарди. Чунки, мусиқанинг заминидан бир хил усул бўлишини таъминлаш учун албатта урма созлар бўлиши даркор эди.

Муаллиф: — Мусиқа созлари орасида энг аввал усул берувчи асбоблар ясалган десак ҳам янглишмаймиз. Ритми мусиқанинг энг қадимий унсурини эканлиги ҳисобга олинса, ритм берувчи асбобларни, ҳатто мусиқа санъат сифатида шаклланмай туриб пайдо бўлган дейиш мумкин.

Отахон санъатшунос Мамажон Раҳмонов «Ўзбек театри — қадим замонлардан то 1917 йилгача» деган китобида битганидек, Фарғона водийсининг Саймалитош горларидан топилган деворий суратларда доира ёки дўл ноғорага ўхшаш соз ушлаб турган одамларни учратиш мумкин. Бу тасвирларни аجدодларимиз эраמידан аввалги II—I минг йилликда чизганлар. Кўрдигизми, доира ёки унинг қадим аجدодларининг ёши қайга боради!

«Авесто»да келтирилган қуёшга сиғиниш маросимлари, Искандар Зулқарнайн Рахшона билан учрашган мусиқа ва рақс байрами, грек актёрлари ва аждодларимиз биргаликда ўйнаган фожиалар, Кушон давлати давридаги будда динига оид тадбирлар, Хитойга, Японияга бориб ўз санъати билан у юртларни мафтун этиб келган раққосаларимизнинг чиқишлари (сўз VI—VII асрлар хусусида кетмоқда), ва албатта Шарқ Ренессанси даврида мусиқа санъатининг юксак такомил олиши, унинг олий намунаси бўлмиш мақомларимизнинг

пайдо бўлиб шаклланиши доирасиз, унинг қардошларисиз юз берган эмасдир.

Дилмурод: — Доирани ўзбек мусиқасининг юраги, мотори деса бўлади. Бунинг қувваи жозибаси, таъсирига тоб берадиган одам бўлмаса керак. Кўп кўрганман, етмиш-саксонга кирган қариялар ҳам доира садосини эшитганда қад ростлайдилар, ўйинга тушиб кетганларини билмай қоладилар.

Муаллф: — Ўзбекистон халқ артисти Раҳим Исахўжаев Сизнинг фикрингизни тасдиқлади. «Доира, — дедилар у киши, — миллий созларимиз орасида аҳамият жиҳатидан биринчи ўринда туради. У давранинг бошловчиси, мусиқачилар дастасининг дирижёридир. Унинг биргина усули — сўзидан бўлғуси суҳбатнинг — куйнинг, кўшиқнинг табиати, мавзуси, салмоғи, оғир ёки енгил кечиши дарров маълум бўлади. Усиз иш битмайди». Дилмурод, доирада неча хил товуш бор?

Дилмурод: — Муҳтарам устозимиз, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ғофиржон ака Азимов: «Менинг ҳунарим «бум-бак» деб қўярдилар... Шундан билиб олинки биз чаладиган созда икки хил товуш бор — бўғиқ «бум» ва очикроқ «бак»... Хоразмда буларни «гум-так» тарзида чалишади. Доиранинг ҳамма усуллари, жуда мураккаб қочиримлар, нақшлар, импровизациялар ана шу икки товушни усталик билан қўшиб юборишдан келиб чиқади.

Муаллиф: — Ростдан ҳам. Бугунги кунда Дилмурод Исломов, унинг инилари, шогирдлари иштирок этган концертларни томоша қилар экансан, уларнинг бармоқлари остидан чиқаётган бағоят нафис ва мураккаб усуллар мужассамоти, силсиласини иккита товушдангина тузиб чиқилганига ақлинг бовар этмайди. Ахир, бу силсилани, бу гўзал тизимни тузим учун моҳир созанда ўша «Бум-бак»ларнинг неча юз, неча мингини адашмай жой-жойинга қўйиб, териб чиқиши, бу ишни баъзан жуда катта тезликда адо этиши даркор...



## БИРИНЧИ ДАВРА

### 1

Эй азизлар, хей биродарлар!

Бу фоний дунёга кимлар келиб, кимлар кетмаган дейсиз...

Таърифини бошласанг ҳаяжондан қаламнинг тили тутилиб, сўзнинг кўксига гулу райҳонлар очиладиган гулрўлар, гуландомлар, гўзаллар қани? «Сиз каби билтурги гуллардин бири пайдо эмас...» деб эдилар Ҳазрат Навоий.

Ҳар сўзи маъно гуҳари, ҳар жумласи маҳшар қадар яшашга муносиб донолар қани?

Биргина қорин дунё моли билан тўймаган Қоруллар қайда-ю, ўртанган нафси, ўксинган гурурининг амрига бўйсуниб ўзи каби инсонларга қарши чоҳ қазиб, яроғ кўтариб, умрини хусумат, адоват, урушлар, фитналарда ўтказган ёвуз даҳолар қайдамиш бугун?

Айтадиларки, чеки-поёни йўқ ажойиботлар, гаройиб воқе-қодисотлар манзили бўлмиш бу оламда бир япроқ иккинчисини такрор этмагани каби битта инсон ҳам атвору сажияси, руҳий олами, орзу-интилишлари билан иккинчисига ўхшамас экан. Шунинг учун, дунё карвонсаройига бир неча муддат меҳмон бўлиб, келгандан кейин, инсонлик номига муносиб ё номуносиб ишларни қилиб, ё ўзи келган манзилни мардлик, донолик, саховат, меҳру муҳаббат нақшу нигорлари билан обод этиб, ва ёки калтабинлик ила меҳмонлик расми-таомилини бузиб, кўҳна саройга, унда умргузаронлик қилаётганларга ранжу озорлар, кулфату мусибатлар етқуриб ўтган ҳамма аҳли башарга таъриф бермоққа ожизман.

Фақат айтмоқчи бўламанки, ўз-ўзим билан қилган мубоҳасалар, фикр муҳорабалари мени охир шу хил сулҳга етказдилар: ёруғ жаҳонга келдингми, бас, қўлинг калтами, дарозми, имконинг етадимми, йўқми (етса омон-омон, худога шукур, йўқ эса, сўзинг билан, шафқатли, мурувватли, хайрихоҳ қалбинг билан), яхшилик

қилиб, саховат кўрсатиб, имдоду кўмак бериб, ҳамма вақт, ҳар қандай вазиятда ҳам юрагинг заминини тоза, ҳавосини мусаффо асраб яшамоқ керак экан.

Фақат шундай яшаган башар авлодларнинггина инсон атамоқ мумкин экан.

## 2

Худо раҳмати Муҳиддин ака ана шундай шамси мукаррамдай карамли, шафиқ, ният-ўйи тозалигидан хотири сокин, «шукур» деб яшашни эплайдиган одамлар сарасидан эдилар. Оиласи, қариндош-уруғлари, болаларини жондек кўрадиган, дўстликнинг, дўстнинг кадрига етадиган, ва яна айтмасак бўладими, танбурнинг ноласи, доиранинг садоси, ҳофизнинг хонишини сел бўлиб, оламни унутиб эшита оладиган асл, ўзбакий шинаванда эдилар бу инсон...

Муҳиддин аканинг ота-боболари аслида Тошкентнинг Тахтапул даҳасида истиқомат қилганлар. У кишининг бузруквори Ислом ота Исамуҳаммад ўғли ўзига тўқ, бой-бадавлат оиланинг бошлиғи эдилар, бу давлатни чорва боқиб, чорвачилик билан шуғулланиб топганлар. Ислом отани шаҳри Шошда ҳам, ундан йироқларда ҳам Ислом карвон номи билан аташган.

Инқилоб аталмиш балойи бадтарин тирикчилигининг илиги-ю турмушининг усти-боши бутун, егани олдада, емагани ортида одамларга хешу адоват ила қараш сиёсати билан даврага чиқар экан, бу хонадоннинг бир маромда кечаётган осуда ҳаётига ҳам зиён етди. Энди Карвон от, мол, қўйни аввалгидай бемалолу беҳадик боқиш, кўпайтириш, бу аъмоли билан ҳам ўз оиласи, ҳам юртига наф келтириш имконидан маҳрум этилди.

Бироқ, шунга қарамай, кўп йиллар давомида сабр дарахти меваси билан кун кўриб, тонгги қизил булутларсиз отган кунларга етиш умидида яшаган оилада чорвадорлик касбига, жониворларга, хусусан отга нисбатан меҳр-муҳаббат ота мерос бўлиб қолаверган.

«Уқ отни тўхтата олмайди», дейди халқимиз.

Сут билан жонга кирган, қон-қонга сингиб кетган эътиқодни, муҳаббатни, урфу одатни ўткинчи шамол йўқота оларканми?

Муҳиддин ака то умрининг охиригача ота касбини қўймади. Гарчи Келесдаги «энергосбит» деб аталмиш ташкилотда пурчи вазифасида ишласа ҳам, асосий иши

уйида ҳайвон парваришлар эди, аксари вақти, кучи-гайрати, фикри-ёди, изланишлари чорвасига озуқа топиш, касалини тузатиш, ориғини семиртириш, наслини яхшилаш, кўпайтириш... каби ишлар билан банд эди.

У, замон ва енгилтабиат хотиндай атвори ўзгариб турадиган сиёсат имкон бергани қадар ҳовлисида ҳайвон сақлади, чорвадор бўлиб қолди — Тошкентнинг турли бозорларидан чорва молларини сотиб олар, сўнгра уларни фақат ўзигагина хос бўлган уқув, малака, тажриба ва турган гапки, меҳр билан парвариш қиларди.

Мол-қўйи жониворларни яхши кўрган, меҳр билан қараган одамнинг қўли тегса ҳам яйраб, йилтираб кетаверади, эътибор берганмисиз?

Агар, қўни-қўшнининг жонлиғи семириб эт олиши учун ойлар даркор бўлса, Муҳиддин ака парваришида бўлган чорва бир неча кун ичида йилтираб, етилиб, кўзга ташланиб қолаверарди.

Яхши, қирқинчи йиллар охирида шаҳри азим Тошкентнинг бугун «Ишчилар шаҳарчаси» номи билан аталадиган даҳаси қурила бошланди-ю, оилага шу томондан ҳовли учун жой берилди. Бу тарафларда ҳайвон боқиш учун имконият кенгроқ эди — янги ерлар, яна, шу атрофдан Анҳор ўтади, унинг қирғоқлари ҳам кўм-кўк ўт.

Хонадоннинг тирикчилиги асосан шу билан — Муҳиддин ака озғин ҳайвонларни олиб келади-да боқиб, устига тухум қўйсанг ўрнайдиган қилиб семиртиради, нимжонлари, касалҳолларини тузатади, сўнгра бозорга олиб чиқади ёки сўйиб сотади, биллингки қассобликдан ҳам хабари бор.

Оиланинг фарзандлари ҳам болаликданоқ жониворларга меҳр, меҳнатдан, қийинчиликдан қўрқмаслик руҳида тарбия топдилар.

Оиланинг учинчи фарзанди Мавлуда опага сўз берайлик:

— Отамиз оқар сувдай тинмаган, сахий, қўли очик, жигаржон киши эдилар. У киши шанба нима, бозор нима, эрта қачон, кеч қачон — билган эмаслар. Қачон қарасанг бирорта юмуш билан банд бўлардилар. Биз — болаларини ҳам ана шунга ўргатганлар. Суягимиз меҳнатда қотган.

Болаликнинг ёш, уҳдадор, бақувват отанинг овози, кулгилари, эркалаб, танбеҳ бериб гапиришлари билан тўлғин давралари...

Муҳиддин аканинг фарзандларини ўзига тенг кўриб гаплашиш, тушунтириш, кенгашиш одати бор эди: «Мана, шу мол ёки қўйни олиб келдим. Барака топгур ноудда, ношудроқ одам экан-да, жониворга қарашни билмайдиган... Астойдил, зерикмай парвариш қилсанглар, ҳаш-паш демай этига эт, ёғига ёғ қўшилади. Яхшими ахир?»

— Бизга ана шу ишонганлари, маслаҳат солганларни айниқса маъқул келарди. Қувонардик-да... Бўш қолдик дегунча мол-қўйларимизнинг ёнига чопардик. Шу билан бирга, адамлар рағбатлантиришни ҳам жуда ўрнига қўяр эдилар: бозорга борсалар қўллари қуруқ қайтмасди, албатта, кўнглимизни овлайдиган бирор нарса олиб келардилар. Янги пишиб, бозорга чиққан нарсани аввал биз ердик десам хато бўлмайди. Қоғозни «варанка» қилиб қулупнай солиб келганлари, қани она қизим, шакар қизим, деб бўлиб берганлари ёки чит рўмолларига тугиб ҳандалак келтирганлари, сўйиб, улашганлари шундоқ кўз ўнгимда турибди.

Ростдан... Опа гапираётибди-ю, суҳбатлашиб ўтирган хонамизни ҳандалакнинг хуш исн тутиб кетгандай...

— Уша пайтлар — эллик тўққизинчи-олтмишинчи йилларни айтаман, жуда унақа дориломон, тўкин-сочин замонлар эмасди — ун кам, кўпчилик гижда нон, қора буханка еб юрадиган даврлар. Аммо, адамлар ёлғиз ўзлари ишласалар-да, биз қийинчилик кўрмай яшаганимиз. Элининг олди эдик, башанг-у қашанг кийинардик демайман, уйимиз ҳам оқ уй, ола баргак бўлмаса ҳам бироқ қоқ ер, қора шип эмасди. Эгнимиз бут, қорнимиз тўқ эди, буниси — аниқ. Ҳаммаси раҳматлик дадамларнинг ғайрати, тиниб-тинчимаслиги, ҳаракатчанлиги, ҳозирги замон тили билан айтганда, ишбилармонлиги туфайлидан.

Муҳиддин ака Ислом карвонининг Тоиржон, Жаиннатхон, Фотимахон деган фарзандларидан сўнг туғилган, тўртинчи зурриёди. Карвон бува хонадонида Муҳиддин акадан кейин ҳам Нажмиддин, Орифжон, Раҳимахон, Иқборхон исмли қиз-ўғиллар дунёга келганлар.

Ҳафтанинг турли кунларида Тошкентнинг ҳар томонида ҳайвон бозори бўлар, Муҳиддин ака уларга борар экан, ўша томонда яшаётган опалари, сингилларининг уйига бош суқмай, ҳол-аҳвол сўрамай, бир пиёла чой устида жиндак бўлсин тафт олмай қайтмасди.

Мавлуда опа, сўз яна Сизга:

— Черняевка бозори йўлида, Болтамозорнинг ёнида Жаннат аммам турардилар. Иқбор аммамлар «Сабзавот совхози»да яшардилар. Кўктерак бозори тарафда, Қелесда Раҳима аммамнинг ҳовлилари бўларди. Адамлар бозордан қайтишда албатта уларникига кириб, кўриб келардилар.

### 3

Бу оиллага хос яна бир яхши одат — ёмон одамлар-у ёмон ишлар хусусида гапирмаслик эди.

Мазкур таомил қачон жорий бўлган, Ислом қарвон даврадами, ундан авалми, бизга қоронғи — равшани шуқи, оиланинг ширин давраларида Муҳиддин ака ҳам, кейинчалик унинг мунис рафиқаси Зулфия опа ҳам теварак-атрофда юз бераётган яхши ўзгаришлардан, воқеалардан, одамларнинг фазилатлари, хайрли, савобли ишларидангина сўзлар эдилар:

— Фалончи мана бундай олийжаноб иш қилибди. Қийналиб яшаётган ёлғиз кампирга бир қоп ун олиб берибди.

— Нариги маҳалладаги бир одам қўшнисининг етим қолган тўртта фарзандини ўз тарбиясига олибди.

— Анов қўшнимизнинг ўғли ўз кучи билан катта ўқишга кирибди. Битирса, катта олим бўлар экан.

— Фалончининг ўғли-чи? Отаси шаҳарнинг нариги четидан уй олиб берган. Азамат йигит экан, ҳар кун эрталаб келиб, отасидан фотиҳа олади, шундан кейингина ишга кетади.

Ёмонлик, зўравонлик, шафқатсизлик, адоват, хаёсизлик, бевафолик...лар тилга олинмас эди, тилга олишганда арзинмайдиган нарсалар ҳисобланарди.

Ота-она ўғил-қизларини ёруғликка, эзгуликка иштилиб яшашларини истаб шундай қилдилар. Шайтоннинг, зулматнинг бу саҳифада қайд этиш ҳам нотўғри бўлган аъмолларини ўша ёруғлик устига андак бўлса-да, соя ташлашини хоҳламадилар.

Йўқ, бу оиланинг фарзандлари дунёда ёмонлик йўқ экан, ғаму меҳнат қасди жон қилмас экан деган тасаввурдаги, олтин водийларда яйраб, ваҳший даралар учраганда тиззаси қалтирайдиган ношуд, анойи, қўймижоз, бўлимсиз одамлар бўлиб улғайишгани йўқ. Зеро, кўзлар очиқ, тафаккурлар югурик — борлиқ уларнинг кўз ўнгида айланади, эзгуликни ҳам, қабоҳатни ҳам кўр-

маслик, мушоҳада этмаслик, ибрат-ўрнатма олмаслик мумкин эмас.

Бироқ доно, бузруквору комила волиданинг тутган удумлари натижаси ўлароқ, опа-укаларнинг кўнглида, барибир, барибир бу ёруғ оламда яхшилик кўп, яхши одамлар кўп, эзгуликнинг ғалабаси муқаррар, шунинг учун ҳар қандай шароитда ҳам, икки тошнинг орасида туриб ҳам бандабинлик, худобинлик билан яшаш даркор экан деган ишонч устивор бўлди.

Бу ишонч уларни умр бўйи тарк этгани йўқ.

#### 4

Оила маишатининг олдида олтин товоқ бўлганда ҳам, илгида синган сопол бўлганда ҳам бу ҳовлидан доим отнинг кишнаши, пишқириши, курсиллатиб беда чайнаши келиб турган. Нега десангиз, Муҳиддин ака деган инсон кўнгли ҳудудининг катта бир қисмида Фирқўксимон, Бойчиборсимон аргумоқларга ишқибозлик, муҳаббат яшайди. У бошқа жониворларга қараганда от билан кўпроқ банд бўларди, десак хато кетмаймиз. Ночор, нимжонларини олиб келиб кўзининг оқи-қорасидай авайлаб-суйиб боқади, касалларини ўзи қараб, дўхтирларга кўрсатиб тузатади, озуқа бермайди, дон бермайди — жон беради, жон. Бундай марҳамат, бундай тарбияни кўрган отлар ҳеч қанча фурсат ўтмай етилиб, қувватга тўладилар, тулпорга айланадилар.

Хов, ана унда кўрмабсиз!

Муҳиддин ака ҳавас билан янги тулпорининг ёллари тараб, ясатиб кўчага миниб чиқади, гузар айланади, Анҳор бўйларида елдиради жониворни. Бунақа кезларда уни танитайсиз — камтарин, меҳнаткаш, оддий одам лочинга айланган. Кўнгли фахру ифтихор, ёриб чиқиб кетаман деган қувонч билан тўла, завқу-бахтининг чеки-чегараси йўқ!

Яратганинга шукур, парвардигор!

Мана мен, миннатдор қулинг Муҳиддин!

Тирикман, яшайпман!

Атрофимда сен ато этган олам, азиз одамлар, вужудимда ҳаётга ташналик!

Яшайпман, номингдан айланай Худойим!

Муҳиддин аканинг алоҳида, отишқибози дўстлари, улфатлари бор — Маҳмуд ака, Муҳаммад ака, Комил мўйлов, Абдураззоқ ака, Ҳайдар ака, Носир ака, Собир

«ест», Мирза ака, Мухсиддин ака... Тошкентнинг турли даҳаларида, туманларида яшайдиган бу одамларнинг боши бир жойга қовушса бас — суҳбат фақат от ҳақида кетади: жониворнинг турли фазилатлари — кўрки, чиройи, фаросати, садоқати, ҳушёрлиги, машҳур тулпорларнинг таърифу тавсифи, афсонавий воқеалар, орзулар, армонлар от мавзуси атрофида яйраб, хумордан чиқиб жон қоқиб айланадилар.

Отни тарбиялаш, қандай ем билан боқиш, кучли, илдам қилиш сирлари, пойгага, улоққа тайёрлаш, қулунлатиш билан боғлиқ охири-адоси йўқ суҳбатлар, дилкаш турунглар бўларди булар.

«Ёли қуюқ эшакдан яғири бўлган от яхши», дейдилар.

Отдан-да чиройли, кўркам жонивор борми!

Нақлиётнинг бирор тури, энг нуфузли, энг қиммат-баҳо машина, ҳатто самолётнинг ўзи ҳам арғумоқнинг суворийга бахш этган гаштини, сурурини бера олмайди. Сабабки, от жонивор чавандози кўнглидан ўтган туйғуларни ҳис этиб туради, бирга қувонади, бирга дард чекади, Худо кўрсатмасин, бирор фалокатга йўлиқсанг нимкони қадар ёрдам беришга уринади. Чунки от — темир вужуд, машина эмас, у — тирик мавжудот.

Қайсидир йили Муҳиддин аканинг хизмат жойида — ўша «Энергосбит» ташкилотида не бир бахтсиз ҳодиса юз беради-ю, акамиз ундан ўзгалардан кўпроқ жабр тортадилар. Ташкилот раҳбарлари аввало аканинг кўп йиллик хизматлари ҳурматида, қолаверса, чеккан азиятлари асорати кўнглидан кўтарилар деган мулоаҳза билан унга «Победа» машинаси ҳадя этмоқчи бўладилар.

— Раҳмат, — дейди Муҳиддин ака, — раҳмат, шунчалик... Лекин, бир илтимос-да... Иложи бўлса, машинанинг ўрнига менга битта от берсангиз.

Ўша маҳалда «Победа»нинг бутун собиқ Иттифоқда энг яхши машина эканлигини, манаман деган бой-вачча йигитларнинг орзуси бўлганлиги эътиборга олинса, Муҳиддин ака қилган бу ишнинг аҳамияти яққол аён бўлади.

Раҳбарият унинг илтимосини бажо келтирди, машина ўрнига битта яхши от совға қилди.

Ишқибоз йигит бу отни айрича муҳаббат, аён билан олиб юрди, сотмади, алмаштирмади. От ҳам янги соҳибига сидқу вафо билан хизмат қилди.

Дилмуродларнинг «Ишчилар шаҳарчаси»даги ҳовлиси бир томондан «Малика» фабрикаси, иккинчи томондан «Ғишт тайёрлаш заводи»га яқин жойда эди. Заводнинг ғишт пишириладиган улкан чуқурларини — хумдонларни кўз олдингизга келтиринг. Бу ердаги хумдонларнинг четларини чала пишган, куйиб ўтиб кетган, ё шаклсиз, қаттиқ бўтқа ҳолидаги, ё бир-бирига ёпишган учи ўткир чақмоқ тошларга ўхшаган ғишт уюмлари қоплаб ётарди.

Кунлардан бирида Муҳиддин ака дўстлари билан гаров боғлашади-да, кейин ҳозиргина бас бойлашиб турган биродарларининг:

— Ҳай-ҳай! Эсингни йиғ! Бир кори ҳол бўлмасин! — деганига қарамай, отининг эгар-жабдуғини олиб ташлаб, ҳатто ёлини ҳам ушламай ана шу чақир-чуқур тошлар устидан чуқурнинг тагига тушади.

От сал тойса, қўркиб, ҳуркиб ўзини у ёққа-бу ёққа ташласа ҳам бир кори ҳол муқаррар... Бироқ, бу Муҳиддин ака эди-ю, наригиси унинг вафодор, ақлли, ҳушёр оти!

Улар бир вужудга айланган эдилар гўё, томирлар, асаблар, туйғулар бирлашиб кетган эди, юраклар ҳамондан урар. Қалтис вазиятнинг ҳар кичик ўзгаришини-ю, нимага эътибор берилса, қандоқ йўл қилинса бу имтиҳон, синовдан бешикаст ўтиб олиш мумкинлигини бир-бирларининг нафас олишидан библиб турардилар.

Шу боис ҳам бу гаровда улар ғолиб келишди.

## 5

Мана, фурсат етиб даврамизга, одатлари бўйича иккала қўлни кўксиларига қўйганча, хуштавозеъ салом бериб, беназир инсон, устоз доирачи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ғофир ака Азимов кириб келдилар.

Ғофир ака тозаликнинг, саришталикнинг тимсоли, руҳий сокинлик, озодалик, тартибнинг рамзи. У билан даврага хушқоллик киради, дилкашлик, самимият, офтоб киради.

Ёлғиз офтоб деманг, бир неча офтоб десангиз янглишмайсиз, чунки унинг юраги, руҳи табиати бир неча қуёшнинг манзилидир — саховат, хайрихоҳлик, эзгулик, дўстлик истаги каби қуёшлар.

Чеҳрасида яна бир хуршид — ёқимтойлик, тозалик,



хуштабассум, сўзлари, такаллуфи, эзгулик, яхшилик, имдод бериш йўлидаги ҳаракатлари яна бир қуёш...

Ғофиржон ака — таниқли доирадаст, ўша маҳаллар дунё кезган атоқли санъаткор Тамарахонимнинг гуруҳида ижод қиладилар.

Кўпроқ сафарларда бўладилар-у, ҳар гал сафардан қайтганда оила аъзолари, дўсту ёрлари, қариндош-уруғлари, маҳалла-қўй учун байрам бўлиб кетади. Карнай сурнайлар чалинади, тўймисан, тўй!

Сўнгра бу хонадонда 10—15 кун давомида нафис мажлислар қурилади, уларга Ғофир аканинг кўнгил қадрдонлари, юракдошлари, аҳли-санъат дўстлари — Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Наби Раҳимов, Ғофир Солиҳов, Раҳим Исахўжаев, Ҳамид Раҳимов, Зокиржон Султонов каби чалса созига булбул кўнган, куйласа гул ўздан бориб, бағрини чок этган неча-неча сеҳрофаринлар ташриф буюрадилар.

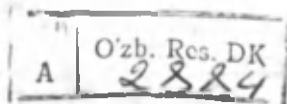
Бир давраки, унинг асносида юракдошлар ушбу оламни унутадилар, тарк этадилар уни... Ким Гўзаллик, ким Нафосат, ва яна кимдир Зарофат атагувчи беҳад латиф, сафобахш, беҳиштий олам бор — бирга-бирга-о-ов етаклашиб ўша тарафларга кетадилар. У оламда дўстлар кўнглини наки бу олам, балки арши аълога олиб кетмоққа қодир тенги йўқ соҳирлар, сеҳргарлар яшайдилар...

Куйлар аталмиш соҳирлар — ҳар бирининг поми таъбингга равшанилик ато этади, руҳингга саришталик — Шаҳноз, Баёт, Ироқ, Ушшоқ, Муножот, Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Эшвой, Тўлқин атайдилар уларни... Умумнома қўшиқ, ашула, суруд бўлмиш соҳирлар. Яна қай бирини айтай? «Якка бу Фарғонада» ними, «Ўлмасин»ними, «Бир келиб кетсин»ними?

О, у сирли оламга бормоқ осонмас, чунки у эҳқларга махсус рухсатномалар билан ўтказадилар — ишқивор, дардивор, лахча чўғ бўлиб, аҳгар бўлиб турган юрагингизни кўрсатасиз, ўша соҳирларни таний оладиган, қадрига етадиган, эъозлай оладиган дидингизни кўрсатасиз.

Бундай рухсатномаси йўқлар, баъзан шундай даврага тушиб қолса ҳам, анқайиб ўтираверади, қайга кетди ёнимдагилар, деб...

Дарвоқе, бу оламга келганининг қайтмоғи, ўша кишвардан ҳам, кўнгилни муҳиб этган ўша сеҳргарлардан ҳам дил узиб кетмоғи мушкул...



Кўнгул узилмайман дейди улардан, жон эриб турибди, сел бўлиб турибди, қўй мени, шуларга қўшилиб оқиб кета қолай деб турибди...

Фақат Куйлар, Наволар эмас, бу оламда яна Зариф Сўз, Ширин Лутф, Дилбар Ғазал каби сеҳргарлар ҳам яшайдилар.

Мунис Хоразмий битган эканлар:

Шеър ул неъмат эруркум

Ҳар неча базл этсалар,

Лаззати ортар, доғи

қадрига топмас нуқс роҳ.

Айтайлик, ўша тарафлардан, ўша оламдан бир илож қилиб қайтдингиз ҳам, аммо буни тўла қайтиш дейиш мумкинми, агарки дилингизнинг улкан бир қисми, чин қисми, балки ҳаммаси ўша сеҳр-жоду билан банд бўлган бўлса, тилингиз соҳирлар айтган оҳангларни, сўзларни ҳар он, ҳар зумда такрорлаб турса:

Ёр васлига қувондинг, қувди кўйидин сени,

Эй Навоий, ҳеч ким давлатга мағрур ўлмасун.

Не бахтки, Муҳиддин ака ҳам Нафис Сўзу Гўзал Навонинг қадрига етадиган заршунос, ишқивор, завқи кучлилар хайлидан бўлиб, Ғофиржон ака тузган давраларнинг бирортасидан қолмас эди.

Шинавандалиқ, санъатга қулчиликнинг ўзи эмас, табиатан ҳазил-мутойибага ўч, сўзи ўткир бўлгани учун кези келганда пайровга бемалол аралашар, яъни бу майдон аро ҳам дадил арғумоқ суриб, дуруст-дуруст лутфлар қиларди, даврадошларининг шавқу олқишига, таҳсинига сазовор бўларди.

Ғофиржон ака билан Муҳиддин ака, икки дўст, маҳалланинг Анҳор бўйида жойлашган чойхонасида ҳам бот-бот ана шундай давралар — концертлар ташкил этиб туришган. Бундай давраларнинг қучоғи албатта кенгроқ, сифимлироқ бўлар, унга юз-юз эллик чоғлик одам жам бўларди. Маҳалла аҳли — кекса-ю ёш, эр-кагу аёлнинг жони эди бундай базмлар...

Гарчи юқорида қайд этилганлардан ташқари яна Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним, Исҳоқ Катаев, Қодиржон Юсупов, Коммуна Исмоилова, Жуманазар Бекжонов, Неъматжон Қулабдуллаев каби атоқли санъаткорлар қатнашсалар-да, бундай кечалар қатъий дастур асосида эмас, суҳбат-қўшиқ, савол-куй, талаб-ғазал тариқасида ўтган.

Бу — ижодкорларнинг, санъаткорларнинг халқ билан, мутрибнинг муҳиб билан учрашуви, эркин, дилкаш мулоқоти, фикр алмашуви бўлганини кўриб турибмиз.

Санъаткорларни таклиф этиш, афишалар чиқариш, жойларни тайёрлаш, кечани жонли, қизиқарли ўтказишни таъминлаш каби ўнлаб ташкилий масалалар доим икки дўстнинг зиммасида эди.

Қамоли санъатга ошуфталик ҳамда дўсти Ғофиржоннинг мавқе — эътибори, одамохунлиги, олиймақом фазилатлари маъқул келганидан бўлса керак, кўнгли бисёр сурур билан тўлган кезлар Муҳиддин ака ҳавас ва андаккина армон ила:

— Ғофиржон, минг яша, иним! Дилимда битта муродим бор: агар парвардигор битта ўғилга еткизса, уни албатта сенга шогирдликка бераман, — дер эди.

Ғофир ака бунга жавобан дўстининг қўлига қўл ташлайди:

— Бўпти, келишдик!

Андак армон деганимизда сабаб бор — Муҳиддин ака оиласида кетма-кет Дилбархон, Дилоромхон, Мавлудахон, Мавжудахон исмли тўртта дилбару дилором бону таваллуд топишган, бовужуд бўлишган-у бироқ бирорта ўғилдан дарак йўқ.

Рост, фарзанд — атоий худо, шу попук қизларни берибдими, минг қатла шукур айтиш керак.

Керак, керак, лекин...

Биттагина ўғлинг бўлса қани! А?

От минишни ўргатсанг унга, эгарга ўтқизсанг-да, етаклаб гузарга, анҳор бўйларига олиб чиқсанг! Ёки бирга-бирга шаҳар марказларига олиб тушсанг, боғларга, концертларга! Ўғлинг халигидай базмларга бирга борса, Маъмуржонни бирга эшитса...

— Қалай, йигит? — деб сўрасанг;

— Тан бердик, дада. — деса. — Беш!

Хов, унга нима етсин!

Бозорга бориладиган кунлар саҳарда ўғлинг сенга билдирмай уйқудан турса-да, отни аравага қўшиб, сотиладиган ҳайвонларни ювиб, тараб сени уйготса:

— Дадажон, — деса, — туринг, тонг ёришиб қолди!

Ёки... мана шу Ғофиржонга ўхшаб доирачи бўлса, номи чиққан ҳофизлар — дарё, у — тўлқин бўлиб гижибанг-гижибанг доира чалганда эшитган одамлар:

— Аммо, қўлинг дард кўрмагур, роса чаптаст, бармоғи тилло созанда бўпти-да! Э, отасига минг раҳ-

мат, — дейишса-ю, сен кўксингга гурур, кўзларингга қувонч тўлиб, яратганга шукрлар айтиб ўтирсанг...

Бундан ортиқ бахт борми!

Шу кунларгаям етармикинмиз, ё Худойим...

Муҳиддин аканинг муроди-ю армонини билган дўстлари, яқинлари:

— Ҳе, ҳали ўғил кўрмагингиз қайда эмиш! Ғам еманг, — дея юпатишар. Ёки:

— Қатор-қатор Машалар келди, Иванлар ҳам кеб қолишар, — дея ҳазиллашар эдилар.

## 6

Ниҳоят ўша кун келди.

1954 йили 27 апрелда Муҳиддин аканинг кўнглини осмон, бағрини боғу бўстонга айлантириб унинг оила-сида ўғил туғилди.

Ўғил! Бўри. Шер. Йигит. Эркак. Жангчи. Ҳимоячи.

Ўғил деган сўзнинг олдига энг кўркам, бутун, мардона, сифатларни қўйсанг ярашади.

Йигит омон бўлса хавфу хатар йўқ,  
Қарвон бор, қалъа бут, қўрғон саломат,  
Қизлар кулгисиди авжу даромад,  
Чоллар уйқусиди роҳат-фароғат, —

дебди шоираларнинг бийрони Ғофур Гулом отамиз.

Муҳиддин ака ўша кунларда қувончдан еру кўкка сиғмай юрди.

Ўғилча кичкина қўлчалари билан суриб, оёқчалари билан тегиб отанинг бахти сарҳадларини самовот қадар кенгайтириб юборган эди. Ота:

— Дилимнинг муродига еткизди мени Худойим, — деб ўғилчасига Дилмурод исмини қўйди.

У айтганини қилиб, боланинг чилласи чиқар-чиқмас чопонининг барига ўраб чойхонага, гузарга, ҳатто ўтиришларга ҳам олиб боришга одатланди. Тетапоя бўлмасидан, йўлга кирмасидан илгари отга ўтқазди. Шунинг учун ҳам, айтиш мумкинки, Дилмурод эгарда юришни ерда юришдан илгари ўрганган.

Дарвоқе, ўғилнинг туғруқхонада эмас, уй шароитида дунёга келганини, унга Ғофиржон ака Азимовнинг онаси Нури буви доя бўлганини ҳам айтиб қўйишим керак.

Ғофиржон аканинг ўғли, таниқли режиссёр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Марат Азимов шундай хотирлайди:

— Кейинчалик... Дилмурод бирор иш билан алаҳ-сиб, Муҳид акамнинг чиқиб кетганини билмай қолган бўлса, у кишини истаб чиқиб келарди. Гоҳи калишда, гоҳи ялангоёқ, ялангобош... Кириб, отасининг пишиғига суқилиб ўтириб оларди-да, катталарнинг суҳбатига, ашула, мусиқаларга алланечук жиддийлик билан қулоқ солиб ўтирарди... Шунинг учун, таъбир жоиз бўлса, ай-тиш мумкинки, куй-қўшиққа меҳр Дилимнинг дилига болаликдан жо бўлган, сут билан кирган.

Шундай кунлардан бирида Муҳиддин ака деган вал-лават ваъдамнинг устидан чиқиб қўяйин деб тўрт яшар ё беш яшар ўғлини улфатларнинг гувоҳлигида Гофир-жон Азимовга шогирдликка берганини эълон қилади, ва расм-русуми шундоқ экан, яъниким, бу гап қонуний тамойил олиб қолсин деб Дилмуродни устоз созанда-нинг оёқлари орасидан ўтказиб олади.

— Эти сизники, суяги бизники, — дейди кўзига ёш олиб.

Гофир ака ҳам алланечук тўлқинланиб аввал дўсти-ни, кейин янги шогирдини қучади.

Шу билан Муҳиддин аканинг кўнглига яқиндан бе-ри улфат бўлиб олган, калтак билан ҳайдасанг кетмай-диган ғашлик хархашаси пасайгандек бўлади.

Алқисса, шундай қилиб Дилмурод исмли болакай тарихи неча минг йил бўлган кўхна доира санъати мо-ҳирларининг дарвозаси эшигини қоқиб ичкари қадам босди.

Кўп олис йўл шогирдлик йўли. Атрофингда сен ка-билар юзта, мингта, балки ундан-да кўп, устозинг бир-бир: келяпсанми деб сўраб қўяди, адашсанг, сўқмоқ-лаб кетсанг тўғрилайди, бундай юр, ундай юрма деб ўргатади, оёқ босишинг, нафас олишинг, ҳар бир хатти-ҳаракатингдан воқиф туради, тузатади, танбеҳ беради, койийди, кези келганда:

— Қўлингдан ҳеч иш келмайди сенинг! Бор, қоранг-ни кўрсатма, бошқа ишнинг бошини ушла! — деб ҳай-дайди.

Чндайсан. Тишингни тишингга фижирлатиб босиб (шундай босасанки, ўт чиқиб кетади), аввалгидан ҳам қаттиқроқ жидду-жаҳд, алам аччиги, ғайрат билан юраверасан, изланаверасан. Товонларинг машаққат тош-ларини қон билан бўяйди, қўлларинг меҳнатда тарс-тарс ёрилади, йиғлайсан, дод деб қочгинг келади...

Бу йўлнинг ана шу каби катта-кичик заҳмату си-

новларига чидайсан-у, доирадай тобланасан, лудамачи чарқондай чарқланасан — камолотнинг манзилига етасан.

Мабодо... Ҳақ таоло, ҳамма синовлардан ўтиб баркамол ҳунар соҳиб бўлишни рўзи насиб этса, ўша кунни бош кўтариб атрофингга бир қарагин, сен билан бирга йўлга чиққанларнинг лоақал мингдан ўнтасини кўрармикансан...

## 7

Отаси билан кечган йиллар Дилмурод учун ҳаётининг энг бахтли даврлари бўлди. Гарчи орадан кўп ўтмай, 1956 йилда укаси Холмурод туғилган эса-да, у отасининг бош ўғли, эрка ўғли эди, у эмин у эркин, шўх шалайим, айни чоғда мўйчинакдай пухта, қайишдай пишиқ, меҳнатсевар, уҳдалик, оёқ-қўли чаққон, фахму фаросатли бола бўлиб ўсди. Сабаби, Муҳиддин ака суюб эркалатишни, мақтаб ғурурланишни қай даражада жойига қўйса, ишлатишни, меҳнатга, заҳматга тоблашни ҳам шу қадар ўринлатарди.

— Ҳаёт — асов тулпор, ўғлим, — дер эди у, — Агар лалайсанг, лақма, занф, ландавур бўлсанг миндирмайди ҳам, ёнига яқин йўлатмайди ҳам. Шунинг учун анқайма, чайир, эпли, кучли бўл! Шиддат билан, шижоат билан ёпиш унинг ёлларига!... Яна ёдиндан чиқмасин: қатъиятли, кучли бўлсам бас, ишим мих экан деган хом хаёлга ҳам борма! Ҳаёт, ўғлим — асов тулпор, бироқ у меҳривор, кўнгли тоза, шафқатли одамларни ёқтиради. Ичи қора, нияти бузуқ, бешафқат кимсаларни суймаган ҳам, суймайди ҳам. Бундайларни у олдидан борса тишлайди, ордидан борса келиштириб тепади.

Дилмуроднинг бўйи қуёш кафтига бош қўйиб яйраган тераклар билан баравар ўсди... Шўхлиги, чаққонлиги, илдамлиги дақиқаларни қувлаб ўтаман деган, анҳор бўйида ўйнаб-югуриб эсаётган, шабадаларни лол қилгудек.

Анҳорнинг бағрига сал илиқлик киргандан токи бу илиқликни муз забтига олиб маҳв этгунча унинг битта жўшқин тўлқинига айланиб чўмилишни, сузишни, сувда ҳар турли ўйинларни ўйнашни яхши кўрганидан бақувват, чайир, югуриб, ўйнаб, ишлаб чарчамайдиган, чидамли, тўзимли...

Орзулари кўклам сабзаларидай қулф урадилар, да-

даси олиб берган кичкина лўли доира қўлидан тушмайди.

— Гулсизидан оберинг деб туриволганман,— дейди бугунги Дилмурод, 6—7 ёшлик чоғларини эслаб, кулиб. — Гуллик чирмандани ёш болалар чалади, дедим. Гулсизини «профессионал» доира ҳисоблар эканман-да.

Оёғи заминда маҳкам турса-да қўли кўкка интилган, осмондаги ойни доирадай чалиб, юлдузларни ўйнатгуси келади.

Дарвоқе, бунинг не мушкуллиги бор, агарки бошинг узра соябонинг падари бузрукворинг омон бўлса, нуридийданг, дуоғўйинг онанг омон бўлса! Раҳнамоинг, устозинг «болам» деб турган эса, опаларинг атрофинг-да парвона эсалар.

Мавлудахон опа:

— Шўх эди, шум эди-ю, ёмонлиги йўқ, зиёни йўқ бола эди. Кўнгли тоза, руҳи саломат эди.

Мавжудахон, Дилмуроднинг тўртинчи опаси:

— Ҳовлимиз «Ғалаба» боғига яқин жойда эди. Шу ерга болалар билан чўмилгани кетарди. Қараймиз, кутамиз — йўқ, йўқ, йўқ. Кейин опамлар мени физиллатадилар, боргин, чақириб келгин, деб. Борсам, кўприкнинг устидан калла ташлаб қийқиритиб ўйнашаётган бўлишди.

— Дилмурод! Опам чақирвоттила! — десам, бирор марта «Йўқ, бормайман», «Яна бир оз ўйнай» демасди, дарров чиқиб келарди.

Ота кўрган ўғил йўл бичар экан.

Муҳиддин ака ўғлига шундай тарбия бердики, Дилмурод мактабга бормасдан аввалоқ ҳаёт деб аталмиш дорилфунуннинг баъзи катталар ҳам идрок этолмайдиган, эрлай олмайдиган сабоқларини ўзлаштирди.

Ота фарзандини мурғаклик пайтидан уй ҳайвонларини боқишга, айниқса от билан муомила қила билиш уқувига ўргатди.

О, албатта, бу — бутун бошли илм эди, фан эди!

Бора-бора, шундай бўлдики, бозорларда, ва ёки от пойгаси, улоқ ўтказиладиган жойларда бирорта минилмаган асов от учраса ота ҳеч иккиланмай ўғилчасига:

— Қани, арслон! Кўрсат ўзингни! — дея имо қилар, Дилмурод эса тишлаб отаман деб, пишқириб, кишнаб турган ўша отнинг кўнглини топа билар, тиллаша оларди улар билан.

Афтидан йигитчадаги Муҳиддин ака талаб этган

кучни, шижоатни ва меҳрни жонивор ҳам ҳис этса, сез-са керак эди.

Кичкина чавандоз, митти ковбой неча-неча гал шу хил ёввойитабиат отларга чапдаст миниб йиғилганларнинг таҳсини, олқишига сазовор бўлганини айтадилар.

Бунақа кезлар отанинг кўнглидаги қувонч ила ғурурни-ю, боланинг юрагидаги ифтихор ила сурурнинг чеки-чегараси бўлмас эди...

...Ё отингдан айланай, парвардигор! Яратганингга шукур! Муродимга мос ўғил берганингга шукур!

Яшаяпмиз, айланай Худо, яшаяпмиз!..

Дилмурод:

— Шунақа отларни уйга олиб келиб, эгар-жабдуққа кўниктирардик. Баъзилар асов отлари бўлса ўзлари ташлаб кетишарди. Биз уларни ўргатиб, синаб, буниси аравага қўшиладиган, мана буниси эса миниладиган ёки пойгабоп, улоқбоп деб аниқлаб берардик.

Яна: Муҳиддин ака, ўғлим ҳали ёш, қандай бўларкин демади, билмаса, чув тушиб қолса-чи деб торлик қилмади, кичкина эканидаёқ фарзандини савдо-сотикқа олиб кирди. Ҳадемай Дилмуроднинг бу борада саводи чиқиб қолгач, унга савдони ишониб, ўзи бозордаги чойхоналардан бирида чой тортиб ўтиришга одатланди.

Ким билади, балки бунақа кезлар отанинг Дилмурод танимайдиган бирорта биродари тирмизак тожирнинг савдосини киши билмас кузатиб тургандир, зарурат туғилганда аралашиб, ёрдамга келгандир. Балки. Фақат, бора-бора бундай аралашувларга ҳожат қолгани йўқ.

— Бозор тугагач, дадамни чойхонадан топиб, фалон қўй ёки молни бунчага сотдим, отни мана бунчага, деб бирма-бир ҳисоб берсам, жуда-жуда мамнун бўлардилар. Улфатларига мақтар эдилар: «Мана, менинг ўғлимни кўриб қўйинглр... Эркак — бу, эркак!» деб. Эрталаб у кишидан аввал уйғонсам-у отни аравага қўшиб, ҳамма ёқни тайёрлаб қўйсам ҳам севинардилар, қайта-қайта дуо қилардилар.

Булар парвариш қилган отларни бозордан ёки уйга келиб сотиб олган киши, баъзан эса Муҳиддин аканинг улфатларидан бирортаси илтимос қилса ота Дилмуродга буюради:

— Ўғлим, амакингиз олган отни уйларига ташлаб келасиз.



Еки:

— Харид қилган мол-қўйларини ҳайдаб обориб беринг.

Бу ҳам отанинг ўз ўғлига тоғдек ишопчи, одам талисин, мустақил, пишиқ-пухта йигит бўлсин дея тутган йўли эмасми?

Мавлудахон опа:

— Қўпинча бозор шаҳарнинг бу четида, ҳалиги кишининг уйи эса тамом тескари тарафда бўларди. Ҳазил эканми, Тошканди азим деб қўйибдилар. Харидор тушунтирарди: қанақа гузар, муюлиш, қайда қандай дарахт, мачит ёки бозор бор, ҳовлиси қайда жойлашган, дарвозасининг ранги қанақа... Дилмурод алай-балай баҳона қилмасди, зийраклик билан эшитиб турарди, қўйиб оларди кулоғига-да, ташлаб келарди ўша кишининг оти, моли-қўйларини. Пулини олиб келасан десалар, қорнига боғлаб етказиб келарди. Бирор марта тополмадим ё у одам йўқ экан деб қайтган эмасди... Зарур одамки топиб, ишни биткизиб қайтган доимо. Мабодо дарвозадан у одамнинг хотиними, болаларими — бирортаси чиқиб «Хўжайин ёки адамлар йўқлар, фалон жойда йўриқдалар ёки писмадон чойхонадалар», деса, истаб-сўраб ўша ердан топар экан. У маҳалларда бунақа бир-бир юриб турган транспорт йўқ, Чуқурсой, Кўктерақ тарафларда ғалати-ғалати, одам қўрқадиган кўчалар бўларди. Шу ёқларга ёш боши билан борганини айтаман-да, ахир 8—9 ёшларда эди!.. Еки агар мол-қўйларни ҳайдаб борса-ю, хонадоннинг соҳибни бирор жойга кетган бўлса, уларни уйдагиларга топширарди. Кейин барибир оила бошлигини топиб: «Амаки, мен шундай қилдим, мол-қўйларингизни уйда фалончи бор экан, шунга топширдим», — деб айтиб қўяр экан. Уша одам адамларни кўрганда Дилимни мақтаб гапирар, адамлар эса уйга келиб бизга айтиб берардилар.

Ҳазрат Навоийнинг айтганлари ёдингизда бор:

Фарзанд ато қуллигин чу одат қилғай,

Ул одат ила касби саодат қилғай,

Ҳар кимки атога кўп риоят қилғай,

Ўғлидан анга бу иш сироят қилғай.

Тасаввурингизда қандайдир — кичкиналигиданоқ катта одамларга ўхшаб қолган, болалик жойи йўқ, ўта жиддий, ҳаддан зиёд тартибли, китобий, зерикарли бола пайдо бўлмасин... Шунақаларни кўрсанг энсанг қо-

тади: мисоли, саксонга кирган чолни бошига бир уриб кичкина қилиб қўйгандек...

Ёки тугилибоқ олтмиш-етмишга бориб қолганга ўхшайди булар.

Дилмурод — бола эди. Бола. Уйинқароқ. Тиниб-гинчимас, оёғига кулдиргич суртилган, шўхлигиям ўзига етарли, баъзан балки керагидан ортиқроқ...

Бир гал... Муҳиддин ака чойхонада. Дилмурод ўртоқлари билан бирга, анҳор бўйида 5—6 отни боқишаётган. Бунақа пайтлар атрофингни маҳалланинг болалари ўраб олишади.

— Дилмурод, манави саманни мен етакласам майлими?

— Қораси меники-а?

Ким билади, балки, Дилим бугун эриб кетар, ювшроқ отни миндиргани ҳам кўнар...

Бу сафар Дилмурод Ғофир Азимовнинг ўғилларидан бири — Санъат билан отларни чўмилтиришга қарор қилишади. Шунда, отлардан бири нимадандир чўчийдими, ҳуркийдими ёки бошқа сабаб биланми, анҳорнинг ўрталоғига, чуқур жойига бориб қолади. Болалар уни қайтармоқчи бўлишади...

Ушанда Дилмурод ҳам Санъатжон ҳам нақд ўлимдан қолган эди, дейишади. Икки дўстни ўша кунни Анҳор бўйига балиқ тутиш ниятида чиққан ўрис қўшни қутқариб қолади.

Дилмурод ўзига келгач, юз берган ҳодисани уйдагиларга, айниқса ойисига айтмасликка қарор қилади.

Зулфия опа бу гапни қўшни хотинлардан эшитадилар:

— Уғлингиз тузукми? — деб сўрашади улар.

— Тузук, юрибди ўйнаб... Нима бўпти ўғлимга?

— Ие, эшитмадингизми ҳали?.. Боласи тушмагур айтмагандир-да... Чўкиб кетишига озгина қобди-ку... Ана, менинг кичкинам келиб ҳаммасини айтиб берди...

Опа ҳушидан айрилар ҳолга борди. Дилмурод кучадан келганда, уни ўз ёнига чақирди, урушмади, койи-мади. Қучоғига босди-да, бошини силади:

— Бошинг омон бўлсин, тойчоғим... Наҳот шунақа қилсанг?.. Сенга бир кори ҳол бўлса, мен қандоқ чидаيمان, ахир?.. Айланайин сендан.

Эртаси кунни Муҳиддин ака маҳалла оқсоқолларини чорлаб, худойи қилиб берди.

...Дилмурод дейди:

— Ота меҳр бизга ота мерос. Сира кўнгилдан кўтарилмайди. Худо хоҳласа, ҳовлимизни битказиб олсак, албатта икки-учта от қилиб қўйиш ниятим бор.

## 8

Одатда, кўпроқ ҳайвон олиб бориладиган ёки харид қилинадиган катта бозор кунлари отага Дилмурод билан бир қаторда қизлардан бирортаси ҳам ёрдам беришарди — Мавлудахонми, Дилоромхонми...

Уша, 1963 йилнинг 14 декабр куни Муҳиддин ака Дилоромхонни ва айниқса:

— Нимага обкетмаяпсиз мени? — деб эргашган Дилмуродни қолдириб кетади.

— Қўяверинглар, ўзим бориб келарман.

Туманлик саҳар эди, чирсиллаган совуқ. Отанинг кўнгли негадир ғаш, безовта...

Туманнинг муздек забонини тушунган борми? Ким таржима қилади унинг гапларини? Айтинглари ахир нима демоқчи у?

Муҳиддин ака ҳовлидан ташқарига чиққач, дарвоза олдида мунғайишиб туришган ўғлига, қизига ўгирилди, туманнинг совуқ қўллари юрагига етиб боргандек бўлди, чуқур хўрсинди.

Сўнг, совуқ оқ парда орасига кириб ғойиб бўлди.

Айтадиларки, фалокатнинг ўзиям яхши одамларни суйиб, ўшаларни истаб юрар экан.

Мавлудахон опа:

— Мактабда эдим. Соат саккиз яримларда Дилмурод учиб борди. Синфнинг эшигини шартта очиб кирди, қарасам — кўзлари жавдирайди, тўлиқиб турибди, ранги «би-ир хил».

— Опа, — деди, — юринг! Адамларни машина уриб кетди.

Юрагим «шув» этди. Титрайман. Қани энди ўрнимдан турулсам... Қитоб-дафтаримни йиғиштирай дейман, қўл ўлғир қалтирайди, тутганим «тала-тап» этиб ерга тушади.

Югурдикми, учдикми, билмайман, уйга етдик. Кетаяпмиз-у, хаёлимдан минг хил фикр ўтади:

— Нимага? Нимага машина уради адамни? Менинг адажонимни, — дейман.

Ойимлар билан Дилором опам Юнусободдаги касалхонага, дадамлар ётқизилган жойга кетишган экан.

Кўп ўтмай, уйимизга қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар тўплана бошлашди — шум хабарнинг қаноти юзта деганлари рост экан. Ана келиб қолишар, мана келиб қолишар дея илҳақликда уйга кирамиз, кўчага чиқамиз. Бир хабар бўлса-чи!.. «Биз ҳам борайлик-чи» деб кетганлардан ҳам дарак йўқ. Худога илтижо қиламиз, нола қиламиз:

— Эй худойим! Ишқилиб тинчлик бўлсин, — деймиз. — Марҳаматинг улуғ, парвардигор.

Бошда хабар олиб келган одам ваҳима бўлмасин, қўрқимасин деган мақсадда алдаганми, ишқилиб ўша дамларда ҳар қалай ортиқча ваҳмамиз йўқ, кўнглимиз тўқ эди. Ҳамма ўйлаганки, Муҳиддин — омон, у ер-бу ери сал лат еган, ҳадемай тузалиб кетади, балки шу бугун кириб келиб қолар, — деган-да.

Дилоромхон опа:

«Туман қуюқ бўлгани учун адамлар кетаётган аравани кўрмай, келиб урилган мошина «бурни бор» кичкина автобус экан. Халқ орасида уни «ботинка» ҳам дейлади. Етиб борсак, чоғроқ касалхона экан, адамлар ўзларини билмай ётибдилар. Бошларини оқ дока билан ўраб-танғиб ташлашибди. Шу доканинг устига ҳам қон сизиб, кўпчиб турибди. Ойимлар «войдод» деб ўзларини у кишининг устига ташладилар... Мен ҳам қўрқиб йиғлашга тушдим. Тасодифни қаранг, Иқбор амманнинг доктор ўғиллари — Қўчқор акам ўша касалхонада ишлар эканлар. Югуриб-елиб ҳар хил дори-дармонларни топиб, қараб туришди. Лекин қани бир мартагина кўзларини очсалар, бир оғиз сўз десалар, юракларим тўкилади, ада, ада, дейман, дод соламан. Қарамайдилар, эшитмайдилар.

Бурройим адам, хушзабоним адам, кейин билсам, бу дунёда айтадиган гапларингизни айтиб бўлган экансиз ўшанда. Ширин сўзларингизни энди айтолмайдиган аҳволга тушиб қолган экансиз...

Бир маҳал адамларнинг дўстлари — Қомил амаким етиб бордилар. Адамларнинг ҳолини кўрдилар-у ўртаниб кетдилар, халоватни йўқотиб, югуриб қолдилар:

— Йўқ! Бу касалхона бўлмайди. Тезда тузукроқ дўхтирга олиб бориш керак! ТошМИга етказиш керак! — деб туриб олдилар.

Мошина топилди. Бирга-бирга ТошМИга кетдик...

Бахтга қарши, дарров операцияга ётқизишнинг ило-

жи бўлмади — жарроҳлар банд экан. Адамлар кутиб, ётиб қолдилар.

Комил амаким тўполон кўтариб, кимларнидир топиб келдилар. Ушалар катта дўхтирлар бўлса керак, адамларни кўришди-да, Комил амакимни четга суриб:

— Фойдаси йўқ, — дейишди. — Унгламайди.

Буни мен ҳам, ойим ҳам эшитдик, уввос солиб йиғладик.

Охири... Менинг йиғлаганларим қулоқларига етдими ёки парвардигор ёруғ дунёни, жуфти ҳалолнингни, болаларингдан лоақал бирортасини сўнгги марта кўриб қол, бандам, деб нэн бердим, адамлар...

Кўзларини очдилар. Менга, ойимга бир-бир қарадилар. Ишонсангиз, қўлларини юзларига тортиб, сўзсиз дуо қилдилар-у...

Узилдилар... Кетдилар, бизларни ташлаб...»

Тушликка бориб эрталабки туман тарқаган, қиш бўлганига қарамай, ҳаво чарақлаб очилиб кетганди.

Шунда... Дарвозадан Зулфия опа кириб келади-ю, истиқболга ошиққан болаларини бағрига босиб, фарёд қилиб юборади:

— Войдо-од! Отангиздан айрилиб қолдик, болаларим! Айрилиб қолдик!

Ҳамма бир неча зумга даҳшат ичида хангу-манг, лол-мааттал туриб қолади. Сўнгра ҳовлидан осмоннинг бағрини қақшатгудек қий-чув, оҳу-вовайло кўтарилади.

\* \* \*

Эй муғаний биродардар! Қанисиз!

Бир маҳзун куй чалингиз, юракнинг дардига ҳамоҳанг бўлсин, бу дардни камайтирмасин, орттирсин майли!

Танбурчининг мизроби қалбларни қонатсин, ғижжакчи камонига жон риштасини қўйсин.

Уша хазин-хазин куй «Чўли ироқ»дай дарди бепоён наво бўлса, пешрав бўлса тағинам мақбул, ва яна унга жаҳондаги ҳамма эзгин куйларнинг намудлари қўшилиб кетсин!

Негаки, дарди-дилимиз энг йироқ чўлдан, энг кабир саҳродан бепоёндинир бугун. Уртаниш, изтироб аламларимизни босадиган куч йўқ, қудрат йўқ.

«Қайғу остида қолмоқдан кўра тоғ остида қолган яхшироқ» дейдилар Ҳазратим...

Ўзини унутиб, ҳушидан ажралиб зор-зор йиғлаётган юрак яна кўпроқ эзилишдан, ўртанишдангина ҳаловат топмоқни истайди.

Ҳей муғанний дилдошлар, ана шундай мунгли-нав-ҳали бир куй чалингиз!

Бу кун биз Муҳиддин исмли бир асл инсонни, меҳр, саҳоват, шинавандалик, ишқивозлик билан яшаган, шунча яшаса-да, ҳаётган тўймай кетган бир мардни жаҳон даврасидан мангулик сафарига кузатмоқдамиз...

У олам сайрини 51 йилдаёқ тугатди.

51 ёшда...

Ажал ташлаган тўрга бу гал жавоҳир тушган эди, ҳаётнинг гулини қишнинг нафаси музлатган эди.

Муҳиддин ака беш қиз, уч ўғилнинг отаси эди. Қизларидан эндигина биттасини чиқаришга улгурган эди холос.

Туғилажак қанча-қанча набиралар боболари бағрида яйрамаганлари каби, у ҳам набираларнинг на бўйини, на тўйини, на камолини кўриб қувонолмади. Севимли фарзандларининг орзу-ҳавасини кўролмади, кўзининг оқу-қораси, дилимнинг муроди деган ўғилнинг санъатда топган мартабасини кўриш, кейинги ўғилчаларини ака ортидан бориб санъату ҳунарда зўр, не-не давраларда кўр бўлган кунларига етиш насиб этмади унга.

Нетайлик, тақдири илоҳий шундай экан.

Айтадиларки, Муҳиддин ака кўмиладиган кун — фалокатнинг эртаси куни ҳаво бирдан тундланиб, осмон қоп-қаро тус олади. Бўралаб қор ёғади, бўрон кўтарилади. Бу ҳодисанинг гувоҳлари, Само ҳам норасида болалар билан бир этак бола билан қолган муштипар аёлга, бебаҳо инсон, тозадил дўст, ҳамкорни йўқотиб:

— Во ҳасрато! — дея андуҳ тортаётган ёру-ёронлар, маҳалла-кўйга қўшилиб изтироб чекканга ўхшади, — деб айтадилар.

...Муҳиддин аканинг вафодор отини фалокат юз берган жойдаги бир таниш киши ўз уйига олиб кириб кетган эди. Фотиҳа ўтгач бўлса керак, ўша одам отни олиб келиб ташлаб кетади.

Жонивор... Ҳовлига кирганда ўзини ерга ташлашини ҳам, кўкка сачрашини ҳам билмайдиган аҳволда, таъриф ожиз қайғуда эди. Унинг туриши, ер тепиниб, бош силкиб пишқиришидан:

— Мен! Мен — айбдорман! Ахир уни бу ҳовлидан соғу саломат олиб чиқиб кетган эдим, мен уни сақлаб қололмадим. Кечиринглар мени, — деган маънони уқиш мумкин эди.

Қўл очиб дуо қилайлик, биродарлар:

— Илоҳим, Муҳиддин акани Парвардигор ўз раҳматига олсин, омин!

\* \* \*

Ҳазин чашмалардир кўзларим маним,  
Чашмаки, ҳар томчи азиз, муқаддас,  
Уларни гавҳар деб этаман фараз  
Умр йўлларида тўплаганларим.

Турмуш тегирмонинг гардидан сочи —  
Оқарган онамнинг кўзидан бир кун —  
Жоним узра томиб,

Жонимни буткул  
Жизғанак айлаган қайноқ кўз ёши;

Қорни оч укамни ухлатмаган нон...  
Унинг, нон сўрай деб келгани чоғи  
Ночорҳол онамни кўргани замон  
Тилга чиқолмасдан қайтган сўроғи;

Юришни, кишнашни истамай қолган,  
Қанча эркалама — тураверган гунг,  
Бу фоний дунёдан чарчаган, толган —  
Отамнинг тулпори кўзидаги мунг;

Не-не эшиклардан ҳайдалиб,  
оппоқ —

Юзи моматалоқ бўлган умидим;  
(Кўпроқ ҳайдасалар,  
келибман кўпроқ,  
Умидим, шунчалар  
қайсарми эдим?)

Жоннинг хамиридан узиб ёпилган  
Жоннинг ўзи қадар азиз ризқ, неъмат;  
Минг йиллик машаққат ўтгач,  
топилган  
Дастлабки бир-икки илиқ сўз, ҳурмат;

Халқим руҳидаги ботиний, алам —  
Дарёлари берган оғриқ қайғулар  
Бари бу чашмалар аро мужассам!  
Шун-чун гавҳар эрур ундаги сувлар.

Махзун чашмалардир, кўзларим маним.

Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Раҳимова:

«Дилмурод — менинг дилу-жоним. Ўзиниям, санъатиниям яхши кўраман. Шу йигитлар бор экан Уста Олимнинг саҳоват, меҳр, маҳорат, одамшавандалик каби ақидалар устивор устозлик мактабининг устидаги байроқ ҳеч қачон йиқилмайди, ерга тушмайди».

Ўзбекистон халқ артисти Дилафрўз Жабборова:

«Дилмурод билан дастлаб танишган пайтларимда ёш ўсмир йигит эди.

Мени бу одамнинг бир фазилати, хусусияти ҳамиша ҳайратга солиб келади: бу — ундаги кўнгли қўйган ҳунарни, санъатни ўрганишга бўлган жуда улкан хоҳиш, доира деган созга нисбатан оташин муҳаббатдир. У устозларнинг хизматини қилиб чарчамасди, мана шу усулни, мусиқа жумласининг мана шу мушкул жойини яна бир марта кўрсатиб беринг, деб сўрашга орланмасди. Уша ўзини қийнаган ўрнини олий такомилга етказмагунча ишлаб ҳормасди.

Ундаги бошқа бир олий фазилат—садоқатдир. Унинг миллий санъатимизга, ўзи улғайиб катта бўлган, моҳир созанда, етук устоз мақомини топган жамоасига нисбатан садоқатига ҳар қанча таҳсин айтсанг кам.

У «Шодлик» ашула ва рақс ансамблининг яхши кунларини ҳам, ёмон кунларини ҳам, яхши раҳбарларини ҳам, ёмон раҳбарларини ҳам кўрди, барига чидади, ташлаб кетмади.

Шу ерда униб ўсди, кўкарди. Шу ерда ижоди гулга кирди. Мана бугун меҳнати, сабру иродаси, садоқатининг ширин меваларини эл-юрти билан баҳам кўрмоқда».

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Абдулаҳад Абдурашидов:

«Устозин рози қилиш, унинг кўнглидагини толиб, айтганини дилидагидан ўтказиб, ўрнига қушдек қўндириб қўйиш осон эмас.



Дилмурод фақат ўз устозининг эмас, жуда кўп ёши улуг ижод аҳлининг қўлига сув қуйиб, хизматини қилиб, кўнглини кўтариб меҳрини қозонган, ўз устозларининг эса айтганларини, сўраганларини талаб даражасидан ўн баробар, балки ундан зиёда даражада бажариб бера олган, ҳаммаларининг дуоларига сазовор бўлган инсон ва санъаткордир.

Мен унинг бутун дунё таниган машҳур созанда бўлиб камол топиб кетишида ана шу дуоларнинг инкор этилмас ўрни бор деб ҳисоблайман».

## ИККИНЧИ ДАВРА ОЛДИДАН. УСТА ОЛИМ КОМИЛОВ (1875—1953)

Дилмурод: — Уста Олим — афсонавий санъаткор. Бугун Ўзбекистонда яшаб ижод этаётган доирачиларнинг деярли ҳаммаси шу кишини пиру устоз деб билдилар. Биз учун Уста Олим Урфий Ота, Рўдакий, Паганини даражасидаги сеҳргар ижроқидир, етукларнинг етуги, устозларнинг устозидир.

Муаллиф: — Муҳтарам домламин Муҳсин Қодиров ёзди: «Уста Олим шунчаки созанда эмас, балки ўз санъатини таг-томири билан, ҳар томонлама пухта эгаллаган баркамол ижодкор, ҳақиқий устоз, олийжаноб инсон эди. У неча авлод санъаткорлари томонидан асрлар мобайнида яратилган усуллар ва рақс ҳаракатлари хазинасини оча олган, ундан ёлғиз ўзи эмас, бутун халқни баҳраманд этишга аҳд қилиб, ниятига етган пири бадавлат киши эди».

Дилмурод: — Уста Олим санъаткорлар шаҳри, нафосат чамани, сайиллар, байрамлар, базмлар макони Марғилонда таваллуд топиб вояга етгани учун куйга, қўшиққа, рақсга эрта кўнгил қўйганлар. Болаликдан оқ санъаткорлар тўпига қўшилиб доира чалганлар, рақс тушганлар.

Муаллиф: — Уста Олимнинг айни чоғда қўли гул аравасоз сифатида ҳам донғи кетганди. У қўлинг ўргилсин соябон араваларнинг моҳири эди. Уста ясаган араваларнинг ичкараси фақат шу ҳунарпеша қодир нозик маҳорат, ҳавас, ижодий тахайюл билан безалар, бежирим, накшинкор тахтачалр қоқилар, атласу кимхоб матолар тортиларди, туянинг кўзидай ойначалар анвойи рангларга бўяб ўрнатиларди. Олди-орқа томонига пардалар осиглиқ. Қараган кўзнинг қувончи, ўтирган жоннинг хузури бунақанги аравалар ўша замоннинг «Нексия»си, «Мерседес»и эди, деяверинг!

Улар бою-боёнлар, пўрим, чапани бойваччалар, киборлар орасида харидоргир эди. Устанинг маҳсулоти, шунингдек, то Туркменистон тарафларгача машҳур бўл-

ган. У тайёр араваларни бир-бирига улаб, олиб бориб Чоржу, Мари шаҳарларидаги бозорларда сотиб келарди.

Дилмурод: — Гавҳар ола Раҳимова устанинг лақаби «соз» бўлган эди, дейдилар. Бу у кишининг нафақат доира, балки чанг ва бошқа созларни ҳам маҳорат билан чалгани туфайлидан бўлса ажаб эмас. Тамарахоним эса ўз хотираларида Уста Олимни «Марғилонлик денди» деб атайди ва ҳамиша шинам, олифта кийиниб юрадиган, этиклари соқол олиш мумкин ойнадек, яктаги қуёш тушган қордек ярақлаб, чуқ дўпписи бош устида омонат қўниб турадиган бу йигитни ҳамшаҳарлари «карранда» дейишарди, деб эслайди.

Муаллиф: — Устанинг озодалиги, саришталиги, нозик табиати, бир кесарлиги, иштизомни, тартибни қаттиқ ушлаши ва ҳар қандай ишга қўл урса, то камоли авжини фалакка етказмагунча эринмай ишлайвериши, изланавериши ва бошқа фазилатлари унинг усул моҳири шоғирдларига мерос бўлиб қолган.

Дилмурод: — Шундай. Гофир ака Иноғомов бир айтиб бергандилар: уста битта гапирарканлар. Билиб, айтганларини бажармаган, билиб-билмай тортишадиган шоғирдларини ёқтирмас эканлар. Ана шу атворлари учун шоғирдлари устозни орқаваротдан «қалампир» деб ҳам аташаркан.

Муаллиф: — Бу табаррук санъаткордан илгари ҳам, у яшаган даврда ҳам ҳунари мўъжиза, зарбаси ширин, пирранг доирадастлар бисёру бисёр бўлишган. Бироқ, Уста Олимнинг буюк хизмати шундан иборатки, у аввал айтганимиздек, тарихи бир неча минг йиллик доира санъати — устозлари яратган улуғ меросни — анвойи усулларни, йиғиб-териб жамлади, тартибга келтирди, янги усуллар ижод этиб, бойитди ва бу ноёб хазинани шоғирдларининг қўлига ўтказди, кўнгилга жо қилди. Уста бу билан ана шу усуллардан кўпчилигини бутунлай унутилиб, йўқолиб кетишдан асраб қолди. Бир вақтлар, замонанинг зўри билан, доирани феодал маданиятига хос асбоб деб қатагон қилишга, ўзбек санъатидан суриб чиқаришга ҳам уринганлар бўлди. Бу созини, ўшанда, айнан Уста Олимга ўхшаган миллий санъатимизнинг фидойилари, жонкуярлари сақлаб қолганлар.

Дилмурод: — Устоз тўплаган хазинанинг анча қисми унинг 1928 йилда Тамарахоним билан биргаликда яратилган «Доира дарс» номли услубий қўлланмага жо бўлган. Доира санъатига кўнгил қўйган ҳавасмандлар

шу дарсни ўтиб, унда жамулжам этилган усулларни пухта ўргансалар, қиёмига етказиб чалишни эплай билсалар ҳеч қайда ва ҳеч қачон доғда қолмайдилар.

Муаллиф: — Уста Олимнинг халқ рақслари «ғолиби» — устози сифатида ҳам хизматлари улуғдир. Юзлаб чиройли, нодир рақс ҳаракатларини хотирига муҳрлаган бу соҳибмаҳорат инсон уларни шогирдлари Тамарахоним, Мукаррама Тургунбоева, Ҳалима Комилова, Розия Қаримова, Гавҳар Раҳимоваларга ўргатди, улар билан бирга «Гул ўйин», «Пахта», «Пилла», «Шоҳида» каби янги рақслар — ижод этди. «Гуландом», «Оқбилак», «Балерина» сингари биринчи ўзбек миллий балетлари, «Фарҳод ва Ширин», «Гулсара» мусиқали драмалари, «Бўрон», «Буюк канал» опералари ҳам устанинг фаол иштироки билан яратилди.

1935 йилда Лондонда бўлиб ўтган Халқаро рақс фестивали бошқа миллатлар қатори ўзбек санъатимизнинг ажойиб ғалабаси билан якунланганди. «У... ўзбек рақс усуллари ва ўз чолғучилик маҳоратини муносиб равишда намойиш этиб, фестивалнинг олтин медалини олишга муяссар бўлди, — деб ёзади домла Муҳсин Қодиров. — ...Мўъжазгина чолғуда бутун бир оркестрга тенг усул ва оҳанглар ҳосил қила олган бундай созанда маҳоратига танг қолишиб, уни «мўъжизакор» («виртуоз») деб аташди».

Дилмурод: — Ҳар кунимиз азиз авлиёларимиз, аждодларимиз, ота-онамиз қатори устозларимиз руҳига, ва албаттаки, Уста Олим Комилов руҳларига дуо бахш этишдан, давраларимиз у кишининг хотираси, ҳурмати-га таъзим бажо келтиришдан, номларини зикр этишдан бошланади.

Муаллиф: — 1980 йили Сизнинг таклифингиз, елиб-югуришингиз натижасида пири устознинг Чигатойдаги қабри устига хотира тоши ўрнатилганидан хабаримиз бор. Бу тошга Уста Олим дилидану Муҳаммад Юсуф қаламидан тўкилган ушбу сатрлар чекиб қўйилган:

Дунёнинг тор йўлида

Менинг ҳам оҳим қолди

Шогирдларим қўлида —

Доирада додим қолди.

## ИККИНЧИ ДАВРА

### 1

Тириклик сувидан ҳали қониб ичмай туриб, ҳаётининг олтин жоми баногоҳ синган Муҳиддин ака Лавҳул Маҳфузда битилган тақдирига бўйсуниб, қадрдонлари билан дийдор қиёматда деб видолашиб кетганида Зулфия опанинг ёши қирқнинг довонидан энди у ёққа ўтган истараси иссиқ, кўҳликкина, кулиб турган аёл эди.

Юзларига ажии қалам теккизмаган, сочларига кексалик мусаввири оқ бўёқ еткизмаган...

Фожиадан кейин ўтган бир йил орасида опанинг юзлари ўша қалам тирнашларини ҳам сездилар, энди бу менинг измимга ўтди деган фикрга келган кексалик унинг сочлари учун оқ бўёқни ҳам аямади.

Бу сочларни кексалик эмас, мусибат, изтироб оқартирди, муштоқлик ваҳимаси, қон қақшаб қолган болаларни қандоқ кўтараман, одамлар сафига нетиб қўшаман деган тоғдек ташвиш, масъулият қўрқувни оқартирди.

Агар Муҳиддин ака ҳаётининг жоми тақдир отган тошдан ногоҳ чил-чил бўлган эса, Зулфия опанинг қўлидаги жомга қон томди, кўз ёши томди, кейин эса пешона тери аралашди — оқибат, бу жомдаги обиҳаёт талх бўлди, аччиқ бўлди.

Оби равон дарёнинг йўлига тоғ юмалади, сувлари тирқираб қолди дарёнинг...

Бошимга ёққан ғам тошин  
мингдин бирича бўлмағай  
Гардун агар минг бесутун  
ёғдирса Фарҳод устина,

деб куйлаган эдилар Ғофир аканинг навозанда биродарлари. Бу куй, бу сўзларни эшитган Дилмурод, наҳотки бу дунёда шундоқ алам, шундоқ изтироб бўлса деб бо-вар қилмаб эди. Кўрадики, одам боласи бошига туша-

диган мусибатлар изҳори учун ўша сўз, ўша афгонлар ҳам камлик қилар экан.

Зикр этиб ўтилганидек, фарзандлардан фақат биттаси — Дилбархон турмушга узатилган эди, холос. Дилоромхоннинг бўйга етиб қолган пайти, Мавлудахон, Мавжудахонлар бири ўн уч — ўн тўрт ёшларда, иккинчиси ўн бир яшар — мактабга боришади. Дилмурад тўққизда, Холмурад ундан кичикроқ. Элмурад 1959 йилда туғилган, демак ўшанда тўрт ёшдан сал ўтган бўлади. Ва Машҳурахон — ҳали бешикда ётган қизалоқ.

Мавлудахон опа:

— Онамиз остона ҳатлаб кўчага чиққан аёл эмасдилар, лоақал нон дўкони қайда — билмасдилар. Адамлар тирикчилик учун зарур ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўярдилар. Бирдан бунақа ишлар бўлиб, ҳамма юк онамнинг елкаларига ортилиб қолди... Ишлайдиган одамнинг ўзи йўқ, еттига болага бундан буён нима едираман, нима кийдираман, бунча юкни қандоқ кўтарман, унинг залворидан ерга кириб кетмайманми, деб ваҳимага тушганлар-да, ойим бечора!

Ғофиржон ака Азимовга ўхшаган қўшниларга, Муҳиддин аканинг дўстларига, қариндош-уруғларига минг раҳмат, Худо хайр берсин, қараб туришмаган, баҳоли қудрат ёрдам беришган. Бироқ ҳар кимнинг араваса бошқа, ташвиши ўзига етарли. Битта онлага туз ҳам керак, игна ҳам — қай бирини айтасан қўшнига ёки қариндош-уруққа? Тобакай, ким бир чимдим ун, бир қултум ёғ ташлаб кетаркин деб дарвозга термуласан! Тобакай:

Улфатим андуҳу ғам, токайгача йисларам,

Қатра-қатра кўзда ашким,

дийдаси хунборман,

деб ўтирасан!

Йўқ... Ўзинг тортмасанг, ўзинг чиранмасанг иложи йўқ. Ўз отига минмаган узоққа боролмайди!

Муҳиддин ака кетаётган аравани уриб юборган автобуснинг ҳайдовчиси ўзбек экан, шу одам ўртага у танишини, бу кўшисини қўйиб, роса югурди: кечирим сўради, ёрдам таклиф қилди.

Бироқ аҳволи бу хил бўлиб, бошини чангаллаб қолганига қарамай Зулфия опа ўша одамнинг ёрдамларини умуман қабул қилмади — бир сўм пул, пул у ёқда турсин битта чўп олгани кўнмади. У одам — суди судра-

либ, бир ёқлик бўлгунча ҳовли атрофида кўп айланди, ул-бул харид қилиб қўни-қўшниларникига ташлаб кетиб юрди:

— Болалари ёш экан. Нима бўлсаям — мендан ўтди, мен — айбдорман. Қўлимдан келганича ёрдам берайин. Йўқ демасин, олсин, қийналиб қолишмасин.

Қўшнилар орага тушишди:

Енгиллик сўраяпганим йўқ, чин кўнгилдан беряпман, деб ташлаб кетди. Олаверинг, ахир, арғамчига қил мадад дейдилар, ўргулай. Хўп десангиз Машҳурани ўн саккизга киргунча ҳамма сарфини кўтараман деяпти.

Опа ўз сўзида собит қолди:

— Бунақа ёрдамнинг бизга кераги йўқ, — деди қатъий қилиб, — тўрт мучали соғ, юриб турган эримни, болаларимнинг отасини ўлдиради-ю, мен унинг қўлидан емиш-хиймиш қабул қиламанми! Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, айтинглар: келмасин бу тарафларга! Гуноҳкорми, бегуноҳми, ана, давлат ҳал қилсин. Қолаверса, Оллоҳ — ҳакам. Мендан эса... кечирим кутмасин, кечиролмайман уни барибир!

Шундан кейингина у кишининг бу маҳалладан қадамн ўзили. Айтишларича, олти-етти йилга кесилиб кетган экан.

— Биз у одамни ўшандаям, ундан кейин ҳам кўрмаганмиз. Таннмаймиз, — деб якунлайди бу мавзуни Мавлудахон опа.

## 2

Ўртаниш, изтироб, қайғу ва алам опа юрагини ёндириб юборган, унинг кўксига бир ҳовуч кул қолган, холос.

Навниҳол умидлар эмин-эркин ўсаётган боққа аёз кирса нетасиз?

Шамси мунаввар чарақлаб турган хонадон кўнгли яримта-ю, бели долгина ойнинг ёруғи ва тафтига қолса-чи, унда не дейсиз?

...Тирикчиликни тўхтатиб бўладими, етти жон кўзингга жовдираб қараб турган эса... Инсон — гавҳар қобил, опа, мулоҳаза қилса, ишга кирмаса, ишламаса ҳеч иложи йўқ... Тақчиллик, етишмовчилик каби шумқадамлар ҳовли дарвозасини тақиллатмай туриб, уларнинг йўлини тўсиш керак, ичкарига киритмаслик тадбирини ўйлаш керак. Бироқ, қайда ишлайди? Қўлида ҳунари

йўқ, иш тажрибаси йўқ тўғригина аёлни ким, қайга ишга олади?

Таниш-билишлар аралашиб сўраб-суриштиришлар натижасида ундан-бундан иш ҳам чиқди, бироқ энди бошқа муаммо кўндаланг келди-ю, бу имконлар йўлига ғов қўйди: ўша иш жойлари ҳовлидан анча йироқ, опа, ахир, бири-биридан кичик жўжаларини қандоқ ташлаб кетади-ю, кимга ташлаб кетади? Дилором бир ўзи эплай оладими укаларини?

Фарзандлари қаровсиз қолиб бир кори ҳолга учраса ёки кўча болаларига айланиб кетишса марҳум эри кечирадими уни?

Опанинг ўзи кечирадими ўзини?

Йўқ, шундай иш топиш даркорки, албатта, уйга яқин жойда бўлсин!

Зулфия опа ўйлаб-ўйлаб, бир тўхтамга келди: маҳалладаги ҳаммомга фаррош керак экан, шу ерга жойлашди. Эшитганлар лаб тишладилар, тиззага шапати урдилар:

— Ҳе, дариг! Муҳиддин раҳматли тирик турганда шундоқ бўлармиди!

«Э, ким нима деса дер, — деб жавоб берди опа бу ва бошқа шу хил гапларга, — меҳнатнинг айби борми! Болаларимнинг кўзини ўйнатиб ўтираманми!»

Опа яратган тангрига болалари борасида ҳар қанча шукрона айтса кам... Улар жавназак мевалардай бот улғайдилар, оиланинг аҳволи, оналари тортаётган кундалик изтироб, азият, жасоратни кўриб, кузатар эканлар қийинчилик ва синов даврлари келганини ҳис этдилар.

Ҳамма оғирликни якка кифт бўлиб қолган опанинг ўзига ташлаб, томошабинлик қилишгани ёки бевош шўхликка ўрганиб, номаъқул кўчаларга кириб кетишгани йўқ — улар кичкиналикдан қўллари косов, сочлари супурги, тиришқоқ, меҳнаткаш, тош келса емирадиган, қум келса симирадиган чидамли-саботли, ва айниқса, айниқса уйга жон тортадиган, беш тийин топсаям:

— Опажон, мана мен шуни топдим! — деб олиб келадиган болалар бўлишди.

В. Сухомлинский бундай деб эди: «Сен болаликдан она кўзларга боқиб, улардаги ташвиш ва ҳаловатни, сурур ва ҳаяжонни кўришга ўрганмаган экансан — бир умрга ахлоқий жиҳатдан ногирон бўлиб қоласан. Сев-



гидаги қўполлик сингари ахлоқий ногиронлик ҳам кичкилар бошига кулфат, жамиятга зарар келтиради».

Мавжудахон:

«Ойимлар саҳарлаб ишга чиқиш учун қўзғалар эканлар, қолганлар ҳам ўз-ўзимиздан туриб кетардик. Уй—ёлғиз, кичкиналарни қандоқ қолдирасан, уларни ҳам бирга оламиз. Шу зайлда, бутун оила узун-қисқа бўлиб ишга чиқамиз. Укаларим Элмурод, Машҳураларни ўша ердаги курсиларга ётқизиб қўярдик, улар бизга кўзлари жовдираб қараб ётиб ухлаб қолишарди.

Биз эса — супурган, ким ахлатларни олган, ким полни, тоғораларни ювган, тартиб билан тахлаган — югуриб-елиб, бир пасда тозалаб ташлардик ҳамма ёқни.

— Сиз ўтиринг! Сиз уринманг! — дер эди Дилмурод опамларни ишлатгиси келмай. — Биз турибмиз-ку, ахир!

Афтидан ҳеч бўлмаса шу йўл билан опамларнинг мушкулени осон қилмоқни истарди».

### 3

Дилмурод ҳаётининг бу даври давраси гарчи етишмовчиликлар, тинимсиз меҳнат, уриниш билан тийра эди. Аммо бу давра Зулфия опадек тенгсиз инсон, ой табиатли, қамар кўнгилли аёл, меҳрда сабрли, муҳаббатда садоқатли ва ана шу фазилатлари билан болаларига ўрнак-ибрат бўла олган Улуғ Онанинг нури билан мунаввар бўлди.

Зулфия опа тирикчилик жиловини қўлга оларкан, рўзи азалдан Аёлга, Онага хос бўлиб келган таомилга амал қилди: ўз уйи, хонадонини бало-қазодан, хавф-хатардан, парокандаликдан асраш учун курашиб яшади.

Аёл учун оила, уй — ватаннинг жонли бир жузви, бўлагидир, Ватаннинг ўзи каби муқаддасдир.

Зеро, донишмандлар бир-бирларини тўлдириб демишларки: «Миллатнинг келажаги оналар қўлидадир».

«Она муҳаббатидан муқаддасроқ ва беғаразроқ ҳеч нарса йўқ: ҳар қандай меҳр-муҳаббат, ҳар қандай туйғу ҳам унинг олдида ё ожиз, ё гаразлидир».

Дейдиларки, кунлардан бир куни аёлга ўзинг ҳақингда гапириб бергин деб илтимос қилишибди. Шунда у бошини эгибди-да, шундай деганмиш:

«Хонадон ўчоғида гуркираб ёнган олов менинг меҳрим туфайли бунёдга келган ва менинг муҳаббатим, аёвим туфайли омондир.

Менинг исмиим Тўмарис эди, фарзандимни маккорлик билан домига туширган Кайхусравни, кир юракли Кир подшоҳни фақат она юраги қодир муҳаббат ва нафрат ила маҳв этдим.

Бир кунни мени Нодирабегим атадилар. Қўқон хони Умархонни ҳусни камолим ҳақиндаги овоза маст этди, унинг суюкли рафиқаси бўлдим. Биз ҳамнафас булбуллардек умр кечирдик... Андоқки, ажрата олмас эдилар, қай бир булбул айтган наво нафисроқдир, гўзалроқдир.

Ҳамнафасим, ҳамсозим бақо манзилига рихлат қилгач, хонликни идора этиш мену вояга етмаган ўғлим Муҳаммад Аминхонга қолди.

...Бухородан Амир Насрулло лашкар тортиб келиб, Хўқанди Латифни қонга ботирганда, ўғлимни, унинг бегуноҳ гўдакларини бисмил этганда чидай олмадим. Босқинчилик, зўравонлик, қонхўрлик билан ҳеч қачон келишолмаган, мураса қилолмаган юрагим, Она юраги тугёнга келди, жунбушга келди, муқаррар ўлимни бўйнимга олиб амирга бор нафратимни изҳор этдим.

Мен вафо тимсоли, садоқат рамзи Зулфия бону бўлдим. Дунёдан эрта қайтиш қилган дилдошим Ҳамид Олимжоннинг қўлидан тушган созни ердан кўтариб олдим ва умрим адоғигача муҳаббат ҳақида дилбар сатрлар тасниф этиб ўтдим. Елғиз бошим билан фарзандларимни кўтардим, улар ўқимшли, одобли, элу юртда обрў-эътиборли одамлар бўлиб улғайдилар.

Не-не урушларни, қатагонлар, қаҳатчиликлар, жудолик-мусибатларни кўрмади бу бошим... Ҳаммадан, ҳаммадан менга оғирроқ эди ўша кезлар. Негаки, мен она эдим, бўй ўғилларини жанггоҳларга, нақд ажалнинг домига юбориб, у ёқдан машъум хабар келса куйиб-куйиб қорайиб кетган, шамдай оқиб тугаган ҳам, бу мусибатларни кўтариш баробарида бошига дуррани маҳкам боғлаб кетмон чопган, дастгоҳларни юргизган, норасида фарзандларим очликдан увол бўлмасин деб ноннинг увоғини, ушоғини қидирган ҳам мен эдим...

Айтишларича, бир кунни аёлга ўзинг ҳақингда гапириб бергин, дейишибди. Шунда у юқоридаги сўзларни айтган экан.

Агарда у ҳамма гаплар ўрнига:

— Мен ўзбек аёлиман, — деб қўя қолганда ҳам ҳаммаси кундек равшан бўларди.

Негаки... Шоир даврон Эркин Воҳид: таърифнинг битмакка, халқим, мингта Фирдавсий керак, деганлари

инглиг, «ўзбек аёли» деган жумла, борлиқ, хилқатнинг тафсирини битмакка неча-неча алломалар, булбулкалом шоирлар уриндилар, бу уриниш олам тургунча давом этса керак, лекин ушбу тафсири барибир тўла баён этиб бўлмайди.

Зуффия опа, ўзбекнинг жуда кўп таниқли санъаткорлари «Ойи» деб атаган бу камтарин, камсуқум, меҳри қуёш инсон ана шундай муқаддас, табаррук аёллар зотидан эдилар.

#### 4

Дилмурод — 9—10 яшар бола, ҳаётнинг пасту баландини эрта идрок эта бошлаган, фаросатли, тамизли йигитча, онаси чекаётган риёзатларни кўриб, «Эр йигитнинг уялгани — ўлгани» эмасми, гоҳ юраги эзилар, гоҳи ер бўлар, гоҳи эса сиқилиб, хунобага тўлиб ўзини қўярга жой тополмасди.

Онасининг елкалари шилиниб, қадди қомати эгилиб, тирикчиликнинг оғир аробасини ёлғиз ўзи тортаётгани унинг учун, Дилмурод исмли ўн яшарли эркак учун ҳақорат эди, номус эди. Ахир, машойихлар: «Этсам онамни дардманд, ахир мен қандоқ мардман?» деганлар.

«Бундай бўлмаслиги керак, — дер эди у қаттиқ тугилган мушлари билан деворни муштар экан кўзларидан ёш тирқираб. — Мен, мен — ҳозир оиланинг бошлиғи. Чунки, бу уйда катта эркак — менман! Демак, мен тортишим керак аравани!»

Кеча, отасининг даврида дўпписи яримта бўлган, бугун эса кўнгли яримта бўлиб қолган йигитча дангасалик, ялқовлик нималигини, қандайлигини билмади, билишни истамади. Чарчоқ, дам олиш деган нарсалардан нафратланди. Ўз нафини кўзлаш, нафсининг сўзига кириш каби одатларни калтак олиб қувлади.

Дилмурод, турган гапки, опалари, укаларидан қаттиқроқ, кўпроқ жидду жаҳд, зарда билан жон койитиб ишлар, ҳаракат қилар, нима қилиб бўлса ҳам онасига ёрдам бериш, унинг бошига ёғилган ёмғир найзаларига қалқон бўлиш, иложи топилди дегунча уни умуман ишга чиқармаслик пайида эди.

— Ҳаммомдаги иш жойларидан опамга ўттиз сўмаош берарди, — деб эслайди Дилмурод. — Агар ўша пайтда бир буханка нонни 16—20 тийин бўлгани ҳисоб-

га олинса, бу пул фақат ноннинг ўзига етарди. Чунки оилада саккиз жонмиз, кунда 5—6 буханка нон етмайди. Шунинг учун айтаманки, маошмиди у, «ма сув» ёки «ма қуруқ нон!»ми билмайман. Опам шуни назарда тутиб, озми-кўпми қўшимча кирим йўлларини топишга уринганлар. То ҳаммомдаги ишлари бошлангунга қадар, биз ухлаб ётган пайтда Кўкчага бориб иккита челакда қатиқ олиб келардилар. Ҳар куни, қиш демай, қор, ёмғир, иссиқ, совуқ демай, Худонинг бермиш куни икки челак қатиқни кўтариб келарканлар опам бечора! Кўкчадан Ишчилар шаҳарчасига-я! Ҳа, опагинам-а!

Энди қайдасиз, Зулфия опа?

Сиз-чи, сиз қайдасиз, Муҳиддин ака!

Ҳурсандлик изҳорини-ю, миннатдорлик туйғуларини фарзандларингиз кимга этсинлар бугун?

Шуни айтсалар керак, «ошу нонни бемалол топганда Сизни топмадим», деб...

Дилмурод бу ишда ҳам, бошқа барча катта-кичик ишларда ҳам онасига бош ёрдамчи, биринчи ўринбосар бўлишга уриниб яшади ўша кунларда.

У оиланинг бир дам тўхтамайдиган, тин олмайдиган моторига айланган, ўзиям тиниб-тинчимас, опалари-укаларига ҳам қўним бермасди.

— Адамлардан қолган қўр-қут — мол-қўйлар бор эди, шулар асқотди. Семиртириб, сотиб янгилаб туриш мумкин эди. Анҳорнинг қирғоқларига олиб чиқиб, боқиб юрдик... Лекин тез орада бу ҳам кимгадир ёқмади. Милициядан келиб хархаша қила бошлашди — ундоқ эди, мундоқ эди, шаҳарнинг ўртасида чорва боқиш мумкин эмас, деб.

Шундай қилиб, кимдир отган тош бу имкониятни ҳам синдирди.

Радио кечаги қўшиқларни бамайлихотир айтади, да-рахтлар қўлларини қарсиллатиб гул очадилар. Рақс тушадилар гўё. Анҳорнинг ҳам димоғи чоғ, хиргойи қилиб оқиб ётибди — тўхтаб қолгани йўқ!

Ахир, шу адолатданми! Дарвозанинг қўллари энди отасини қучмаса, ҳовли унинг қадамларини сезиб яйрамаса, кўчалар уни чақириб келмаса... Булар эса!

Йўқ, йўқ, болакай! Дунё менинг дардимга лоқайд дема!

Баҳор сенинг кўзларингга қаролмайди, шўхликлар сен жиддий, ўйчан, ташвиш билан келар экансан хомуш

тортиб секинлайдилар, гузар сенинг ортингдан бошини сарак-сарак қилиб қараб қолади.

Боланинг руҳи, қалби аламли ларзалар оғушида эди, ларзаки, унинг таъсиридан, оғриғидан еру кўкка сифмайсан, ўзингни қўярга жой тополмайсан, бу таъсирни кейин умрбод унуттиш мумкин эмас...

Ушалар, ўша оғриқлар, ларзалар ҳам кўнгил мулкидаги жавоҳирларга қўшилади...

Дилмурод ўша пайтда ўтган дорилфунунларнинг муаллимлари темир-тирноқ бўлиб курашиш, меҳнат, машаққат эдилар. Хатарлар, восвосга солиб адаштирмоқчи, иродани мўртлигидаёқ синдирмоқчи бўлганлар ҳам кам эмас — адолатсизлик, хўрлик, қадрингга етмаслик... Уларнинг қасдида шу болани йўлдан оздириш, итариб-суриб ташлаш ёки енгил-елли, тўғри-нотўғри топилган пул ҳиди, май ҳиди, бошқа нохуш бадбўйлар анқиган кўчаларга солиб юбориш эди. Бироқ бу саркаш йигитча йиқитсалар туриб, итарсалар суриб, жойига тикланиб ўз йўлини топиб олаверди.

Бу ўринда уни қўллаган, сал адашса роҳи ростга йўлган тоза мурод, гавҳаркўнгил устозлар ҳам кам эмасдилар.

— Опамлар Кўкчадан келтирган қатиқни стаканларга қуйиб берардилар, ҳаммомга олиб чиқиб сотардик. Чой ҳам ташкил қилгандик. Уғил боламан, ичкарига ҳам кириб кетаверардим. Шу, терлаб қизиб чиққан пайтига чой ёки қатиқ тутай деб. Ундан ташқари, уйимиз Ғишт заводининг орқасида эмасми, кўчада мошиналар, аравалар турнақатор бўлиб турарди, одам ҳаммиша гавжум — ёз пайтлари қатиқни айрон қилиб сотганмиз. Ундан ташқари... Ўша атрофда донғи кетган пивохоналардан бири жойлашган, кечга яқин одам қайнаб қоларди — у ерда қурут сотишни «йўлга қўйганмиз». Шунинг ёнига бозордан олиб келган қора писта, ҳовлида ўстирганимиз кўкатларни ҳам қўшар эдик.

Битта стакандаги чой қанча тураркин? Икки тийин, нари борса беш тийин... Бир стакан қора пистадан-чи, бозордан олиб келиб, сотилса қанча қолди? Яна тийинлар.

Турмушнинг тегирмони тўхтаб қолгани йўқ, бироқ унга қуйилаётган сувнинг ҳар қатраси ана шундай азобу уқубат, уруниш билан топиларди. Шу боис ҳам, Дилмурод оилага, онасига озгина ёрдам берадиган, бир неча тийин ёки ярим сўмгина топиш мумкин бўлган меҳ-

натдан ор қилган, қочган эмас. Аксинча, шундай иш чиқиши мумкин жойларни ўзи қидириб борарди.

Маҳалладаги дўконларда қопда, яшиқда ва ёки қоз қутиларда товар келса, уни тушириш, у ёқ-бу ёқни супуришга ёрдам берар, кези келганда савдога ҳам қарашиб юборар, ошхоналарда картошка, сабзи артиш, пиёз тўғраш, гурунч тозалаш, ўтин ёриш, оловга қараб туришларга аралашиб юриб, ошпазларга ҳам «ўз» бўлиб кетганди.

— Ҳа, кетаяпсанми, Дилмурод? Шошма, болам. Ма, манави овқатни олиб кет. Укаларинг билан ейсизлар... Қўнглингга келмасин-а?

— Йўқ, амаки.

— Уч-тўртта картошка, пиёз, иккита нон ҳам тугиб қўйдим, опангга обориб бергин! Эҳтиёт қилларинг опангини, хўпми?

— Хўп... Раҳмат, амаки! Худо хайр берсин Сизга!

Севинч билан ўксиниш бирга келиб, кўксидан кўтарилган, энди кўзларидан қуюлмоқни истаб турган ёшларини ютиб, топган бир-икки нони, бир-неча картошка-пиёз тугилган белбоқни бағрига босиб уйга қараб чопади.

— Иш шу даражага бордики, бора-бора бинойидай овқат пиширадиган бўп қолдим. Ойимлар бу кетишида ўғлим ошпаз бўлади шекилли, деб юрдилар.

Валлоҳу олам, шундай бўлиши ҳам мумкин эди.

Бироқ, Дилмуроднинг аввалги даврамизда айтганимиз нафис олам саёҳатларида иштирок этганини, ўша оламнинг афсонавий сеҳргарлари билан учрашувларини унутмайлик. Дўстимиз юрагидан бу бахтли мулоқотларнинг ишқи-таъсири кўтарилган эмас, шунингдек, раҳматли отасининг ўз фарзандини дўсти Ғофиржонга, унинг мўъжизакор соҳирларга алоқадор, номи чиққан, донгдор улфатларига ўхшаган созанда, машшоқ кўрмоқни орзу қилгани ҳам ёдида...

Отанинг тилагини ёддан чиқариб бўладими!

Бу важҳдан ҳам у рўзғор ташвишлари нисбатан имкон берди дегунча, отаси олиб берган доирани қўлига олади, нималарнидир чалади, уқув истади, маҳорат қидиради.

## 5

Бўлур устодсиз иш барча душвор  
Бурун устод, андин сўнг иш, эй ёр,

дейдилар. Гофиржон ака Азимов ўзбек доирачиларининг пири Уста Олим Комиловнинг 1936 йилда тарбияга қабул қилган шогирдларидан бўлиб, ундаги ҳар бир ишни оғишмай-тоймай, эринмай, охирига етказиш, тартиб-интизом, орасталик, аини чоғда талабчанлик, пайти келганда ўз ҳукми, амрини шогирдига сўзсиз бажартира олиш хусусиятлари ҳам пирининг сабоқлари туфайлидандир.

Гофир ака ниҳоятда озода одам эдилар, биз айтмасак ҳам аксарият санъаткорлар яхши биладилар, демак буни айтиб гуноҳ қилмаймиз — у кишининг лақаблари «чўтка» эди. «Унвон» бу фаришталик одамга аини ўша ҳаддан зиёд покизалиги, оппоқ, топ-тоза кийиниб юриши, бир кунда икки — уч қур кийим алмаштириши, чаладиган сози-ю унинг ғилофини ёғ тушса ялагудек қилиб тутиши учун берилган.

Фақат зоҳирий озодалик эмас, шунингдек, ботиний саришталик, осудалик, маданият билан, саховат хоҳиши билан яшаган, кўнглида яғири йўқ бу инсон ўз сўзининг эгаси эди, берган ваъдасининг устидан чиқмай қолмас, санъатига олий муҳаббат, хизматига олий интизом билан ёндашар эди.

Вақт етиб, унинг мазкур фазилатлари зурриёдларига, шогирдларига, алалхусус Дилмурод ва унинг укаларига мерос бўлиб қолди. Гофиржон аканинг кенг кўнглига сиғиб таълимини олган ва камолот саройида ғуломликдан мулозимликка ва унданда сарафроз мартабага эришган дастпарварда созандалар Ўзбекистонда беҳисобдир.

Гофиржон ака истараси иссиқ, тошни эрита оладиган табассум эгаси, дилкаш, болажон, гапни қофияси билан гапирди. Ишдан, машқлардан холи пайтлари болалар билан ҳар турли ўйинлар ўйнаш, бир нимарсалар ясаш — унинг жони-дили. Айниқса, кўклам чоғлари дили яйрайди — бунақа чоғлар уни варрак ясаётган, учираётган зумрашалар даврасидан топасиз:

— Қани, шошмай тур-чи, Хошим, — деб варракни ўзи ясаётган, қандоқ қилса балаandroқ учиши мумкинлиги ҳақида тортишаётган... Осмонни тўлдириб, шох ташлаб учаётган варракларга қувониб, маҳлиё бўлиб қараб ўтирган. У ва жинқарча дўстлари ишлаган қўлбола тайёра булутларни чоғда қолдириб, юлдузларнинг пинагини бузганда кўрмабсиз — болалардан кўпроқ яйрайди, завқ юқтиради, қувонч юқтиради уларга...

Бундайин мусбат қувват, ҳаётга ишонч, шодликка интилиш хоҳиши айниқса Дилмуродга зарур эди ўша пайтлар...

— «Бум-бак»ни Ғофир ака ўргатганлар, — дейди Дилмурод худди менинг биринчи ўқитувчим фалончи эдилар, алифбони ўша кишидан ўрганганман, дегандек.

— Бу касбнинг дастлабки дарслари нимадан бошланади?

— Дарсларга ҳали анча бор... Ғофир ака «бум-бак»ни ўргатганларидан, доирадаги ҳамма усуллар мана шу икки товушдан ҳосил бўлади деган гапни айтиб, бир икки сабоқ берганларидан сўнг мен учун жуда узоқ давом этган синов муддати бошланган — аввал мен ўзимнинг шу ҳунарга, санъатга муҳаббатимни, садоқатимни исбот этишим керак эди! Шу сабабдан ҳам мен учун шогирдлик ғилоф кўтаришдан бошланган. Чунки буням ўзига яраша сиру асрори бор, йўл-йўриғи бор. Катта устанинг, айниқса Ғофир дадамга ўхшаган нозиктаъб созанданинг созини — ғилофини кўтариб юриш жўн иш эмас... Уста филармонияга ишга отланар эканлар, маҳалладан уч-тўртта шогирд эргашиб борар эдик. Ўртада ғилоф талаш: «Энди мен кўтараман, энди менинг навбатим!» Йўл олис, карвон хатар, даданинг синовларига дош беролмаганлар ҳам кам эмасди, шунинг учун эргашиб борадиганлар таркиби тез-тез ўзгариб турарди».

Ўзгариб турарди, рост. Фақат уларнинг орасида оқсариқдан келган, бўйи чоғроғу қадам олиши дадил бир болани доим кўриш мумкин эди — ўша боланинг исми Дилмурод эди.

Муҳиддин аканинг «ҳаёт — асов тулпор, ўғлим», деган ўгити қулоғида, онаси чекаётган риёзатлар кўз ўнгида. У, барибир доирачи бўламан, ундоқ-мундоқ эмас зўридан бўламан, деб отасининг руҳи олдида, ўзи олдида сўз берган, энди бу сўздан уни ҳеч қандай синов, тўсиқ, қийинчилик қайтара олмайди!

Марат Азимов эслайди:

— Пайтлар бўлардики, адамлар кўнглига санъат ишқи теккан 15—20 чоғли болани ҳовлига кўплаб ҳам саводини чиқараверганлар. Олтмишинчи йилларнинг охирида бизнинг маҳаллада олтмиш-етмишта доирачи бўп кетганди!.. Ие! Усиб келаётган болалар, томирида қон кўлириб, ғайрати жўшиб юрган чоғи, қайси кўча кўз қисса кетаверадиганлари ҳам бор. Кўнгил — ўткин-



чи шамолнинг қули, бекор қолса безорилик ҳам қилади, бошқа иш ҳам... Шу андишага борганлар-да адамлар.

Ғофиржон ака, кўпроқ шогирдларимга, ватанимизнинг турли бурчакларидаги шу касбни тақдир таплаган навхез ниҳолларга ёрдам бўлсин деган яхши ният билан, Уста Олимнинг «Доира дарслиги»га кирган усулларни 1966 йилда лаппакка муҳрлатиб тарқатган ҳам эдилар.

— Адамлар шогирдларини, айниқса Дилмурод ака ва Элмуродни биздан, фарзандларидан ҳам аъло кўрганлар, — дейди Ғофиржон аканинг яна бир фарзанди — ҳозирда «Ўзбекистон» ашула ва рақс ансамблининг доирачиси — Ҳасан Азимов. — Дилмурод ака билан у кишининг муносабатлари йиллар ўтган сари устоз-шогирд, ота-бола эмас, яқин сирдош, маслакдош, маслаҳатдош дўстларнинг, улфатларнинг муносабатига айланиб қолди. Улар бир-бирларига суяниб қолишганди. Дилим ака бирор катта иш бошласалар, олисроқ сафарга отлансалар, албатта, бизникига кириб адамлардан фотиҳа олганлар, қайтиб келганларидан кейин ҳам яна кириб таассуротларини сўзлаб ўтирганларини кўрардим — ҳисобот берадилар худди!

Бу, албатта, отасиз қолган йигитчага вақт топиб ҳам устодлик, ҳам оталик қилган, касб ўргатган, баридан қўймай олиб юриб, ишга жойлаган, ҳар ишида, ҳаётининг ҳар бурилишида маслаҳатини, ёрдамини аямаган азиз инсонга нисбатан шогирднинг, фарзанднинг эҳтироми, садоқати белгисидир. Бу муносабат то Ғофир аканинг вафотларига қадар (1982) ва ундан кейин ҳам давом этди. Дилмурод Азимовлар хонадонига битта суюкли ўғилдек, имкон топди дегунча, кириб, оила аҳли билан суҳбатлашиб ўтиради, устанинг рафиқаларидан хабар олади, шунақа иш бошляяпман ёки йўл чиқиб турибди, дея у кишидан фотиҳа сўрайди.

Элмурод Исломов айтадилар:

— Одамлар бор, икки қават қўлқоп кийиб сўрашмасанг қўлинг совуқ қотади... Ёки кибри ҳавосини доимо қора булут қоплаган, ё қор билан, ё жала билан келади олдинга... Шундайларни кўрсам, ҳайрон бўламан-да... Ҳа, одамзот, беш кунлик дунёда яхшилик қилиб, ширин гапириб яшайверсанг бўлмайдими, дегим келди! Шунақа пайтлар, меҳрининг тафти кўзларида ёлқинланиб турадиган, икки қўлини кўксига қўйиб салом берадиган одамохун, бебаҳо инсон — Ғофир дада ёдим.

га тушаверадилар. Бизнинг қизитилган доирадай жаранглаб, доврўғимиз дунёни тутиб турган пайтларимиз келганда у кишини кексалик, хасталик енга бошлаган эди... «Мени қўй» дейишларига қарамай, бирга тўйларга олиб кетардим.

— Уста, илтимос! Сиз борган жойга файз боради, бизни дуо қилиб ўтирасиз, — дер эдим.

Дада, борсалар-да, даврага тушмасдилар, обрўли меҳмонлар, раислар, райкомлар билан чақ-чақлашиб ўтирардилар. Бир-бир... ўринларидан туриб келиб, белбоқлари бўларди, ҳалиги билан пешонамдаги, юзимдаги терлармни артиб қўярдилар. Кўрдингизми одамни!.. Катта саройлардан бирида концертда эдик, томошабин ҳеч қўйвормаялган, саҳнадан чиқиб, нафас ростлашнинг иложи йўқ, роса толиққан эдим. Бир маҳал қарасам, ишоннасизми, Гофир дадам пиёлада чой кўтариб келяптилар! Саҳнага!

— Болам, чарчадинг, мана шуни ҳўплаб ол, — дейдилар. Кўрдингизми! У киши, ахир, менинг отам тенги, отамдай табаррук одам! Энди бунақа устоз, бунақа инсон келадими дунёга!

Ана қандай инсон эдиллар Гофиржон ака Азимов!..

Азизлар, қўл очиб фотиҳа қилайлик, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло бу кишини ҳам раҳмат қилсин, омин!

## 6

— Хизмат қилиш, қўлларига сув тутиш босқичидан ўтиб, бу ишларни кўнгилдагидай адо этганим, устознинг ишончини, меҳрини қозонганим билан, «Ҳа, бунинг қарори қатъий шекилли, қочиб кетмади», деб қўлимга доирани тутқазиб қўя қолишмаган. Айни ўша босқич билан барабар яна бошқа бири бошланган: унга кўра тажрибалироқ болаларнинг машғулотларини ёки устозларнинг чалганларини зеҳн билан, жон қулоғинг билан эшитишинг, фақат эшитиш эмас, кўриш, эшитган-кўрганларингги қулоққа, юракка, хотирга қуйиб муҳрлаб боришинг даркор эди. Ана шу мақсадда яна бир қўшнимиз — Анвар ака Аҳроровнинг уйида ўтадиган машғулотларга ҳам қатнай бошладим.

Олтмишинчи йилларнинг энг кучли доиракаш созандаларидан бири, турли таниқли жамоаларда, хусусан, «Лазги» ансамблида ижод қилган, ногоҳ юз берган бахтсиз ҳодиса туфайли айни камолга етган чоғида, ўт-

тиз бир ёшида ҳаётдан кўз юмган Анвар Аҳроров (кўпчилик бу йиғитни Давлат ҳам деб атар эди) Дилмуроднинг яна бир устози ҳисобланади.

Анвар Аҳроров ўз навбатида Ғофиржон аканинг кўнгил қўйган шогирдларидан. Унинг уйида — қишда танчанинг атрофида, ёз ойлари айвонда Ғофир аканинг маҳалладош шогирдлари, жиянлари — Тоҳир Аъзамов, Маҳмуд Аъзамов, Зокир Азимов, Ғофир Қосимов каби фидойилар деймизми, савдойилар деймизми, хуллас доиранинг қасқони ўраган, садоси қамраган даврадагина жон ором топадиганлар тўпланишарди.

Булар жам бўлганда на қуёшнинг ботганига ва на тонгнинг отганига парво қилинмайди, қўлларнинг тарс-тарс ёрилиб кетганига, бир-бирларининг аччиқ-чучук сўзларига эътибор берилмайди — машқ муҳим бу ерда, санъат муҳим, бошқаси қирқинчи даражали гаплар!

Дилмурод ҳам шу давра оловида исниб, қўлини тоблаб, меҳрини тоблаб ўтиради. Томоша қилади. Чой олиб келиб уларнинг хизматини қилади. Ғайрати кўксига сиғмайди. Қўли қичиб, иш сўрайди, соз сўрайди. Қизиган юрагининг овози булар чалаётган доираларни босиб кетгудек... Шартта ўрнидан туриб:

— Э, бу ёққа беринг, — деб бирортасининг қўлидан чилдирмани олсамикин, қарсиллатиб чалиб юборсамикин. — Мана, бунақа чалинади ўша жойи!

Аммо, Анвар ака тартиб-таомилга қатъий роя қиладиган жиддий устоз, ўзини кўлқарига ураман деб гижинглаб турган тойчоқнинг шаштини босади:

— Кўр! Сен кўриб ўтиравергин, охири яхши бўлади. Доирани ким тўғри, ким хато ушлаяпти, ким тўғри чалаяпти, ким нотўғри... Кимнинг ютуғи қайда-ю камчилиги қайда — кўр! Мухрлаб ол хотирангга! Тушундингми? Ҳозирча сенинг ишинг — шу!

Мавжудахон хаёлан ўша кунларга қайтиб, дейдилар:

— Ҳунарга шунчалик кўнгил қўйиш мумкинми? Анвар акасига ёпишибоқ олганди-да! «Анвар акам! Анвар акам!» Иложи бўлса, Анвар акасидан бир қадам қолмаса, кечасиям ўшаларникида ётса!

Шунақа машқлардан кўзи ёниб, ғайрати қайноққа кириб чиқиб келган болакай аламини хов ўша дадаси оверган доирадан оларди.

— Мана, мана, ахир! Бизнинг қўлдан ҳам бинойидай иш келадиган бўл қолган... Сизлар эса!

Ҳа, майли, йигит! Шошма ҳали... Тақдир тузган дастурда биз ёқтирган мусиқалар ҳам бордир, «ўз навбати билан» деган гаплар ҳам йўқ эмас, ахир!

Катталар бора-бора унга доира қиздириб келишни ишонадиган, сўнгра эса бир-икки жўн усулларни кўрсатадиган бўлишди. Дилмуроднинг қўлидаги кичкина доирача ҳам катта доираларнинг суҳбатига аралашиб ора-сира луқма ташлаб ўтиришга ўрганди.

Шу давра иштирокчиси Тоҳир Аъзамов ҳарбий хизматга кетганда, Дилмурод унга хат ёзиб турганди.

— Хатлари фақат доирачиллиг-у, нимани чалишни ўргангани, қайси усуллар чиқмаётгани, маҳалладаги тўйларга қайси устоз доирачиллар келгани ҳақида бўларди, — деб айтади Тоҳир ака. — Аммо, барибир зўр доирачи бўламан, деб ҳам қўшиб қўярди. Бошқа гап йўқ-да — доира, доира, доира...

## 7

Кунлар тўхтамадилар, сафланиб ойга, ойларга айланавердилар.

Сабрлар қўшиққа айлана бошлади, олам қишдан чиқиб, гулли-япроқли кўйлақларни кийди. Музнинг чангали етиб карахт бўлган ирмоқлар қуёш кафтини сезиб анҳорларга, сойларга интилмоқни ҳавас қила бошладди.

Унгача эса...

То баҳоргача, ҳатто ёзгача хонадон устидан «Шому ҳижрону меҳнат» сояси кетгани йўқ, шафқатсиз, тобора ёввойилашиб бораётган тақчиллик, етишмовчиликларнинг иликдан оламан, йиқитаман дея акиллаб қилган ҳужумларига бардош бериш бор куч, бор имкониятни талаб этаверди.

Мавлудахон, мактаб ёшидаги қиз — ҳали ўн тўртга етмаган — болалар боғчасида «техничка» — фаррош бўлиб ишлаб ҳам чиқди.

— Адамлар камбағалпарвар, етимпарвар, қайда кимнинг бошига бир мусибат тушса, куни оғир келса дарров ёрдам қилган эканлар-у, ким билиб, ким билмай юрган экан, — дейди Мавлудахон опа кўз ёшини оқ рўмолча билан артиб. — У кишининг вафотидан кейин шундай одамлар пайдо бўлишиб бизгаям «ҳа!» деб юборишган.

Мавлудахонни мактабда учратиб қолиб, тўхтатган,

меҳр ва аёв билан суҳбатга тортган аёл — Розия опа ҳам ана шундай кишилардан экан.

— Аданглар ҳам шунақа бўптилар-а... Эшитиб, ҳеч ишонмайман дегин. Жоним ўтга тушган қилдай жизиллаб куйди. Опанг бечора бир этак бола билан қолиб қийналмаяптиларми?

Мавлудахон индамади. Нимаям десин?

— Сўраганимни қара... Қийналмасинми? Бир ўзига осон эканми? Менга қара, ишга киритиб қўйсам ишлайсанми?

Мавлудахон бундай саволни кутмагани учун тарадудланиб қолди.

— Йўқ дема. Аргамчига қил мадор, қизим.

Розия опа ўша кунидек Мавлудахонни етаклаб, ўша атрофдаги боғчалардан бирига олиб борди, Мудирага таништрди ва айтганимиздек фаррошлик вазифасига ишга киритиб қўйди.

— Уқишимни кечкига ўтказадиган бўлдим... Мудира бухгалтерини чақирди. Бошпуртим йўқ эди, туғилганлиги ҳақида гувоҳномаси билан қабул қилаверинг деб буюрди. Ойимларга билдирмай ишлай бошладим. «Дарс», «Мактабга ишга айтган» деган баҳона билан чиқиб кетаман... «Техничка»га ҳам 30 сўм маош беришаркан... Бироқ, 15 кун ишлаганимдан сўнг — барибир бўлмади — ойим билиб қолдилар-у ишдан чиқариб олдилар. «Йўқ, дедилар, номус қиламан, «бўйга етмаган қизини ишлатишга юборибди-я!» деган маломат ҳам борми!» — дедилар. «Отангни руҳи олдида нима жавоб қиламан!» дедилар. Кўзлари қиймади шекилли мени ишлатгани.

...Яхши кунларни, офтобли, тўкин-сочинли, қўйни-қўнжи мева-чеваларга тўла кунларни олиб келадиган Келажак яқин эди, шу атрофда, муюлишларнинг бири ортида эди. У келса, ҳовлидаги қора кўланкаларни офтобнинг нури териб, тўплаб, куйдиради, дастурхонга тўқлик тортилади.

Унгача эса...

Энди Мавжудахондан эшитинг:

«Яширишнинг нима ҳожати бор... Кимларнидир маслаҳати билан Дилмурод ва Холмуродни интернатга ҳам топширганмиз. Бироқ кўп юришмади у ерда... Чунки, ҳар гал булар кетишаркан, юрагимиз сирқирарди. Жигарларимгаям ёқмасди. Сира боргилари йўғ-у, шу ойнмга ёрдам бўлса майли, деб рози бўлишган. Шанба ку-

ни тушликдан сўнг уйга келишарди — устига номлари тикиб ёзилган оқ халтачаларда сочиқ, кийимлари.. Уйда бозор куни кечгача туришарди-да, душанба куни эрталаб сўппайишиб, қовоқлари осилиб кетишарди. Кийимларини ювиб халтачаларига солиб берамиз, яна топган-тутган қанд-қурсимизни ҳам қўшамиз...»

Зулфия опага, у кишининг уйда қолган фарзандларига болалар кетгач, ҳовли ҳувиллаб қолгандек туюлаверади.

— Ҳай, Мавжуда! Укаларингнинг ранги олинibroқ қолганмиди? Ё менга шундай туюлдими?

— Сизга шундай туюлган, опа.

— Йўқ, кўзалари ҳам киртайиб қолибди. Овқатини мазаси йўқ шекиллида ўша ерни...

На ухлаганини биледи онаизор, на юрган-турганини... Юраги худди созга айланган-у, бу соз бир лаҳза ҳаловат билмайди, ғашлик, ташвиш, бесаранжомликнинг тирноқлари тирнагани тирнаган унинг торларини. У ёқда Дилмурод ҳам ўзини «қаср аро маҳбусдек» ҳис этади. Холмурод-ку ёш, қўлидан кўпам иш келмайди, лекин, у — хонадоннинг бошлиғи, бу ерда тайёр ошга баковул бўлиб ёки манави сўтаклар билан эрсак-терсак айтишиб, жанжаллашиб, муштлашиб кун ўткизгани тўғрими? Ҳаққи борми шунга! У ёрдам бермаса, ким ёрдам беради онасига!... Ё уни Холмурод интернатга боргани унамай қолмасин деб беришганмикин бу ерга?

Интернат деганлари Дилмуродга қафасдек тор, зиндондай қоронғу, зах уйдаи совуқ кўринаверди. У имкон топди дегунча девор ошиб, тешик топиб чиқиб кетаверар, кўнгли суйган маҳалласи, ўртоқлари, опа-укалари ёнига, онасининг истиқболига, ўзи суйган, «ойдинликка» қочиб кетаверди.

Зулфия опа қўни-қўшни, қариндош-уруғларнинг «Юраверишсин», «Ахир ҳарна бўлса-да ёрдам-ку сизга», «Овқатини берса, кийим-бошини берса...» деган гапларга, кулимсираб:

— Ҳа, ёрдам бўвотди... Рост айтасиз... Гапингиз тўғри, — деб юрди-да, бир куни индамай бориб ўғилларини интернатдан олиб келди. Дилмурод билан Холмурод ўзларида йўқ шод, ота маконга қайтишди ва яна Шайхонтоҳур туманидаги 20-мактабда таҳсил ола бошлашди.

Ўқиш, илму таҳсил одамдан қунт-қаноат ва асосийси вақт талаб қилади. Қунт, ижтиҳод-ку, Дилмуродда қирғоғидан ошиб-тошиб ётибди, бироқ вақт қапи?

У эшик-деразани ичкаридан маҳкам бекитиб, илм қиламан, китоб муқовасини очиб янги оламлар кашф этаман деса — қобилияти ўзгалардан кам эмас, бироқ рўзгорнинг катта-кичик ташвишлари, биров эмас, болакайнинг ўзи ўз олдига қўйган ва бажарилиши «фарз» бўлган вазифалар уни ўз ҳолига қўядими? Изну фурсат берадими шунга?

Эшикни бузиб очиб, деразани синдириб кириб, олиб чиқиб кетишлари муқаррар.

Олим бўлиш, жилла қурса аллақайси институтга кириб, олий маълумот олиш «хавфи» Телеминоранинг устига чиқиб дурбинда қаралганда ҳам Дилмуроднинг тақдири истиқболида қорасини кўрсатаётгани йўқ, шундоқ экан...

Мавжудахон: — Кўпинча, унинг синфдошлари мени чақириб чиқиб кетишарди. Домласи ҳамманинг олдида уни тик турғизиб қўярди-да, менга танбеҳ берарди: «Сен, мана, яхши ўқийсан, нимага бу уканг бунақа?.. Тортиб кетолмаяпти дарсларни. Қарасанг бўлмайдими!» — дерди. Яхши, Дилмуроднинг гап қайтарадиган, кўрслик қиладиган одати йўқ, оёғининг учи билан ерни чизиб, индамай тураверади. Афтидан, нима дейишини, ўз аҳволини қандай тушунтиришни билмайди. Еки домланинг аҳволни билиб туриб қораловчилик қилганидан жаҳли чиқади-ю, аччиғини ичига ютади — айтишмайди.

Аммо, бу ерда ёввойи каптардек ҳурпайиб турган болакай мактаб санъат ҳавасмандлари жамоасида яйрайди, қанот қоқди, у — жамоанинг жони, мотори, тиришқоқ, тиниб-тинчимас ташкилотчиси. Ўқишдаги омадсизликларини шу ерда чиқармоқчи, ўзини меҳнати билан оқламоқчидай... Мактабдаги бирорта тантана, маросим усиз ўтмайди. Уша йиллар 20-мактабнинг навраста истеъдод соҳиблари тумандаги, шаҳардаги кўрикларда ҳар доим фахрли ўринларни олишган экан, бу голибликларда мусиқа ўқитувчиси Мурод Ғафуровнинг — катта, ва доирачилар, ҳаваскорларни ундаб — тезлатиб, қизиқтириб топиб келадиган, уюштирадиган кавийруҳ болакайнинг кичикроқ ҳиссаси бўлган.

Кейинчалик, мана шу мактабнинг ҳаваскорлар жа-

моасида санъат сарчашмасидан баҳраманд бўлган ширин-шакар машшоқчалар, ҳофизчалар орасидан ака-ука Исломовлардан ташқари Ўзбекистон халқ артистлари — таниқли эстрада хонандаси Мансур Тошматов, миллий операмизнинг фаҳри Исмоил Жалилов каби булбули замонлар етишиб чиққанини айтиб қўйишимиз керак.

Мақтаб йиллари дафтарини ёпаётган Дилмуроднинг юзида асалу қалампир омухта табассум кўраман:

— Шунча тиришдим-у, барибир ҳеч ўз бўлиб кетмадим шу мактабдагиларга... Нимага деганда ҳусн бора-сида ҳам жуда суҳсур эмасдиг-у, кийимимиз ҳам пўримасди.

Домлаларнинг меҳри-муҳаббати бири иккинчисидан ёқимтой, чиройли, ораста кийинган, бунинг устига ота-онаси тузук-тузук жойларда ишлайдиган аълочи, лаббайгўй болалар-қизларга етди холос, Дилмуродга ортадан ҳеч-ҳеч...

Нима қилишсин, ғалатироқ эди шу бола! Бошқаларга ўхшамайдиган — тўпори, ёввойи... Ота тарбиясини кўрмай ўсгандан кейин шу-да! Уқийнам паст, кўринишини, афти-ангорини қаранг... Йўқ, йўқ, эҳтиёт бўлиш керак бунақалардан...

Бундайлардан ҳар балони кутиш мумкин... Шундай фикрга бориб қолган бир-иккита ўқитувчилар мактабда қандай ноҳуш воқеа содир бўлса Дилмуродни топиб келишга, уни сўроқ-тергов қилишга одатланишди.

Алам, ўксиниш бола фақирнинг кўзларига тўлиб турибди — бироқ ёш бўлиб тўкилганини биров кўрган эмас, кўксини темир чангак каби қисиб турибди, лекин ундан бир оғиз ноҳўя сўз, қўполроқ ҳаракат, кичкина озор ҳеч кимга етган эмас, бола-ю ҳис этади, парвардигор унга ниманидир ўзгалардан озроқ берган, аммо, Оллоҳ — ҳақ, у бу ерда озроқ берган бўлса бу камомадли бошқа ерда ошиғи билан тўлдиради.

— Сизлар адашяпсизлар, мен унақа ёмон боламасман деган гапнинг исботи учун қилган меҳнатларим, хизматларим бекор кетавергач, ирқит ўрдакча бўлиб юравериш ҳам жонимдан ўтди-ю, чиқиб кетдим мактабдан. Саводнинг чаласини кечки мактабда тўлдирдим.

Худойим кўзи очиқларга қалб кўзи ҳам берсин экан, қулоғи соғларга жон қулоғи ҳам ато этсин экан, нега десангиз, азизлар, кўрар кўзлар янглишиши, омон қулоқлар адашиши ҳеч гапмас экан. Кўзлар адашиши мум-



кин, қулоқлар янглишиши! Ҳақиқатни, асл маънони кўрмоқ, ажратмоқ эса — қалбнинг ишидир, жоннинг аъмолидир.

«Тақдирнинг бевафолиги мард одам йўлидаги синов тошидир», дейди мутафаккирлардан бири. «Бағоят тўғри айтасиз, — дейди иккинчиси уни — маъқуллаб. — Дурустроқ изланса ҳар қандай ҳолатдан ҳам қувончли жиҳатлар топиш мумкин».

Мактаб йилларининг ана шундай қувончли жиҳати шу бўлдики, Дилмурод ҳаваскорлар жамоаси билан ҳар турли кўриклар, фестиваллар, байрамларда қатнашиб юрар экан, Республика кашшофлар уйининг Доирачилар дастаси билан танишди. Уларнинг бир хилда бежирим, ораста либослари, хулқ-одоблари, тартиб-интизомлари ва албатта, ҳавасларнинг кўзини ёндириб бир ўзгача нимарсаларни чалишлари ўзгалардан афзалроқ туюлди унга — бу болаларда бошқалар билмайдиган, фақат шу жамоага тегишли сир, жозиба бордек эди.

Дилмуроднинг дилидан ором кетди, ҳаловат яқин келолмай қолди, у орқаваротдан суриштириб, ўша даста ҳақида маълумот тўплади. Шундан кейингина Гофиржон ака ва Анвар акага маслаҳат солди, ҳамда уларнинг ёрдами билан ўша жамоага аъзо бўлди.

Эй ҳавас юлдузидан тушиб, болакай юрагини чирмаб олган нур! Сен бошқаларникидан тезроқ, ўктамроқ урадиган бу юракчани етаклаб, катта йўлга олиб чиқадиган сўқмоққа еткиздинг, ўзи каби ҳавасли, муҳаббатли тулпорчаларга ошно этдинг.

Тўйчи ака Иноғомовдек бебаҳо инсон, фидойи устоз билан таништирдиг.

## 9

Айтишларича, ҳозирги Республика ўқувчилар саройи қошидаги ҳаваскор болалардан иборат доирачилар дастасининг тузилиш тарихи 1935 йилга бориб тақалар экан. Чамаси, уруш даврида бу дастанинг фаолияти тўхтаб қолган. 1949 йилга келиб номи доврўғли доирачи Тўйчи Иноғомов даста ишини юргизиб юборишни ният қилади.

Тўйчи аканинг укалари Гофир ака Иноғомов у йилларни эслаб дейдилар:

— Акам тўгаракни юргизамаан деб урина бошлаган-

ларини кўриб униси-буниси: «Ҳой Тўйчивой, ҳаргиз қилманг шу ишни! Ҳар нарсанинг ози яхши — харидори кўп, қадрни баланд бўлади... Кўпайтириб, обрўсини тушириб нима қиласиз», — деб тўхтатмоқчи ҳам бўлишди. Акам: «Тўғри айтасизлар», дедилар-у билганларидан қолмадилар. Хайрли иш экан, мана ҳалигача давом этиб турибди.

Биринчи йиллароқ тўгаракка қатнаша бошлаганлар орасидан Равшан Акбарбеков, Қаҳрамон Дадаев каби мутриби жонфизолар етишиб чиқдилар.

Тўйчи ака ана шу дастага қирқ йилдан ортиқ раҳбарлик қилдилар. Қирқ йил мобайнида неча-неча бўз болани адаб боғига етаклаб, санъат кайҳонни йўлини кўрсатдилар. Кўнглига меҳру муҳаббат, қўлига ҳунар бериб, табнатида нафосатни ҳис этиш, севиш, қадрига етиш, фақат мусиқа эмас, умуман санъат асарини тушуна билиш, яхши-ёмонини фарқлаш малакасини ҳосил этиб улгурдилар экан устоз!

Унинг беқиёс хизматлари, умрини бойлик, мавқе-мартаба учун эмас, сўнгги нафас, сўнгги онларигача шогирдларига бахшида этиб яшаши замирида аввало олийжаноб табииати, болаларни, айниқса, истеъдодли ёшларни яхши кўриши, ва албатта, маданиятимиз, санъатимизга нисбатан улкан муҳаббат, уни асраб қолиш, кўпроқ тарғибот этиш, иқтидорли, фидойи, заҳматкаш ижрочиларни, тарғиботчиларни кўпайтириш орқали хазинамизни бойитиш каби тоза ниятлар, орзулар ётганига ишончимиз комил.

Тўйчи ака истеъдодни тез илғай билар, ардоқлай оларди. Истеъдоди берироқ болаларни ҳам кўкрагидан итармасди, токи улар, мана, шунча қатнашдим, қўлимдан анча-мунча иш келиб қолди, лекин, ҳолисанилло айтганда, бу менинг ишим эмас экан, деган қарорга келмагунларича шогирдлари қаторида олиб юраверарди. Бундай қарорни ҳам ўз вақтида келганига нима етсин!... Истеъдоди йўқ эса-да, минг бир хил йўл билан у ер-бу ерда кўриниб, кўрганни, эшитганни, ўқиганни ажаблантириб, гашини келтириб юрганлар қанча!

Тўйчи аканинг таълимидан баҳра олганлар, кейин қайси ҳунарнинг бошини ушлашмасин, бир йилми, икки йилми шу даврада айланишиб, қалби санъат билан рўбарў ўтириб суҳбат қургани учун табииати шарафли, юраклари шафқатли, маданиятли, хуш хулқли инсонлар бўлиб етишганлари шубҳасиз. Зеро, санъат билан му-

лоқот тозариш ва юксариш ато этгувчи чашмадан оби зилол нўш этмоқдир, эзгулик, нафосат, мурувват, муҳаббат ҳақида куйлагувчи олтин создан куй тингламоқдир.

Тўйчи Иногом — қалбининг кўзи равшан, фарзона хозик, Дилмуроднинг қайдадир, кимгадир тўпорн, палла-партиш, кўримсиз, безоринамо кўринган ташқи аломатларига қараб баҳо бермади, кўнглига назар сола билди, инсонни кўра олди. Унинг ўзига хос жозибаси, ёқимли томонлари борлигини, ўша жозоба болакайнинг мардлиги, сахийлиги, қавийруҳлигида ҳамда Худо берган истеъдодида эканини пайқади. Шунинг учун ҳам бу йигитчани у кўнгли қўйиб тарбиялади. Меҳнаткашлиги, қунти, чиндамлиги, жисмонан бақувватлиги учун уни «полвон» деб атади. Тўйчи аканинг полвон дейишига яна бир сабаб бор: Дилмурод асли зуваласи пишиқ, бикир бола бўлганидан ташқари ўша йиллари бир кечакундуэли умрининг бир қийқинини ажратиб «Спартак» ўйингоҳининг «кураш» тўгарагига ҳам қатнашган, бу борада ҳам пешқадамлардан саналиб қолганди. Спорт устозларининг у билан боғлиқ яхши режалари йўқ эмасди. Бироқ... Машқлардан бирида у яқин оғайнисини билан олишаётган эди. Ногоҳ, нима бўлади-ю, оғайнисининг қўли қаттиқ лат ейди. Дилмурод бу бахтсиз ҳодисада ўзини айбдор ҳисоблаб, курашга қатнашни тўхтатиб қўяди. Устозлар элчи жўнатадилар, ўзлари келадилар — бироқ у кўнмайди. Уша куни ўзбек спорти битта чемпиондан айрилдим дегандек хўрсиниб қўйди. Ўзбек санъати эса бу бола энди тамом ўзимники бўлди, яхши созанда топдим дегандек қувониб, хиргойи қилди.

Дилмурод Тўйчи аканинг руҳи қаршисида бош эгиб, дейди:

— Бир вақтнинг ўзида қирқта-элликта бола қатнашар эдик, баъзида ундан ҳам кўпайиб кетардик. Аммо, Тўйчи акам ҳаммамизга вақт топар эдилар. Қўлларимизни текшириб турардилар. Бир марта машғулотга бормасам дарров уйга истаб келардилар... Шунақа уйга келган лайтлари албатта оймлар, опаларим билан учрашиб, бу — бўладиган бола, эҳтиёт қилинглар, айниқса қўлига ўткир нарса берманглар, кесиб олмасин, тилиб олмасин, деб тайинлаб кетардилар.

Доиракаш йигитчалар ҳалигидай бежирим — яктаг-у этикчалар эгинларида, алланечук сирли виқор, сурур

дилларида. Тошканди азимда, бошқа шаҳарларда ўт-кизиладиган байрамларда, анжуманларда «қасир-қусур» чирманда уриб иштирок этадилар, юришлари енгил, нигоҳларида ғубор йўқ, бири-биридан ўзаман дейди. Бундан ташқари, уста шогирдларини номи чиққан навозандалар қатнашадиган концертларга олиб боради, айниқса мумтоз мусиқаларни кўпроқ эшитишга даъват қилади — ўшандоқ куйларнинг, ашулаларнинг муҳибига айлансин, улардан баҳра олиб япроқ чиқарсин ниҳолларим, деб ният қилади.

Дилмурод — меҳнатнинг шаҳзодаси, санъатнинг ғулони — ўргангани сари кўпроқ ошиқ бўлиб боради, ошиқ бўлгани сари кўпроқ ўргангиси келади.

Ғофиржон Азимовдан, Анвар акадан сабоқ олиб кўзи пишиб, «қўли келиб» қолган бола улардан ўрганган нарсаларни бу ерда тўла, мукамал, маълум тартиб, дастур асосида бошдан оёқ ўтди, ўзлаштирди. Устозидан Уста Олим ва бошқа меҳтар созандалар ҳақидаги турфа ҳикоятларни эшитиб қулоғига қуйиб борди, пиру устоз қолдирган олтин мероснинг қонуний ворисларидан бирига айланди.

— У пайтлар «Ўқувчилар саройи» ҳозирги Марказий универмаг атрофида жойлашган — шунинг учун, ўн-ўн икки яшар бола учун у ерга бориб келиш ҳеч нарсамас. Иккита-учта гуруҳ бор эди, алоҳида-алоҳида дарс ўтиларди, мен ҳамма гуруҳларнинг дарсларига қатнашишга улгурардим.

Устозларидан сабоқ олиб, уларга эргашиб шаҳарнинг турли ғўшаларида ўтадиган нафис анжуманлардан қолмасликка ҳаракат қилиб юрар экан, йигитча фахр ва ифтихор билан инкишоф этдики... Ўзбек санъати, айниқса мусиқа бойлиги поёнсиз коинот экан ва бу коинот бири-биридан нурафшон, гўзал, бетакрор юлдузлар билан музайян экан.

Сеҳргар машшоқ қўлига чолғусини олган дамлар соз пардаларига ўша мунаввар юлдузларнинг ёғдулари уланади ва созанданинг қўллари воситасида мухлиснинг юрагига бориб тушади.

Фақат бунинг учун чолғувчининг маҳорати комия бўлмоғи кам, унинг юрагида муҳаббат бўлмоғи даркор. Ўша юлдузмакон чаманга, ўзининг ҳунарига, ва нур ташнаси, нур ошиги халқига нисбатан улуғ муҳаббат яшамоғи керак бу юракда!

Парвонани ишқ этмаса маст,  
Урғайму ўзини ўтқа пайваст,

дейдилар Хазрат Алишер.

Дилмуроднинг кўнгли ўша даврдаёқ билибми, билмайми, ана шу муҳаббат билан учрашди. Бундан ўн йиллар аввал отаси Муҳиддин акани ошуфта қилган Сеҳрли Оламнинг Содиқ сойирига, вафодор ошиғига айланди. Унга лойиқ бўлиш учун астойдил, мингта жони бор эса фидо этгудек, ўзини унутиб, чарчоқни, машаққатни, қўлларининг титилгани, қонаганини сезмай меҳнат қилди — ҳунар ўрганди.

Яхшилиги, у давр уни кўлроқ тийнати тоза, нияти холис одамлар билан ҳамроҳ-ҳамроз этди. Юраги тойчоқдек гижинглаб йўл бошига чиқаркан, уларнинг ғамхўрликлари, ёрдамлари, жон куйдиришлари туфайли, бегона сўқмоқларга адашмади, нопок шамоллардан маст бўлмади — бу юрак ўз йўлини, рост йўлини эрта топиб олди.

— Тўйчи акам мени кўз қорачиғидай эҳтиёт қилар эдилар. Кўзларига бирор дақиқа кўринмай қолсам, «Полвон қани?» деб қидириб қолардилар. Донра ёрилса, кимдир йиғласа, хуллас қанақа ишқал чиқса дарров мени қидирардилар. Сен тинчмисан ишқилиб деб, шўхлигим, шумлигим учун шу ишга аралашиб қолмадимкин деб хавотир бўлар эканлар. «Сен тинмагурни Бэланинг қизларидан бирортасига уйлантириб қўймасан тинчимайман шекилли, — дердилар. — Обергандаям, ўн иккита кўкраги боридан обераман!»

Бэла Арутюновна: — Уқувчилар саройидаги рақс тўрагагининг раҳбари эди.

...Орадан бир йил ўтар-ўтмас ҳунари тўртта одам тоқат қилиб эшитадиган даражага бориб қолган «чаёндек» пишиқ, чайир болакайни санъаткорлар тўйларга ноғорачи қилиб олиб кета бошладилар.

Ўша йиллари Дилмуродни қўлидан етаклаб, бутун бошли бир «мактаб дастурини» ўргатган — Абдуқаҳҳор Ширинбоев, Раҳматулла Самадов, Қажум ота, Ашурали тоға, Ортиқ ота, Собир ака, Тўлқин ака, Нарзулла ака каби бири карнай, иккинчиси сурнай, учинчиси доира-ю ноғора устаси бўлмиш бу камтарин санъаткорларнинг айримлари фано тупроғига айландилар, бошқалари кексайиб қолишди. Улар маданиятимизнинг ҳали ҳануз ўзининг муносиб қадрини топмаган, лекин қайга, қайси

хонадон, байрам, сайилга боришса бетакрор жозиба, файз кирита оладиган ўз соҳасининг етук вакиллари эдилар.

— Карнайчи-сурнайчилар билан ноғора базмларга, бешик тўйларга борар эдим. «Боламаст»ларда чалар эдик. Кўпроқ Абдуқаҳҳор Ширинбоев, Раҳматулла Самадов исмли найчи, сурнайчи санъаткорлар олиб кетишарди мени... Тўйдан кейин битта белбоққа ноп, қанд-курс тугиб беришарди, бир сўм-икки сўм, жуда ошиб кетса уч-беш сўм пул ҳам қўшиб қўйишарди. Уйимга олиб келсам, ойимлар раҳматли бошимдан кучоқлаб, пешонамдан ўпиб, йиғлаб-йиғлаб дуо қилардилар.

...Хоки-пойингизни малаклар тавоф қилсинлар, опа-жон. Сиз бу навбат ҳам минг гудоз, иштибоҳга бордингиз, «Суяги қотмаган ўғлини тўйга юбориб тирикчилик қилаётибди, кунни шу норасида топиб келган нону қандга қолибди», дейдилар дея ўғлингизни қайтармоқчи бўлдингиз...

— Қўя-қол, болам... Мана, ахир, кунимиз ўтиб турибди.

Лекин Дилмурод Сизни кўндирадиган, кўнглингизни хотиржам қиладиган сўзларни топа билди... Кўндирмаса иложи бормиди, ахир у кўриб турибди: ҳар бир сўм, ҳар бир тийин рўзғорнинг танига қувват, жонига мадор, Сизга енгиллик, ёрдам...

\* \* \*

Этиб инкор рўёларни, оромларни,  
Ичиб ҳурлар ҳовучидан пайёмларни,  
Саҳар сари олиб бораё оқшомларни —  
деб танлади ошиқликнинг йўлини кўнглим.

Нечун чаман кўкси қонли ғунча туғар,  
Нечун туман йўлнинг ниятларини бўғар,  
Билай, қайда куй қонига занглар юқар —  
деб танлади ошиқликнинг йўлини кўнглим.

Жон пардасин донрамга парда этай,  
Бағри ёнғин мақомларла аршга кетай,  
Шамширларга бўйним, билан шеърлар битай ---  
деб танлади ошиқликнинг йўлини кўнглим!

Қўлда найи япроқ ёсин найчиларни,  
Шамс сийласин дил куйларин — жарчиларни,  
Гуллар сели кўмсин баттол қайчиларни —  
деб танлади ошиқликнинг йўлин кўнглим.

Ишонч! Неча қайта сенинг саройингдан  
Уриб, алдаб ҳайдалган бир саҳройингман,  
Саркаш, қайтмас, содиқ қавминг — фидойингман,  
деб танлади ошиқликнинг йўлин кўнглим.

Раҳим Исахўжаев, Ўзбекистон халқ артисти:

«Хар сафар Дилмурод, унинг укалари, кейин-кейин булар тарбиялаган болаларни унда-бунда «бовиллатиб» доира чалганини кўрсам, ҳайратдан ёқамни ушлайман, ақлим шошиб қолади: «Ёпирай, дейман, шунчалик маҳорат билан чалиш мумкинми!» — дейман.

Бу йигитларнинг техникаси ақл бовар қилмас даражада кучли бўлиб кетди. Чилдирмачиларнинг кўригига таклиф этишганда бордим, ёнимда ўтирган Ғофир Солиҳовга шундай дедим:

— Бай-бай-бай! Мошина, мошина булар! Учинчи тезликка солиб кетводди-я, азаматлар! «Гур-р-р, рур-р-р» қилади-я! Э, отасига раҳмат!

Қирқ йилдан ортиқ доиранинг понини еганман, майда резларим билан машҳур эдим, ҳеч ким бу борада менинг олдимга тушолмас эди, аммо бугун Дилмуродлар қилган резларни биров эплломайди.

Айни доирачи бўлганим учун ҳам айтаманки, бунақа техникага, камолотга етиш учун инсоннинг бардоши кўтара олмайдиган меҳнат, изланиш, бардош керак.

Укаларимнинг санъатини, қилаётган хайрли ишларини кўриб қувонаман, кўнглим таскин топади: булар бор экан миллий санъатимиз хор бўлиб, ўксиниб қолмайди».

Ўринбой Нуралиев, Ўзбекистон халқ артисти:

«Созанда ҳам кўп-у, доирачи ҳам кўп. Бироқ, ҳамма ҳам Дилмурод Исломов бўлавермайди.

Аслида битта терини қасқонга қоплаб, ундан товуш чиқариш, эшитганга манзур қила олиш, элга танилиш, дунёни забт этишнинг ўзи осон иш эмас. Қанча заҳмат чекиш даркор, қанча тер тўкиш зарур, маҳоратни эрикмай-зерикмай чархлайвериш, чархлайвериш лозим, — бу — масаланинг биринчи томони.

Иккинчиси, шу нга яраша ахлоқу одоб, тилу забон,

хушмуомала, ширинсухан, нафақат таълим берган ус-  
тозларини, балки ўзидан ёши улуг барча дил аҳлининг  
хизматини қилиб, ҳурматини жойига қўйиш, панду на-  
сиҳатини эшитиб, дуосини олиш туфайли эришилди бу  
мавқе — эътиборга...

Чунки, таассуфлар бўлсин: кўп яхши, қобилияти бор  
ёшларни кўрганмиз, одобу ахлоқнинг йўқлиги, прода-  
нинг бўшлиги хароб қилди уларни».

Абдураҳмон Холтожиев, Ўзбекистонда хизмат кўр-  
сатган артист:

«Болаликдан доира «тиқ» этса юракнинг уриши тез-  
лашадиган шинаванда, ишқивоз эдик, орзумиз — доира-  
чи бўлиш эди. Марғилондаги Ипакчилар Маданият са-  
ройига қатнашиб, ҳунар ўрганиб юрган пайтимиз... ет-  
мишинчи йиллар бўлса керак — бирдан Дилмурод ака  
Ўзбекистондаги доирачиларнинг орасидан «ёриб чиқиб  
келди». Ҳар сафар у телевизорга чиқса, бармоқлари ҳа-  
ракатини киприк қоқмай кузатардик, чалганларини маг-  
нитафонга ёзиб олиб, бўлиб-бўлиб ўрганардик. Чунки  
Дилмурод акагача бунақа техника, услуб йўқ эди!

Тақдир экан, худога шукурки у киши билан бирга  
ишлашни, ижод қилишни насиб этди.

Мен кўп йиллик кузатишларим, дўстларимнинг ва  
ўзимнинг мулоҳазаларимдан келиб чиқиб шунини айтишим  
мумкинки, Дилмурод Исломов аввало Худо берган ис-  
теъдоди ва албатта меҳнати, изланишлари натижасида  
ўзбек доирачилиги санъатида янги йўл — мактаб ярат-  
ган ижодкордир».





Муҳиддин ака ва Зулфия опа



Дилмурод опалари Дилбар, Дилором, Мовлуда ва  
Мавжудалар билан



**Машгулотлар**



**Машгулотлар**



**Машгулотлар**



**Дилмуроднинг қўқонлик хонадалар билан ойнаи жаҳон орқали  
чиқиши**



Телман Ҳасанов ва Толибжон Муллажонов билан



Ўзбекистон халқ артисти Аҳмаджон Шукуров билан



Хонанда Алижон Ҳасанов билан



Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Фахриддин Умаров билан



Озарбайжонда Ўзбекистон адабиёти ва санъати кунлари



**Вьетнам сафаряда**



Устоз ва шогирдлар давраси





**Дилмурод**



**Телекўрсатувларда чикишлардан бири**



**Рустам Убайдуллаев, Дилмурод Исломов,  
Элмурод Исломов, Ҳасан Азимов**



**«Наврӯз» байрамига бағишланган ойнаи жаҳон курсагуви**



Она ҳайкали қошида



**Ака-ука Исломовлар жаҳон чемпиони Руфат Рисқиев билан**



Доирачилар дам олиш масканида



Уста Олим Комиловга ёдгорлик ўришилган пайт



**Маҳорат**



**Дилмурод, Холмурод ва Элмурод машғулот устида**



Кубадаги XI Жаҳон фестивали лауреатларининг чиқиши



## УЧИНЧИ ДАВРА ОЛДИДАН. УСТА ОЛИМ ИЗДОШЛАРИ

Дилмурод: — Пиримиз Уста Олим Комилов турли йилларда махсус тўғараклар тузиб, шогирд олиб доирачилар тайёрлаганлари ёки ҳар хил жамоаларда ижод қилганлари асносида ўзларидан ёшроқ, малакаси камроқ созандаларни шу санъатнинг назик жиҳатларидан воқиф этиб, ҳофизасини бойроқ, қўлини бурророқ бўлиб кетишида ёрдам берганлари маълум.

Тўйчи акам Уста Олимнинг 1934 йилда барини ушлаган биринчи шогирдларидан.

Муаллиф: — Ўзбекистон халқ артисти, миллий санъатимизнинг забардаст намояндаси, толмас ташкилотчиси Муҳиддин Қори Ёқубов билан узоқ йиллар ҳамкорлик қилиб келган Уста Олим Қори ака ташкил этган биринчи Ўзбек давлат филармониясига (1936) ҳам жалб этилганлар.

«Правда Востока» газетасининг 1936 йил 9 сентябр куни чиққан сонида Муҳиддин Қори ҳам ўз мақоласи билан қатнашган ва филармониянинг вазифалари хусусида тўхталиб, 90 созандадан иборат халқ чолғу асбоблари оркестри тузиш даркорлиги, бунинг учун истеъдодли ёшлар ўртасида танлов ўтказилаётгани хусусида хабар берганди.

Устоз доирачи, Ўзбекистон халқ артисти Гофир Солиҳовнинг эслашича, филармония учун ҳозирги Алишер Навоий номи опера ва балет театрининг ўрнидаги Ҳарбий савдо ташкилоти дўконлари биноси олиб берилган ва залга айлантирилиб, машқлар бошланган. Чолғучилар оркестри (раҳбари — Тўхтасин Жалилов) таркибиде уста Олимнинг 12 доирачи шогирдлари ҳам бор эди.

Йўқ, биз ўша йилларданоқ мамлакатимиздаги барча чилдирмачи машшоқлар Уста Олимнинг шогирдлари эди ёки у ҳамкорлари, толибларига ўргата бошлаган йўл ягона, танҳо эди деган фикрдан йироқмиз. Республиканинг турли воҳалари, турли чаманларида анвойи услуб, анвойи йўллар билан намойиш уммонининг гаввосига

айланиб, дуру марварид териб юрган моҳирлар бисёр эдилар.

Қадим-қадимдан хонаки базмларда, мажлисларда қўшиқлар танбур, дутор, гижжак ва бошқа созлар жўр-навозлигида ижро этилса-да, ташқарида, очиқ осмон остида ўтадиган сайиллар, байрамлар, тўйларнинг базм-ларида ашулалар, яллалар доира жўрлигида айтилган.

Дилмурод: — Катта ўйин таркибига кирган ҳар бир усулнинг вақтида ўз ашуласи бўлган. Уста Олим ашула айтмаганлари учун ўша ашулаларнинг усулини олиб қолиб тартибга келтирганлар. Албатта, шунгаям минг раҳмат... Мана, раҳматли Фанижон ака Тошматов ана шу ашулаларнинг сўзиниям билардилар ва жуда маромига стказиб айтардилар ҳам. Бироқ у киши жон ҳовучида асраган дурдоналар ёзиб олиними ёки Фанижон ака билан бирга тупроққа тўкилдими, менга қоронги. Азали шунақа: борингда қадринг билмадим, йўгингда излаб топмадим.

Муаллиф: — «Катта ўйин»нинг ашулалари борлиги рост, Наманганда яллаци аёллар улардан бир нечасини бир-бирига улаб айтиб юришади.

Катта ашулачиларнинг устози, Ўзбекистон халқ ҳофизи Мамадбобо Сатторов шундай ҳикоя қилган эди: «Бир куни зўр тўй базмига бориб қолдим. Катта ҳовлида майдон ўртасида катта гулхан ёқилган. Қирқинчи осма лампалар ярқираб турибди. Доиралар гумбирляпти»...

Дилмурод: — Устоз доирачи Ғофир ота Солиҳов ёшликларида Маҳкам Ҳофиз, Мамадбобо ва бошқа донги кетган ашулачиларнинг доира чалиб ашула қилишганини кўрганларини айтиб бергандилар. Тўйларда ўртага машъала, «тўп» осиб базм қилинар, ҳофизлар икки соат-уч соат ўртадан чиқмай, ҳажми ҳозиргидан анча катта доираларни «зилибон» қиздириб чалишиб хизмат қилар эканлар. Дарвоқе, бу хил базмларни Сиз-у биз ҳам кўрганмиз — эллигинчи йилларда ҳам кўп тўйлар шундай ўтарди, санъаткорлар ҳам доира чалиб ялла айтишарди.

Муаллиф: — Бухоролик машҳур хонада «устойи куллий» ота Жалол Носиров «Шашмақом»нинг донишманд билимдони ва мураккаб усуллар устаси эди. Унинг қўлида таълим олган Борух Зеркиев шундай эслайди:

«Биз дарсхонада чордона қуриб ўтирардик. Уқитувчимиз рўпарамизда ўтирарди. Устоз қўлига танбурини

олиши билан биз ҳам доираларни олардик. Уқитувчи ашулани айтиб кўрсатар, биз доира жўрлигида баравар такрорлардик».

Хоразм мақомларини тўплаб, нашр эттирган олим Матниёз Юсупов ўз китобида доиранинг бу воҳадаги тараққиёти ҳақида ёзиб эди: «Доирачи жуда уста, фақат усулни чалибгина қолмасдан, куйни ҳам яхши билгувчи бўлиши керак. Чунки у чолғучилар билан ашулачиларни бирлаштирувчи дирижёр вазифасини бажаради. Усулларнинг катта-кичиклигидан қатъи назар, шаклни бузмаган ҳолда сайқал бериб, вариантлар билан ижро этиш мумкин... Мақомга жўр бўладиган доиралар бошқаларига нисбатан кичикроқ, ихчамроқ бўлган, унга ёш бузоқ териси қоплангани учун силлиқ-юмшоқ товуш берган. Доира мақомларда ва халқ куйларида, меросимизнинг такомиллида асосий, етакчи ролни ўйнаган».

Бироқ ҳар на қилганда ҳам уста Олимнинг доира санъати тарихида сира инкор этилмас ва қадри жуда юксак хизмати бор ва биз бу ҳақда аввалги суҳбатимизда ҳам айтиб эдик.

Дилмурод: — Пири устозимизнинг чинакам, чекинмаган шогирдлари у табаррук зот мерос қолдирган санъатнинг давомчилари бўлдилар, такомилли устида пш олиб бордилар. Уларнинг қўлидаги доиралар уста ёққан оловда қизиган, ҳавасли юраклари ана шу ўтдан чўғ тушиб ёнган эди. Отахон санъаткорларимиз катта қурилишларда, фронт майдонларида, уруш орқасида, қишлоқлар, яйловлар, далаларда тупроқ ютиб, чанг ялаб эл хизматини қилишди, Собиқ Иттифоқнинг, чет мамлакатларнинг катта-катта байрамларида, анжуманларида қатнашиб санъатимиз доврўғини оламга ёйишди. Улар қайда, қайси маконда, қайси миллатнинг даврасида ўртага тушишмасин миллий мусиқамиз, ўзимизнинг созлар билан обрў топишди. Шунинг учун бу азиз инсонларни доирани қалқон этиб, миллий санъатимизни ҳимоя қилган фидойий аскарларга ўхшатгим келади.

Муаллиф:— Қуйида Уста Олимга шогирд, неvara шогирд бўлган ва умри шу санъат дарёсида кучли бир тўлқин бўлиб ўтган доирачиларни номма-ном эслашни ният қилдик. Ушбу рўйхат ноқисдир, камчиликлари бордир: кимдир тушиб қолган, кимнингдир пири устозга шогирдликка келган йили хато берилган бўлиши мумкин — агар кимдир, қайси минбардандир биздан ўтган

хатога аниқлик киритса-ю, ва шу билан асл ҳақиқат рўёбга чиқса бошимиз осмонга етарди.

Тўйчи Иноғомов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист. 1933 йилда шогирдликка тушган.

Салоҳиддин Камолхўжаев, 1934.

Уста Жалил Холиқов, 1934.

Ғофир Азимов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист. 1936.

Мажид Нурмуҳамедов, 1936. Бақувват доирадаст эди деб эслайдилар. Икки-уч соат тинмай, чарчамай чала билар, созининг овозидан кўк гумбазининг бўёқлари кўчиб тушар экан.

Ғофир Солиҳов, Ўзбекистон халқ артисти, 1936.

Дилмурод: — Ғофир ота бу йил саксон ёшга чиқдилар. Бу фидойи созанданинг санъатидан Катта Фарғона канали, Фарҳод ГЭСи, Каттақўрғон сув омбори, Ангрендаги, республиканинг бошқа ерларидаги йирик саноат қурилишларининг қатнашчилари, яна қолаверса, жаҳоннинг қатор мамлакатларидаги шинавандалар баҳраманд бўлишган. Ота жуда дилкаш, суҳбати ширин, ёруғ чеҳрали инсон, ёшларнинг маслаҳатгўйи.

Муаллиф: — Шукрулла Ҳамдамов 1936. Бухоролик. Мақомларга хос қийин усулларнинг моҳир ижроچиси эди, деб эслашади.

Дадахўжа Соттихўжаев, 1936.

Дилмурод: — Энди, Дадахўжа ака ҳақида ҳар қанча гапирсак оз. Бу одам доирачи сифатида ҳам тенги йўқ эди-ю, инсон сифатидаям! Жуда кўнгилга яқин, аломат, машҳур эдилар. Унинг усталиги, куч-қудрати, зарбасининг зўрлиги ҳақида ривоятлар юради. Мана шулардан биттаси: Одатда Дадахўжа ака доирани бошининг устига баланд кўтариб чаларди, чарчамаганига тан берардингиз. Шугинамас, доираси ҳам бошқаларникидан каттароқ, оғир — камида 5-6 кило келарди.

Муаллиф — Раҳим ота Исахўжаев унинг доираларини шатал араванинг ғилдирагига ўхшатдилар.

Дилмурод: — Бир куни қандайдир тadbирда уч-тўрт доирачи «савол-жавоб қилиб» чалиб туришган экан. Шунда, Дадахўжа аканинг завқи келиб доирасини баланд кўтаради-да, «бақара-бақара-бақара!» қилиб чалиб кетадими!.. Ҳеч тўхтамас эмиш... Шунда ҳалиги машшоқлардан бири доираси билан унинг жағига уриб юборади. Чидамаган-да, куйиб кетган!.. Дадахўжа ака — ҳайрон:

— Ҳа? — дебдилар. — Нима қилдим сенга, не?

— Тушасанми тепадан йўқми, номард! — дер эмиш ҳалиги машшоқ. Уша ерда Раҳим ота Исахўжаев ҳам бор эканлар, ичи куйган доирачини четга тортибдилар: «Қўй, дебдилар, — нима қиласан тортишиб, тепада турадим, пастга тушадими, Дадахўжа барибир сени ясайди! Етолмайсан унга!»

Муаллиф: — Аллақайси анжумандан аввал Раҳим ота бошлиқ уч-тўрт чирмандакаш Дадахўжа акага маишат қилиб беришади. Маишат пайти Раҳим ота унга уқтириб ўтиради: «Фалончи тишини қайраб юрибди. Сени чалишингни кўролмайд ўлдириб-пўлдириб қўйишдан ҳам тоймайди у... Жувонмарг бўп кетма, Дадахўжа! Ундан кейин қайда бўлса осмонга чиқиб жар солиб бизниям уялтириб қўйяпсан. Секинроқ чалавер!» Дадахўжа ака инсофга келади, бўлти, дейди. Бироқ концерт бошланиши билан барибир чидамайди, яна доирасини қулочи учида тутиб қарсиллатиб чалаверади...

Дилмурод: — «Маишат»ни еб олгач, яна кучлироқ бўлиб кетган экан, деб кулиб юришади.

Муаллиф: — Агар санъат мухлислари Дадахўжа акани ёши қайтган пайтларда ҳам тоғни урса талқон қиладиган ёш доирачиларнинг елкасини ерга теккизиб, дамини чиқармай қўйганини гапирсалар, мутахассислар мақом усулларининг ҳам беназир ижрочиси эди, деб ёздилар.

Дилмурод: — Дадахўжа аканинг Усмон Юсупов билан қалинлиги, биродарлиги бор эди. Шунинг учун қайга борса гапи ўтимли, обрўси баланд, пичоғи кесган... Анча-мунча ишни битириб юборишлари, шунга яраша катта гапиришлари ҳам йўқ эмасди. Уша маҳаллар халқ орасида сал керилган, ғурурланган одамларга: «Сен менга Дадахўжалик қилма!» дейиш одат бўлган. Бугунги кунда бирор нарсанинг яхшисини «Бу — кўйлакнинг Дадахўжаси экан!» ёки «Ош Дадахўжа бўпти» деб таърифлашлар ҳам ўша замонлардан қолган.

Муаллиф: — Устознинг қўлида 1934-36 йилларда савод чиқарган доирачилар орасида Соат, Илҳомжон (хоразмлик) исми, ундан кейинги йилларда Урмонжон, Тоҳиржон деган доирачилар ҳам бўлгани маълум. Бироқ, улар ҳақда тўлароқ маълумот топа олмадик.

Дилмурод: — Ўзбекистон халқ артисти Раҳим ота Исахўжаев ҳам устози комилнинг биринчи шогирдларидан. Шакарғуфторлик, иссиқ истарали, кучли иқтидор-

ли инсон. У киши доирани миҳга илиб, дам олайлик энди, деб пенсияга чиққунларига қадар Алишер Навоий номли опера ва балет театрида ижод қилганлар. У ерда қуйилган спектаклларга ўзбекона руҳ бағишлаб, Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Карим Зокиров, Саттор Ярашев, Галина Измайлова, Гулнора Маваева, Эргаш Йўлдошев каби даргаларнинг ашулалари, рақсларига жўр бўлганлар. Айтишларича, Уста Олим Раҳим отани жуда яхши кўрар, ҳаммага уни ўрناق қилиб кўрсатар экан. Мукаррама опа эса «Баҳор»даги сармашқларда доирачиларни қойиб:

— Заводда ишлаймизми биз ёки «Баҳор»дами? Қачон Раҳим Исахўжаевга ўхшаб чаласанлар!.. Усулни санаб беради-я, азамат! — деб мақтар эканлар. Мукаррама опа Раҳим отанинг марвариддек резларини «бодроқ» деб атаган, кейин шу сўз отага лақаб бўлиб ёпишиб қолганди — Раҳим бодроқ.

Муаллиф: — Уттизинчи йилларнинг охири, қирқинчи йилларнинг аввалида қўлига чирманда олиб санъат йўлига кирган Болта Шарипов, Убай Хўжаев, Акбар Йўлдошев, Абулқосим Тўйчиев, Михаил Аулов, Эркин Тўйчиев, Анвар Бараев каби муҳтарам созандаларнинг ҳар бирини ўзбек санъати тарихида ўчмас номи, беқиёс хизматлари бор. Улар юракдаги муҳаббат, жон чеккан машаққат ҳамда Оллоҳ юқтирган салоҳиятлари билан ижод қилиб, мусиқа санъатимизни бойитганлар.

Дилмурод: — Доирачиларнинг ана шу авлоди тўғрисида билганларимизни яна бир устозимиз, заҳматкаш ижодкор Ғофир Иноғомов ҳақдаги сўзимиз билан якунласак бўлар. Ғофир ота акалари Тўйчи ака Иноғомовга эргашиб бориб, уста Олимнинг тарбиясидан баҳра олган, камолида айби йўқ созанда бўлиб етишган табаррук инсондир. Қирқ йилдан ортиқ пешона тери билан саҳна сатҳини ювган, Катта Фарғона канали, Шимолий Тошкент канали, Фарҳод ГЭСи, бошқа йприк қурилишларда ҳам лом уриб, ҳам доира чертиб хизмат қилган. Австрия, Индонезия, Германия, Польша, Финляндия ва бошқа ўнлаб мамлакатларга бориб, доиранинг забонида ўзбекнинг санъатини мадҳ этган бу отахоннинг меҳнатлари, афсуски, ана шу хизмат, санъатга яраша қардрланмади. Уйлашимча, ҳалиям бўлса бу хатони тўғрилаш керак.

Муаллиф: — Тўйчи Раҳимов, Михаил Аулов, Мажид Нурмуҳамедов, Салоҳиддин ака деган истеъдодли дои-

рақашлар фашистларга қарши жангларда қурбон бўлишди. Айтишларича, ҳар сафар совуқ хабар келганда кексайиб, хасталаниб қолган Уста Олим юм-юм йиғлар эканлар.

Дилмурод: — Ҳа, отахон созандаларнинг бошидан не не кунлар ўтмаган дейсиз... Шунинг учун ҳар битта санъаткорнинг ҳаётида, ижодида ибратли ўринлар бор деганингиз тўғри. Мен биздан аввал ўтган аҳли ҳунарнинг ҳаммасини устозларимиз деб ҳисоблайман. Уларни қанча эъзозласак, ўтганларини ҳамиша ёдлаб, тирикларини йўқласак кам! Насиҳатларини эшитиш, тажрибаларини ўрганиш, амалга ошмай қолган орзу-ниятларини бажо қилиш, дуоларини олиш фарзимиз ва қарзимиздир.

## УЧИНЧИ ДАВРА

### I

Қанисиз энди, олтмишинчи йиллар!

Ушанда доира санъатининг, доирачиларнинг куни роса туққан эди, бир кўтарилиш, қулф уриб гуллаш бўлиб эди бу санъатнинг ҳаётида, нимасини айтасиз!

Айниқса, шаҳри Тошканднинг «Ишчилар шаҳарчаси»да чилдирмага меҳр қўймаган, унинг ишқи тегмаган бола, чилдирма кирмаган хонадон йўқдек. Катта-кичик доираларни кўтариб ҳар хил тўгаракларга, саройларга, клубларга қатнаётганларнинг, доирани елкан қилиб катта санъат уммони сари кетаётган қайиқчаларининг санаб санафига етмайсиз. Ушбу санъат, у бахш этган суруру шавқ, ишончу ғайрат узун шабистонларнинг зеби эди, ўз оташи учқунлари билан шабистонлар бағрини куйдирган оташ эди. Деярли ҳар битта ҳовлида қайсидир олақанотнинг «тапа-тапа-тап!» доира уриб, шапалоқ пиштаётганини эшитиш мумкин.

Қайсидир санъаткор қайгадир хизматга жўнаса-ю, иттифоқо доирачиси боролмайдиган бўлиб қолса, уйлаб ўтирмайди — «Ишчилар шаҳарчаси»га борса бас — маҳоратидан муҳаббати кучли бирорта ҳавасманд доим топилади!

Бироқ тўй айни шу даҳа тарафдан чиқса, энди тўйчи гуруҳнинг доирачиси оёқ тираб туриб олади — юраги безиллаб қолган, кўнмайди. Чунки, санъаткорлар етиб бормасидан аввалоқ тўйхонани чилдирма кўтарган зумрашалар босиб кетади — наридан-бери кийинган ёки умуман майкасини апил-тапил эгнига илган-у юғуриб чиқиб келаверган.

— Ҳов Ҳасан! Ҳов Абдуқаҳҳор, юрмийсанларми! Собир аканки — тўй, маза қиламиз!

Булар ҳофизга қулоқ соладиган эмас, мусиқага қарайдиган эмас — қасирлатса бас, яйраса бас!.. Билган ҳам чалади, билмаган ҳам, ҳали ўзини эплаб-эплломай-



диган, бурни оқиб турган чурвақанинг ҳам қўлида лўли доира, кўзини қисиб, иршаяди:

— Лубойингни эзаман!

Ҳофизнинг қанотида келган доирачи дод дейди, миясининг қолқоғидан тутун чиқади.

Ҳайдаш тугул, қаттиқроқ гапириб кўр-чи, ўзингни ногора базм қилиб ташлайди, ўзингниям чалиб юборади булар. Битта тўйда ўнта, ўн бешта, баъзан йигирматага бориб қолади-ю, тенг келиб бўларканми улар билан! Куёвнавқари жўнаганда кўрмабсиз, ҳаммаси «гур» қўзголиб ўзини мошинага уради, осилиб бўлсаям боради қиз томонга... Қарабсизки, ҳалиги шумтака, балойи азим у ёқдаям турибди-да:

— Қачон бошлаймиз? — деб.

Азиз суҳбатдошдим, дурустоқ разм солинг энди: Уста Олим ҳарбий қисмининг ана шу тап тортмас, диловар аскарчалари орасида Дилмуроднинг ўзини ҳам, оғзидан сўрғич тушмай қўлига доира олиб акасининг ортидан боришга аҳд қилиб қўйган укалари Холмурод, Элмуродларни ҳам топасиз.

Ўзбекистон ойнаижаҳонининг дилбар журналисти Уғнлой Акбарова тайёрлаган кўрсатувлардан бирида Зулфия опа ўғилларининг ана шу санъатга бўлган ақл бовар қилмас ишқибозлиги, муҳаббати ҳақида шундай дегандилар:

— Нимани об кел десам — лаганми, патнисми, сабзи тахами, шунини доира қилиб чалиб келишарди-да! Қўлига тушган ҳамма нарса доира эди-да уларга... Қўлида ҳеч нарса бўлмаса, кўйлагини кўтариб қоринини чалиб юришади.

...Кўпинча тўйларда номи чиққан, катта доирачилар «ташлашиб» қолишади — улар ўртасида тортишув бўлиб кетади... Хадра билан Филармония, Бешёғоч билан Кўкча... Ким чиройлироқ усуллар кўрсата олади, ким баландроқ, узоқроқ чала биледи — айтишув, тортишув, мусобақа, пойга!..

Бунақа чоғлар созанда ўзини илҳомнинг, шавқнинг авжида кўради, бармоқлари юлдузларни оралайди, даврага ҳовуч-ҳовуч дур сочилади, бири-бирдан аъло, кейингиси аввалгисидан нафис усулларнинг кутилмаган, гаройиб, балки бундан буён қайтариб бўлмайдиган тизимлари пайдо бўлади.

Мухлислар — уларнинг орасида шундалар борки, шу кечага атайлаб ўзи суйган доирачининг ижросини кўрга-

ни, уни қўллаб-қувватлагани келганлар — завқ ичида  
яйраб қийқириқ кўтардилар:

— Ҳа, оқанг жонингдан! Қўйма-а!

Шоғирд болалар агар усталари тортишувда қатна-  
шаётган бўлишса, тоғорадаги чўғни пешма-пеш алмаш-  
тириб туришади. Қолганлари эса киприк қоқмай, кўз-  
лари бўлаётган ишларга жон-шаҳд билан ёпишиб томо-  
ша қилишади, юзларида чексиз ҳайрат, таҳсин, тасан-  
но... Елкалари, қўллари қанотга ўхшаб кўтарилган.

Ҳаётнинг дарёси тўлиб-тошиб оқади... Ер шарни оёқ  
чиқариб ўйнаётган бўлса ажабмас...

Айрим доирачилар бир четда юриб-юриб, ногоҳ бит-  
та даврада довруғ топиб кетишади.

— Ўв, ярамас, олди-ю! Ким экан?

— Зўр чаляпти, зўр! Қўлининг тушишини қара...

Қаҳрамон Дадаевнинг довруғи жаҳонни тутган пайт-  
лар... Анвар Бараевнинг номини ўзгача ҳурмат билан:  
«Ҳа, энди уми... Гап йўқ» дея тилга олишади. Бир қа-  
расанг ҳаммаёқни Одил Камолхўжаевнинг шуҳрати ту-  
тиб кетади... Содик лўли деганларининг «роса қаттиқ  
чиққан» чоғлари. Равшан Акбарбеков чизган «нақш»  
ларни биров қайтара олса қани... Бу ёқда Анвар ака...  
Яна Баҳром ака, Тоҳир ака деганлар бор. Яна катта  
устозлар — Раҳим Исахўжаев, Ғофир акалар...

Каттадан-кичик ҳар бир созанининг ўзи изланиб  
топган, меҳнат қилиб эришган ширин топилмалари, жи-  
ҳатлари, нуқталари бор — ўрганиб қўядиган томони бор.

О, бир келган эди доиранинг даври, бир келган эди!

Мана, биродарлар, Дилмурод ва унинг шаҳри Шош-  
нинг Гаврошлари бўлмиш укалари ўтган яна бир мактаб  
ва унинг сабоқлари-ю, муаллимлари! Вақтидан илгари-  
роқ бўлса ҳам айтиб қўяй: Орадан тўрт йилми-беш йил  
вақт ўтади, 15—16 ёшли Дилмурод Ғофир ака, Анвар  
акаларни имоси билан...

— Тоғорадаги чўққа доиранинг у ёқ-бу ёғини шун-  
доқ-шундоқ босдим-у даврага урдим ўзимни... Тарил-  
латяпман-да қарасам, қўлим пулемёт бўп кетяпти...

Бора-бора анча-мунча доирачи ботиниб унга қарши  
чиқолмайдиган бўлади... Яна бир неча йилдан кейин  
Холмуроднинг, Элмуроднинг ҳам шуҳрати оламни ту-  
тади:

— Кичкинасини кўрдингми! Унисиям балойи азим  
чиқибди!

Дилмуроднинг, Холмурод ва Элмуроднинг номи ши-

навандаларнинг тилидан тушмайди, Тошкентнинг кўчалари бўйлаб яйраб учиб юрадиган бўлади.

Унгача эса... Маҳоратнинг, обрў-эътиборнинг чўққисига етгунча қадар меҳнатнинг, изланишнинг узундан-узун эгри-бугри йўлларини эринмай, сабру бардош билан босиб ўтиш даркор эди.

Санъаткорлар Дилмуродни 13—14 яшар эканлигида ноқ тўйларга доирачи сифатида ҳам олиб кетадиган бўлишса-да, бу ўринда ўзига хос рейтинг, эътибор поғонаси бор эканлигига эътибор беришингизни сўрайман: тўй гуруҳлари «Ишчилар шаҳарчаси»га доирачи истаб келишар экан, энг аввал Ғофир Азимов ёки Раҳим Исахўжаевни, улар йўқ эса Анвар Аҳроровни, уям топилмаса Тоҳиржон, Зокиржон, Аъзамжон, Мурод Фозилжонов, Убай Қорабоевни, шундан кейингина Дилмуродни қидиришарди... Лекин, ўша пайтлардаги Дилим учун ноғорачи эмас, доирачи бўлиб бориш, бутун бошли тўйни ўтказиб келишнинг ўзи муваффақият, илгари босилган қадам эди, деяверинг.

— Мен доирага ўтишим билан, укаларим ноғорага «ўтирадиган» бўлишди... Холмуродга ҳам, Элмуродга ҳам уйда уни-бунни ўргатиб, кўрсатиб бериб юрдим. Қарасам, мақсадлари — жиддий, ҳаракатлари астойдил. Шундан кейин, ўқувчилар саройига, Тўйчи акамнинг бригадасига аъзо қилиб қўйдим....

Дилмуроднинг уринишлари, экканлари хосил бера бошлагач, оиланинг қадди кўтарилиб қолди. Опаларининг эслашларича, кўп ўтмай уйда икки-учта бузоқ, қўй пайдо бўлди. Дилмурод рўзғорга барака киради, иқтисодни мустаҳкамлайди деб товуқ, ҳатто қуён боқади, уларга қарашга вақт топади.

Мавжудахон: — Бўлар одам ўн ёшида бўлур бош, деганларидай укам жуда ёш эканидаёқ уйнинг ҳақиқий соҳиби, расмана эркак сифатида шаклланиб бўлган эди. Топганини тўкмай-сочмай уйга олиб келади, айниқса лоп кўтариб келишни яхши кўради. Биз ҳаммамиз у билан маслаҳатлашиб иш қиламиз.

## 2

Дилмурод ўн тўрт ёшга борганида, унинг яна бир эзгу орзуси ушалади: Ғофиржон ака унга машҳур уста — Мартин ясаган доиралардан бирини олиб беради.

У пайтлар уста Мартин ясаган доирани чалиш зарб

моҳирлари учун жуда катта шараф ҳисобланар эди. Бугунги кунда эса ўша сеҳрли доиралар устоз созандаларнинг, уларнинг фарзандлари, суюқли шогирдларининг уйи тўрида эъзозда туради, улар учун бу хонадонда маъна шу доирадан қимматлироқ нарсанинг ўзи йўқ.

Мартиннинг миллатини эстон дейдилар, бу киши асли дурадгор бўлган экан. Қирқинчи йилларда Тошкентга келиб ўрнашиб қолган уста тўйларда, давраларда доирани эшитишга-ю, дунёда шундай саз борлигига, ундан таралаётган ранг-баранг садоларга «беш кетади». Санъат, унинг жозибаси миллатни билмайди, чегара-товни билмайди, деб бежиз айтмагилар. Мартиннинг ишқибозлиги шунчаликка боради-ки, ўзи ҳам доира ясай бошлайди ва орадан бир неча йил ўтгач Ўзбекистонда, балки Марказий Осиёда ҳам тенги йўқ доирасаз сифатида машҳур бўлиб кетади.

Агар доира дунё бўйича тарқалган чолғу бўлганда эди, Мартин шу сознинг Страдивариси, Аматиси бўлур эди. Фамилиясини ҳам биров эслолмаган, ҳаётининг сўнгги йилларигача турмушнинг ноқислигидан қийналиб яшаган бу одамни нафақат доирачилик, балки бутун миллий санъатимизда ўз муносиб ўрни бор. Уста Мартин ўзбек санъатини чин кўнгилдан севган ҳабибларидан, ошиқларидан эди, чунки у ясагандай доираларни дунёга келтириш учун яхши уста бўлишнинг ўзи кифоя эмас, балки бу чолғунинг имкониятларини билиш, қандай қилса ушбу имкониятлар кенгайиб, саз аввалгисидан чиройлироқ, ёқимлироқ, сеҳрлироқ жаранглашини ҳис этиш керак. Изланиш керак, қайта-қайта бузиб-тузаш керак.

Уста Мартин ҳақидаги ҳикоямизнинг тўла бўлиши учун шундай бир воқеани келтирайлик:

Саксонинчи йилларнинг ўрталари. Бир маҳаллар зарбининг зўридан осмоннинг гумбазига дарз етиб, юлдузларнинг юраги титрама бўлган Дадахўжа акани ҳам кексалик енга бошлаган. Бу афсонавий одамнинг дўстлари-яқинлари ҳам кўп, шогирдлари ёки жигари қатори кўриб юрадиган созанда укашонлари ҳам кўп. Дилмурод ва укалари ҳам шулар қаторида.

Санъаткорлар, мухлислар орасида Дадахўжа ака қай даражада машҳур эса доирасининг шуҳрати ҳам ундан кам эмас. Таърифи бошланганда «файзи бор», «хосияти бор», «сирли» каби сифатлар ишлатиладиган бу доирани уста Мартин ясаб қўйган-у, кейин ўзининг иши-

га ўзиям тан бериб, ўша чолғуга хуштор бўлиб юрган экан.

Айтишларича, аввал ана шу доиранинг ҳажми-ю залвори Дадахўжа акага мос — анча улуғ бўлган. Аммо тўйлардан бирида, акамиз уни кўчага, чўғ ёнига тиклаб қўйиб, бепарво қолади-ю, доирани юк машинаси босиб ўтиб кетади. Шунда ҳам асбоб бутунлай нобуд бўлмайди — қасқонининг қаеридир синади, холос.

Дўсти, ҳамроҳи, ҳамкоридан айро тушган, кўзига еру осмон қоп-қоронғу бўлиб кетган Дадахўжа ака «Жонажонимдан аюрдилар»ни айтиб, йиғлайдиган алфозда Мартиннинг ёнига боради. Уста бошини чайқаб-чайқаб созандани койийди, лекин бир оз ўтгач:

— Майли... Ўнглаб бераман, — дейди.

Дадахўжа ака Мартинни қучоқлаб олади:

— Тўғрингни айтяпсанми? — дейди, афтидан доирани ўнгланиб кетишига ўзи ҳам ишонмайди, чиндан ҳам, юк машинаси гилдираги тагидан бутун чиққан асбобни ким кўрибди?

Лекин, Мартин ўзи ясаган созининг пишиқлиги, умрзоқлигига қаттиқ ишонган экан чоғи, уни сақлаб қолади — синган жойини олиб ташлаб улайди ва аввалгидан бир мунча чоғроқ доира қилиб беради. Кичикликка кичик, лекин садосининг бойлиги, жозибаси — ўша-ўша...

Алқисса... Саксонинчи йилларнинг ўрталарида Дадахўжа ака Тошкентдаги тўйлардан бирида Исломовларнинг кенжаси — Элмуроднинг бармоқлари сеҳрига қойил қолиб ўтириб, танти одам экан-да:

— Ҳа, дў-ў-ст! Акангнинг укаси! — деб қийқириб юборади. — Э, тан бердим, ўғил бола! Бор, ана, уйдаги доирамни обкетавер, сенга қолсин!

Элмурод сергак тортади. Чалиб турган чилдирмасини шогирдига тутқазиб аканинг ёнига келади:

— Бир нарса дедингизми, уста?

— Дедим! — бўшашиброқ жавоб беради Дадахўжа ака.

— Ростдан дедингизми?

— Хўв, бола, ие!.. Бизда ёлғон гап бўлган эмас!

Элмурод қараса — юраги шогирдининг қўлидаги чилдирмадай тартибсиз, патир-путур уряпти.

— Уста, — дейди, — бўладиган ишнинг бўлгани яхши. Ҳозир бориб олиб келаман.

— Кечаси-я? Янгийўлдана? Э, қўйсанг-чи! Эрталаб борасан — обераман... Ҳозир борганинг билан уйдагилар менсиз асбобни қўлингга ушлатиб қўйишмайди.

Элмурод сирачдай ёпишиб олади. Уста, ноилож, бошидаги дўпписини ечиб беради, мана шуни уйдагиларга кўрсат, бўлмаса ишонишмайди, дейди.

Бу гап ўша куниёқ бутун Тошкентга ёйилади:

— Эшитдингларми, Дадахўжа ака доирасини Элмуродга совға қилибди.

— Ўша доирани-я?

Деярли ҳамма санъаткорлар эртани кутмай, хизматдан кейин — кечасиёқ Элмуроднинг уйига келишади, ростми, қани обчиқингчи, деб сўрашади. Қутлашади. Абдуҳошим Исмоилов ҳам келади, доирани қўлига ушлаб, Элмуродни табриклайди:

— Буюрсин, ука! Бу доира сени ярим йилда унвоилик қилади, мана, мени айтди дейсан.

Фаришталар омин деган эканми, Абдуҳошимнинг гапи рост чиқади — ярим йил ўтар-ўтмас Элмурод Исмоловга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист унвоини берилади.

...Ғофиржон Азимов ўн тўрт ёшли шогирдига уста Мартин ясаган доиралардан олиб бераман дебдими, билингки, Дилмурод унинг барча синовларидан ўтган, маҳорати шундай қимматбаҳо созини чаладиган миқёсга етган эди. Устознинг шуурида, ҳа, шогирдимдан мен айтган созанда чиқаркан деган ишонч пайдо бўлган эди!

— Ғофир дадам букортма қилиб қўйдим, пулини тайёрлаб тур, деб айтган кунларидан бошлаб менда халоват деган нарса умуман қолмади... Уйдаги боқаётган бузоқни сотиб пулини ҳозирлаб қўйдим. Кундузи Ғофир дадамга уч марта рўпара бўламан. Кечалари билан ухламай чиқаман ё кўзим илиниши билан тушимга ўша доира киради.

Дилмуроднинг бутун бошли новвоснинг пулига чирманда сотиб олгани, илгарилар: «Ҳа, энди, буям бир ҳавас, пишт десак учиб кетади», деб юришган отажиҳат, онажиҳат қариндошларнинг пайтавасига чўғ бўлиб тушди. Ҳовлидан кенгашлар, муҳокамалар аримай қолди. Тоғалар, амакиларнинг фикри қатъий эди: улар Зулфия опадан жиянчаларнинг нияти сўқмоқ бўлса ғов қўйиш, ирмоқ бўлса тош ташлашни талаб қилдилар:

— Шу ҳам ҳунар-у, шу ҳам касбми! Бу йўл билан борганларнинг яхши одам бўп кетгани кам!

— Э, келиб-келиб отарчи бўладими! Юзимизни ерга қаратиб-а! Умуман йиғиштирсин...

Доира Тошкент осмонидаги ой эди-ю, болалар ундан нажот олиб яшашар, қалбларини шу ойдан таралган мунаввар орзулар ёритиб, бирлаштириб турарди. Қариндошлар ой устига кетмас булутни етаклаб келдилар.

Зулфия опа ўшанда икки ўтнинг орасида қолди: нима десин, йўқ, қўйинглар, болаларнинг кўнгли шунга чопиб турибди, ана устозларнинг ҳам фикри яхши, деса қариндошлари, жигарлари жуда «кесаман!» деб туришибди — оғриниб қолишади. Уларнинг айтганига юриб, болаларига:

— Йиғиштиринглар! — деса уларнинг орзусини синдирган бўлмайди!

Иш осон кўчгани йўқ. Анча-мунча яхши-ёмон гаплар ўтди орадан. Қанча-қанча таъна-ю тазйиқ ханжарлари, баҳсу тортишув найзалари синди, ахийри томонлар муҳораба майдонини ташлаб икки ёққа чекинишди-ю, ғалаба болалар тарафда қолди. Зулфия опа, қолаверса, мулоҳазали, гапи бутун йигитча бўлиб ўсган Дилмурод қариндошларига ўз фикрларини уқтира олдилар. Шундаям кимдир тушунди, кимдир тушунишни ҳам, эшитишни ҳам истамай этак қоқиб чиқиб кетди.

...Пайт етиб, ўғиллари элга машҳур, ардоқли санъаткорлар бўлиб кетишгандан кейин, Зулфия опа, кўпинча:

— Худога шукур, — дер эканлар, — уялтириб қўйишмади мени. Юзимни ерга қаратишмади.

### 3

Дилмурод исмли бу ниҳолча дарахт бўлиб қувватга кирар экан, ҳамма нарсадан сабоқ олди: қуёшдан ҳам, ҳаводан ҳам, ғубордан ҳам, ҳатто «шохингни кесаман» деб келган болтадан ҳам.

Доирага дилини бериб, устозларнинг барини ушлагандан бериси кундан-кунга ҳаваси кўпроқ гуркираган болакайнинг суйиб борадиган жойларидан бири филармония — машқлар, концертларни томоша қилиш, санъаткорларнинг ўзаро суҳбатлари, фикр алмашишларини эшитиш бўлиб қолган эди. Сармашқларни жон кўзи билан кузатиш (бу ерни саҳна деб қўйибди, саҳнанинг, албатта, ўзига яраша, одамни тараддудга, ширин ваҳима-

га соладиган сир-асрори бор), устозларнинг доирасини қиздириб туриш, чойнакдан чой «узилмаслигига» масъуллик, тушликка чиққанларида дарров қўлларига сув қуйиш, оёғи олтига, қўли еттига бўлиб, югуриб-елиб оқат олиб келиш, бирор жойга концертга жўнашса кийимларини, созларини қўлларидан олиб машинага ортиш шунга ўхшаган ўнлаб-юзлаб хизматларнинг барчасини у хушомад, ўзини кўрсатиш, қай йўл билан бўлмасин усталарга ёқиш учун эмас, кирсиз, ғуборсиз, энг аввал, ёши улуг созанда, хонандаларни санъаткор сифатида ҳурмат қилгани, улардаги ҳунарни — маҳоратини севгани, қолаверса, онаси, илк устозларининг ўзидан катта кишиларга эҳтиром кўрсатишининг, улар дуосини олишнинг нақадар муҳимлиги ҳақдаги ўғитларини, кўрсатмаларини бажарган ҳолда адо этди.

Саҳнага чиқишга ёш эса-да, саҳна четида сармашқларни кузатиб ўтираркан, қўлидаги қиздираётган доирани оҳиста чертиб турди.

Шундай қилиб, Дилмурод 12—13 ёшлардаёқ санъаткорлар даврасида «ўз бўлиб», иссиқ-совуқ маъракаларга ҳам араллашиб юрадиган «полк ўғли»га айланиб қолганди.

Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Раҳимова:

— 1968 йиллар эди, «Лазги» ансамблида ишлардим. Анвар Аҳроров — бизнинг асосий доирачимиз — бир болани етаклаб келди. «Шу — менинг шогирдим, ҳам қўшним. Оиланинг каттаси шу йигит. Даромадлари кам. Сағир укалари бор. Ишга олсангиз», деди. Кўзимга ҳалиги бола пачоқроқ кўринди. Анвар туриб олгач, ишга қабул қилдик... Анвар биринчи доирачи, Дилмурод иккинчи доирачи сифатида ишлаб юришди. Кейин... барибир бўлмади. Кичкина эди, ҳатто паспорт ёшига ҳам етмаган экан. Қонун бор, ахир... Айниқса, ижодий сафарларга бошпуртсиз болани қандоқ олиб бориш мумкин?...

Дилмурод ўшанда, мана энди ҳаётимиз нзга тушди, мана ҳунар усталарининг жамоасига кирдим — ҳунарим камол топди, иннайкейин, рўзғор тебратишим ҳам бундан буён осонроқ кечади, ахир мояна, маош деганлари бор, деб севинди. Ишга кирди-ю, биринчи қилган иши шу бўлди:

— Ойи, — деди уйга бориб. — Мен ишга кирдим, бугундан эътиборан сиз ишламайсиз! Етар!



Зулфия опа ҳовли супураётган эди, супургисини ерга ташлаб, қаддини ростлади:

— Жилла қурса чиқиб ариза ёзиб келайин...

— Хе, ойи, — кўнмади йигитча, — қўйсангиз-чи ариза-паризани! Жуда зарил бўлса ўзлари келиб ёздириб кетишар...

Дилмурод муродимга етдим деб уйлаганди, онасини ишдан қутултириш, онлани ўзининг топгани билан боқиш имкони келганидан, Зулфия опанинг кўзларига миннатдорлик ёшлари тўлиб: «Айланиб кетай!» дея севинганидан бахтли эди.

Бироқ, у ишга кириши билан ҳаётида яна бир давр бошланганидан, бу даврнинг дарвозаси олдида ҳам уни жуда бешафқат синовлар кутиб турганидан беҳабар экан:

— Бизнинг зарбаларимизга чидасанг, бизнинг елкамизни ерга теккиза олсанг, ўтасан ичкарига, йўқ эса, тошингни тер! — дейишди ўша синовлар.

Гавҳар опа айтганидек, бошпурт йўқлигим, бошқа сабабми, ишқилиб «Лазги» ансамблининг раҳбарлари уни гастролга бориш учун ҳамма билан — оиладагилар, маҳалла-кўй билан хайр-хўшлашиб («Ие, кичкина гап эканми, ўзимизнинг Дилмурод катта бир ансамблнинг доирачиси сифатида гастролга кетаяпти, ҳа, ота ўғил валламати!»), юкини кўтариб вокзалга чиққан, ҳатто вагонга жойлашган еридан қайтариб юборишди уни!

Меҳрибон раҳбарларининг бу марҳамати Дилмуроднинг кўнглидаги севинчлар, дуркун умидлари, тоза гурурларни пайҳон қилиб юборганини гапириш ортиқча... У йиғлагудек алфозда маҳалласига, уйига қайтар экан, жомадони аламдек, ўксинишдек оғир бўлиб кетган эди.

Кейин, чиқмаган жондан умид: жамоасини сафардан қайтишини кутиб яшади... Нима қибди, ҳужжати йўқ эди — мажбур бўлиб қолдириб кетишди. Қелишлари билан ҳаммаси яна боягидай давом этаверади — машқлар, концертлар...

Бироқ, жамоа сафардан қайтганини эшитиб, боши осмонга етган, учиб борган болапақирга гапнинг каттасини айтадилар: у аллақачон ишдан бўшатилган экан.

Бу гал Дилмурод ўзини худди кўкрагидан итариб кўчага чиқариб ташланган ўғай боладек ҳис этди. Шогирдининг шумпайиб, кўзи жиққа ёшга тўлиб турганини кўриб Анвар аканинг ҳам қони қайнади-ю, бошлиқларга рўбарў бўлди:

— Нега бўшатиб юбординглар уни? Ахир, аҳволни тушунтирган эдим-ку!.. Бунинг устига ўзинглар ҳам кўрдинглар, Дилмурод — бўладиган, ўсадиган бола! Қайтиб олинглар уни!

Катталар кўнишмади.

— Ҳа, хўп, доирачи эмас, ишчи қилиб олинглар, — ўтиниди Анвар ака. — Мени қора тортиб келган ахир!

Бу гал ҳам илтимоси ўтмагач, нафсонияти оғринди, ҳамкасблари, айниқса шогирдининг олдида ўзини обрўси тўкилган ҳисоблади-да, бунақа жойда мен ҳам иш-лолмайман, деб «Лазги» ансамблини ташлаб кетди.

Лашкари андуҳи ғамнинг бу сафарги ҳамласи, зарбаси жуда қаттиқ бўлган эди. Дилмурод неча кунгача ўзига кела олмай юрди. Кўнглига юз хил ғалати ғаламис хаёллар оралади, ҳатто, афтидан бу менинг ишиммас экан шекилли, деган мулоҳазага ҳам борди. «Нима, деди ўзига ўзи, шундан бўлак иш дунёда қуриб, кетганими! Ё доира чалмасам ўлиб-нетиб қоламанми!» каби зардали фикрлар ундови билан гоҳ у кўча, гоҳ бу кўчани айланиб, кезиб юрди.

Бир маҳал қараса яна филармониянинг дарвозаси ёнида турибди... У шайтонга ҳай берди:

«Йўқ, мени қайтарадиган мард ҳали туғилган эмас! Мени енгиб бўпсизлар... Ман, ахир, доира чалмасам, ростдан ҳам... ўлиб қоламан!»

— «Лазги» бўлмаса бошқаси, дедим-у филармониянинг мусиқа бўлимига ҳар кун бориб аралашиб юравердим. Ишга олишмаса ҳам ишлайвердим. Ким нимани буюрса хўп деб бажараверардим — ҳеч қандай хизматдан ор қилмасдим: прожектор, плита кўтариш, кийим-кечак ташиш, доира қиздириш... Мусиқа бўлимида ҳар хил концерт гуруҳлари кўп эди, юр дегани билан кетаверардим — қишлоқларга, далаларга, шийпонларга, қурилишларга... Артистлар учун бунақа ишлар—майда, кундалик меҳнат ҳисобланади. Кўзга кўринмайдиган, қадрига биров етиб етмайдиган. Катта концертларда қатнашган санъаткор элининг назарига тушади, раҳбарнинг эътиборига тушади, бу ерда-чи... Шунинг учун бунақа концертлар ҳаммага ҳам ёқавермас, менинг ишим бор, тўйим бор, ўрнимга бориб келгин қабилидаги илтимослар кўп бўларди. Менга эса шу керак эди — мен учун ансамблда ўтириб чалиш бахт эди.

Дилмурод ўша йиллари таниқли хонандаларнинг даярли ҳаммасига жўрнавозлик қилди, ҳаммасининг меҳ-

рини қозонди. Гоҳ қайсидир доирачининг ёнида, гоҳида ёлғиз ўзи — Жуманазар Бекжонов, Шерали Пўлатов, Қувондиқ Искандаров, Комилжон Баратов, Неъматжон Қулабдуллаев, Телман Ҳасанов, ҳатто Тамарахоним гуруҳларининг ўша дашту далаларда, қурилиш, цехларда ўтган концертларида доира чалиб ҳам эътибор, ишонч қозонди, ҳам маҳорати чархлана борди.

Бошлиқларга ҳам жуда маза — тайёр, хизматбарор, хожатбарор бола, «Хизмат — беминнат» фирмасининг фидойи хизматчиси. Қайга бор десанг кетаверади, «йўқ» деганини эшитмайсан — нима учун фойдаланмаслик керак!

Дўстимиз устозларининг айтганини талаб даражасидан ортиқ этиб бажармагунча изланишдан, меҳнат қилишдан қочмади, чалганининг қайсидир жойи чиқмаса, шуни яна бир марта кўрсатинг деб сўрагани орланмади.

Ҳозирда таниқли бастакор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Телман Ҳасанов ўша 1968—69 йиллари, ҳамнафаси Толибжон Муллажонов ёнида, ўз қўшиқлари, ўз йўли билан давраларга туша бошлаган эди. Устазода, ижодидилбар санъаткор Телман ака Дилмурод деган боланинг истеъдодини пайқаган, бу ўрдакчадан кун этиб оққуш чиқишини сезган инсонлардан бири бўлди. Шунинг учун ҳам, у мингта чилдирмачининг орасидан айнан Дилмуродни танлади, концертлари, тўйларига доим уни олиб юрди.

Дилмурод бошқа устозлар, санъаткорлар қатори Телман Ҳасановни ҳам оғир дамларда қўллаган, туншунган, йўл-йўриқ, маслаҳат берган оқил, бағри кенг инсон сифатида ҳурмат қилади.

#### 4

Бу орада драманинг янги кўриниши ривожланиб, этилиб борарди.

Дилмуроднинг саргардонликлари Ғофир ака Азимовнинг кўз ўнгида кечаётгани учун, у киши ҳар гал мавриди келганда бошлиқларга айтиб, шогирдининг тақдирини чигал йўлдан чиқариб юборишга уриниб юрди. Кунлардан бир кун у «Шодлик» дастасининг бадий раҳбари, бастакор Сайфи Жалилга вазиятни туншунтирди. Сайфи Жалил эса Дилмуродни олти ой си-

нов муддати билан доирачи сифатида жамоага қабул қилди.

Дилмурод — энди унинг бошпурти ҳам бор эди, янги жамоаси билан севина-севина Қашқадарёга, ижодий сафарга жўнаб кетди. У ёқдан қайтса, Сайфи Жалил ишдан бўшаб, унинг ўрнига бошқа бадиий раҳбар — Ҳаким Нишонов тайинланибди. «Лазги» ансамблининг раҳбарлари ҳам, Ҳаким ака Нишонов ҳам кейинчалик Дилмурод Исломовнинг қадрдони, ҳамкорига айланиб кетишган. Бугина эмас, ҳамонки улар ўшанда бу йигитчани ўз жамоаларида ишлашини хоҳламаган эканлар, демак, бунинг жўяли, тарози босарли сабаблари, асослари бўлса керак.

Қисқаси, Ҳаким Нишонов жамоани тўплаб эълон қилди:

— Ҳозир мана шу рўйхатни ўқийман. Кимнинг номи чиқмаса менга учрасин.

Рўйхат ўқилди — унда фақат Дилмуроднинг исм-фамилияси йўқ эканлигини билиб тургандирсиз.

— Сен ўзингга бошқа иш топ, — деди Ҳаким ака ва бутун аҳли санъат менга шундай ваколат берди дегандек қўшиб қўйди: — Бизга тўғри келмайсан.

— Менга ваъда беришувди-ку... Олти ой синов муҳлати... — эътироз айтмоққа уринди Дилмурод ҳукм эшитаётган айбланувчининг оҳанги билан.

— Мен сенга ҳеч нарса ваъда қилмаганман.

...Бу навбат сен ханжар ёки найза билан эмас, қилич билан зарба бердинг, ҳаёт! Шамширинг кўксимни тилиб кетди, огриқнинг зўридан чўккалаб қолдим, кўксимдан ерга қон томди. Бироқ менинг зарбалар кўтаравериб қабариб кетган, пишиб чиниққан кўксим қиличнинг ҳамласига ҳам тоб бера олди — у қалқон бўлди-ю тигинг юрагимга ўта олгани йўқ. Шунинг учун ҳам, гарчи бундан буён то ҳаёт эканман бағримда чандиқ билан яшашим рост. Аммо, мен енгилмадим.

Қўлларим омад, ютуқ тулпорининг ёлини тутиб турибди, менга мусаллам ўлгуси манзиллар кўзимга кўриниб қолди, вақт бағрини очиб эртанги кунимни кўрсатиб турибди-ю энди енгилар эканманми?! Бекор айтибсан, энди мени тахтдан тобутга торта олмайсан, иштирок этувчилар рўйхатидан чиқариб ташлолмайсан. Мен барибир қайтаман бу рўйхатга!

Қайтаман дедимми? Хато қилдим, йўқ! Бу рўйхатга шундай астойдил, узоқ муддатга, мустақкам кириб ўр-

нашганманми, энди мени ундан чиқарадиган кучнинг ўзи йўқ!

«Юрар йўлдан қолмади, йўл қувса ҳам толмади» деб куйлайдилар бахшилар.

Зарба қанчалик кучли ва бешафқат бўлмасин дўстиниз ўзини жуда тез ўнглаб олди ва қайтмас, қайсар, ўжар ирода билан, тишини бир-бирига маҳкам босиб курашга ташланди.

Бошлиқлар... омон бўлишсин: «Ўша бола бизда ишламайди, у — умуман бизданмас, ичкарига киритманглар, яқин йўлатманглар, келса, ҳайдаб юборинглар!» деб қоровулларга тайинлаб қўйишди — Дилмурод девордан ошиб, орқа дарвозадан кириб ишлайверди.

Бошлиқлар... Тўйчи Иноғомов, Гофиржон Азимов, Болта Шариповдек нуфузли санъаткорларнинг орзу-илтимосларини синдираверди — Дилмурод барибир келаверди ишга, ўзини ёввойи каптар эмаслигини, шу тўпдан эканини исбот қилиш учун маҳоратини чархлайверди, гуруҳларга қўшилиб концертларга бораверди — чалса ҳам борди, чалмаса ҳам.

Шу бола безор бўлсин, ташлаб кетсин, шу ерлардан қадами қирқилсин деб энг оғир жойларга, энг оғир шароитларга жўнатишди — бораверди. Узоқ-узоқ вилоятларга кетишар ёки қайтишар экан автобуснинг зинапоясида ўтириб борди — қайтмади.

Машқ қилар экан, қўллари ёрилса лой суртиб чалди, ёриги тезроқ битсин деб намакобга тикди.

— Айниқса тўй мавсумларида мени бахтим чопади — бунақа пайтлар доирачиларнинг бозори чаққон бўлиб кетади, ҳаммага ҳам тирикчилик керак. Бу ёқда концертларни ҳам қолдириш мумкин эмас. Шундан фойдаланиб, аксар концертларда ўзим чалар эдим.

Ҳаким ака Нишонов дейдиларки, кунлардан бир куни вазият таранг бўлиб концертга жўнатгани бирор-та доирачи қолмабди. Шунда Ҳаким ака ўқдек учиб Дилмуроднинг уйига етиб борадилар. Аксига олиб, у ҳам шамоллаб, иситмаси баланд ётган экан. Бироқ, Ҳаким ака, санъат қурбон талаб қилади, деган ўй билан Дилмуродга вазиятни тушунтиради... Унинг айтишича, Дилмурод концертнинг охиригача чидаб чалиб берган, бироқ концерт тугагач, иситманинг зўридан холсизланиб йиқилиб қолган экан.

Унинг учун еру кўкнинг марказий нуқтаси — саҳна, ҳаётнинг чиройи, умрнинг маъноси — ўзи суйган санъат,

энг ишончли, энг содиқ дўст — қўлидаги доираси эди. Орзунинг яқин васли қонини қайнатиб юборган, агар ҳозир бу боланинг кўксини ёриб қараш мумкин бўлса юракнинг ўрнида доирани кўрар эдилар.

Дилмурод — орзуга етиш, рўёбга чиқиш; ўткинчи, майда санъатчи эмас, мустасно санъаткор бўлиш учун курашнинг, бардош кўтариш номумкин меҳнат-машаққатнинг тирик тимсоли, бугун айтадики...

— Кечалари уйқум келмас эди, дўст деб Худога ёлворар эдим, мениям кўпчилик қатори меҳнатларим рўёбга чиқсин, ниятларим амалга ошсин, ўзинг мадад қилгин, ўзинг марҳаматингни аямагин мен етимдан ҳам, деб кўзда ёшим билан дуо қилардим...

Ва яна дейдики...

— Парвардигор мени, ҳар кўрган одам, бу — кўримсиз экан, ҳусни йўқ экан деб камситадиган, менсимай, беписанд қарайдиган боланинг дуоларини ижобат қилди, ҳамма тилагимни берди, — дейди, карамни кенг Худога минг-минг шукрлар айтади.

Раҳмон эгам ҳамманинг ҳам эзгу ниятларининг амалини берсин, омин!

## 5

Аввало парвардигордан, қолаверса Худонинг номини дилга солиб, белни боғлаб мардона қилинган меҳнатлар, чекилган риёзатлар, изланишлардан бўлди-ю, ўн етти ёшга етганда Дилмурод Исломов аксарият санъаткорлар ва санъат билимдонлари тан берадиган, қойил қоладиган, ҳайратга тушадиган, ижросида, услубида бошқалар қодир эмас афзалликлари бор, мустасноликлари бор тенги кам созанда бўлиб етишди.

Уни концертларга, тўйларга бирга олиб кетиш, унинг доираси жўрлигида куй чалиш, қўшиқ айтиш энг яхши жамоалар, энг атанган ҳофизлар учун ҳам обрў саналадиган давр қадам босди давронга. Шу йиллар давомида Дилмурод замоннинг Карим Зокиров, Меҳри Абдуллаева, Таваккал Қодиров, Фахриддин Умаров, Комилжон Баратов, Отажон Худойшукуров, Бахтиёр Йўлдошев, Дадахон Ҳасанов, Ортиқ Отажонов, Сотволди Йўлдошев, Ҳадича Алимардонова, Аҳмаджон Шукуров, Хотам Ҳожиев каби хос булбулларига жўрнавозлик қилди.

Шуни таъкидламоқ жоизки, созандалар ансамблида ўтириб чалишга ёки турли ҳофизлар билан ҳамкорлик қилишга Дилмурод бежиз бу қадар қаттиқ аҳамият берган эмас. Ҳар қандай машшоқни созандалар ансамбли созлайди, лиштади. Истеъдоди ёрқин, шунингдек, турли вилоятларнинг вакили бўлмиш ашулачиларга жўр бўлиш эса машшоққа анвойи мактабларга хос йўллари ўзлаштиришда қўл келади.

Устоз Навоий демишлар: «Ҳар кимсаки айламас ошиқмоқни хаёл, япроқни ипак қилур, чечак баргин бол».

Охир-оқибат, ўзини тағофилга солиб юрган раҳбарлар ҳам оқ байроқ кўтардилар — 1971 йили 5 октябрда Дилмурод Исломов «Шодлик» ашула ва рақс дастасига ишга қабул этилади. Дарвоқе, бошлиқларнинг оқ байроқ кўтаришдан, сулҳ таклиф этишдан-да ўзга иложлари қолмаган эди. Дилмурод ўзига берган сўзи туфайлигина фақат «Шодлик»да ишлайман деб юрар, йўқ эса уни: «Бизда ишланг» деб таклиф қилаётган жамоалар бисёр эди.

Дилафрузхоним лутф этганларидек, Дилмурод мана қарийб ўттиз йилдан бери шу жамоанинг содиқ аъзоси. «Шодлик»нинг шодликлари-ю, ранжу озорларини ҳам, қоронғу тунларни ҳам, мунаввар кунларни ҳам шу жамоа билан бирга тотган фидойи санъаткор.

Юракнинг қуввати билан ҳайдалган, пешонанинг тери билан сугорилган экин майдони дастлабки ҳосилларни бера бошлади — мақтовлар, олқишлар, меҳр изҳорлари ёғилди. Раҳматнома, ташаккурномалар эълон қилинди, мухлислар, дўстлар кўпайди.

Нуфузли анжуманлар, концертлар, олий даражадаги тадбирларнинг нафис қисми, декадалар усиз ўтмайдиган бўлди. Энди Дилмурод Исломовнинг саҳнага чиқиши ва миришкор қўллар билан томошабинлар назари олдида чаманлар найдо қила билиши уни ҳукуматга ҳам, мухлисларга ҳам намойиш этди. Мана, кўринглар, биз тайёрлаган мўъжиза, биз ўстирган истеъдод дея тақдим этаётганлар учун обрў эди. Чунки у қаерга, қандай концертга, даврага борса кеча кўкрагидан итарган раҳбарларига мақтов келтирарди:

— Зўр санъаткор тайёрлабсизлар, офарин!

1972 йили ўзбек санъати намоёндаларининг Қозогистонда ўтган ўн кунлик байрамга Дилмурод Анвар ака Аҳроров билан бирга қўш доирада ўйноқи, завқан-

гиз усуллардан тузилган мужассамот тайёрлаб боришди. Яъни созандаларимиз учтадан олтита доира чалиб саҳнага чиқдилар. Бу энди нафақат қозоқ биродарларимиз, балки ўзбек санъат шинавандалари учун ҳам янгилик, армуғон эди. Сабаби, булардан олдин ҳам Акбар Йўлдошев, Анвар Бараев, Қаҳрамон Дадаев, Талъат Солиев, Одил Камолхўжаев каби моҳирлар қўш доира, бир неча доирада терма усуллар намойиш этган эсаларда, ҳали у тобгача икки машшоқ бир вақтнинг ўзида олти доира чалган эмасди. Аслида, икки ёки ундан ортиқ чилдирмада маълум бир усуллар тизимини ижро этиш жуда мураккаб, созандадан улкан маҳорат талаб қиладиган вазифа — бу ҳолда, созанда доираларни ирғитиб, ўз атрофида, бармоғи устида айлантириб ёки яна бошқа турли жонглёрлик санъати унсурларини қўллаб чалар экан, аввало, созларни қочириб, тушириб, йиқитиб юбормасликнинг уҳдасидан чиқмоғи даркор. Ҳамда, албатта, ижро этилаётган усулларнинг узвийлиги, бир текислиги, жозибадорлигини йўқотмаслиги зарур. Икки созанда бирга чалганда эса талаб, масъулият, турган гапки, икки ҳисса ортади. Чунки, бу ўринда ҳар битта унсур, ҳаракат, ҳар бир зарб барабар, ҳамоҳанг ижро этилмаса иложи йўқ.

Анвар ака билан Дилмуродни Қозоғистондаги байрамга Акбар Йўлдошев тайёрладилар, шунинг учун айтиш мумкинки, икки биродар, устозу шогирднинг қозоқ элида қозонган муваффақиятида муҳтарам устанинг ҳам ҳиссалари катта.

Сўнгра эса... 1972—73 йилларда илгариги «Алпомиш» спорт саройида республиканинг энг долждор санъаткорлари иштирокида катта анжуман-концертлар ташкил этилди. Комилжон Отаниёзов, Фахриддин Умаров, Таваккал Қодиров, Ҳабиба Охунова, Уришбой Нуралиев каби ҳалқимизнинг энг суюкли, энг ардоқли хонандалари қатнашган ўша учрашувлардан юракларда қолган шавқ-у ором, тоғ, ҳузур ҳали кўтарилгани йўқ.

Ҳай, ўша анжуманлар-у, ундан олган бетакрор, ўчмас тааттуротларни гапирмай қўя қолай. Бекорга юракнинг ўртангани қолади... Зарури: ўша концертларда атоқли хонандаларимизга ярқираб чиқиб келаётган юлдуз, қайга борса эшитганини, кўргангани завқнинг тошқинига, ҳайратнинг селига чўктириб юбораётган чапдаст-у моҳир йигитча — Дилмурод Исломов жўрनावозлик қилгани.



— Концертлардан бир нечасини телевизор орқали намойиш этилди. Биз — доирачилар буни билганимиз учун жонни жабборга бериб, бор куч, бор имкониятни ишга солиб чалганмиз. Ўзимиз қодир бўлган ҳамма санъатни намойиш этишга, шу билан шинавандаларни ҳурсанд қилишга уринганмиз.

Ушанда... Гўёки, «Алпомиш» саройи бутун Ўзбекистон кўрадиган ва кўринадиган баланд бир довон устида эди, Дилмурод эса бир алп каби шу довон устига чиқиб мамлакат устига инжулар, марваридлар сочгандек бўлди.

Йўқ, бу марваридлар Вақтнинг Ўзбекистон ўтаётган туманли пардаси узра сочилди.

Марварид улашган йигитча ўзбекнинг ҳар хонадонида азиз бўлиб кетди.

Ун тўққиз ёшли Дилмурод Исломов, дўстлари, минглаб, миллионлаб мухлислари тили билан айтганда «Дилим» учун от отлаб, туя қўшлаб ўтилган машаққатлар, кийинчиликлар сўқмоғи ортда қолди. У довонни забт этган ва халқимизнинг энг севимли, энг машҳур санъаткорларидан бирига айланган эди.

## 6

Китобимизнинг мана шу давраси аввалида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, бағоят маданиятли, миллий мусиқамиз ҳабиби, зебо қўшиқларнинг маҳбуби биродаримиз Абдураҳмон Холтожнев айтган галлар албатта ёдингизда бўлса керак:

— Ҳар гал Дилмурод ака телевизорга чиққанда, бармоқлари ҳаракатини киприк қоқмай кузатар эдик, чалганларини оҳанграбога ёзиб олиб, бўлиб-бўлиб ўрганардик. Унгача бунақа техника йўқ эди, — деганди у.

Мен Абдураҳмондан, кейин бошқа дўстларимиздан Дилмурод Исломов яратган, кейин унинг укалари, шогирдлари, салафлари у ёки бу даражада ўзлаштириб, ривожлантирган техниканинг, услуб, мактабнинг ўзига хослиги нимада эканлигини шарҳлаб беришларини сўрадим.

Наманганлик истеъдодли бастакор, Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан, Расули Акрамдан кейин фақат мусиқани муқаддас билладиган ишқивор инсон Маҳмуджон Иномов Дилмуроднинг услубига шундай таъриф беради:

— Агар маълум бир усулни яхлит тилла танга деб сласак, аввалги доирачилар бу тангани томошабинга, шинавандага яхлитлигича, бутунлигича тақдим этганлар. Дилмуроднинг салоҳияти, изланишлари натижасида ана шу тангани майда-майда бўлакчаларга бўлиб, баъзан заррабин орқали қарамаса ажратиб бўлмайдиган олтин заррачалар ҳолида, тез, нафис, ниҳоятда чиройли резлар ҳолида ижро этиш санъати юзага келди. Дилмурод, сўнгра унинг издошлари бу билан ҳам кифояланмадилар, резларни аввал бармоқлар билан чертиб бажаришган бўлса, бора-бора, маҳорат шу даражага етдики, шاپалоқ билан адо эта бошладилар.

Дилмуроднинг доираси, масалан, биргина «гум-бакабак-бак» ҳолида эшитиладиган усулни ўнлаб, баъзан ундан ҳам кўпроқ бетакрор, чиройли, мафтункор усуллар, зарблар шаклида ижро эта олади.

Савқи табиийлик, ижод, кўнгилнинг дарду сурурини изҳор этиш имконидан тўйилган бахт, юракни ёриб кетадиган, юрак — не, на замин, на осмонга сизмайдиган хуррамлик асносида пайдо бўладиган дил офати — сулув тақсимлар, тизим-тизим усуллардан тузилган мўъжаз мужассамотларни биргина енгилроқ сўз — қочирим билан атамоқ, бизнингча, тўғри эмасдир.

Улар мусиқа йўлини, мусиқа жумласини, тактлар оралиғини бойитувчи, безовчи гўзал нақшлар, сайқаллар, зеби оролардир.

Абдураҳмон Холтожиев айтади:

— Дилмурод аканинг услубига яна, бир усул, тактнинг орасига тескари зарблар киритиш, усулни турлича-турлича қилиб, юз хил қирралари, кўрinishлари билан чала олиш каби инжа маҳорат хосдир. Бу мактаб асосчисининг ўзи, унинг салафлари маълум бир қўшиққа жўр бўлишаркан, паузани бошқа машшоқлар қатори тўла, мусиқа жумласига ўхшатиб чалиш, ҳофиз нафас олгунча қадар ёки бошқа қисқа паузалар орасига кутилмаган, нафис сайқаллар бера олишлари билан машҳурлар. Бир-бирига уланиб кетган, узлуксиз давом этадиган тақсимлар одатда бағоят тез, ақл бовар қилмас суръат билан ижро этиладики, салламно айтмай иложинг йўқ!

Дилмуроднинг доираси қўшиқ ёки куй давомида бир хил усулни ушлаб, такрорлаб туриш эмас, ана шу куйни, қўшиқни ўзининг овози билан — юз хил тобланишлар, оҳангларга солиб айтиб, куйлаб туради. Куй йўли-

га ибтидодан интиҳога қадар сўлим, ранго-ранг жозибадор гуллар, чечаклар экиб кетади. Андоқки, машшоқлар жамоаси, ва ё ҳофизни эшитмай, фақат доиранинг ўзига эътибор бериб, уни тинглаб ўтирсанг ҳам — муסיқанинг оҳангини эшитгандек бўласан, кўз ўнгида сохир гўзаллик, мўъжиза, сеҳргарлик юз бераётганини кўриб «кўнгил мулкида кўзғалонлар» бошланади. Кўнглинг, келаётган нурнинг истиқболига бағрини очган гулдай, очилади.

## 7

«Оллоҳ менинг ҳамма яхши ниятларимга етказди, нима сўраган бўлсам — берди», — дея шукрона билдирди Дилмурод. Биз эса унинг 17-18 яшарлигида Ўзбекистоннинг энг машҳур санъаткорларидан бири мақоми топганини гапирдик.

Ушбу сўзларда ҳеч бир муболаға йўқ.

Сўз бораётган йиллари ўзбек элининг турли вилоятларидаги хонадовларда туғилган болаларнинг орасида Дилмурод исмини олганлар бисёр эди. Биродаримизнинг санъаткорлар, айниқса, доирачилар орасида шуҳрати баян эди. Кўнглига гўбор қўнмаган, аксинча муҳаббат олови гуркираган ёшлар, Абдураҳмон Холтожиев айтганидек, «янги мактаб директори»нинг услубини ўзлаштиришга ҳаракат қилдилар. Унинг издошлари, ғойибона шогирдлари, мухлислари сонсиз-саноқсиз бўлди. Кўнглида — Дилмурод етишган маҳорат ва шуҳрат чўққилари, қўлида лўли доира кўтариб тўғарақларга қатнашганлар кўпайди.

«Шодлик» ансамблининг Ўзбекистон бўйлаб ижодий сафарлари вақтида Дилмуродни у ёки бу вилоят марказида 30—40 та, баъзан ундан ҳам кўпроқ одам — доирачилар, шинавандалар кутиб олганини айтадилар. Дилмурод то Тошкентга қайтгунча «қўлма-қўл», бир пиёла чой устида шу боланинг суҳбатини олайлик, деган қанча-ю, тоғорага ошни босиб ортидан кўтариб юрганлар қанча! Албатта, бунақа учрашувларнинг марказий мизансаҳнаси, муродларнинг муроди — Дилмуроднинг қўлига доирани тутқишиш-у, ҳузурнинг уммонда балиқдай яйраш! Саҳнада бўлса яхши, тўйда бўлса унда ҳам яхши!

Йўқ эса, ўттиз-қирқ доирачи, яна шунча хофиз-у машшоқ, шинаванда жамланган давранинг тўйдан нима ками бор! Шунақанги давраларда нималар бўлиб кетмаганикин, ў, нимасини айтасиз! Дилмуроднинг бармоқлари доирага эмас қизиган доирадай бўлиб турган юракларга теккандек ўзни билмай қолишлар, ақл-ҳушни йўқотиб: «Аканг қурбон!» дея қийқиришлар...

Наманганлик «қўли ширин», истараси иссиқ доирачи Метинбой Олимов ҳикоя қилади:

«Дилмурод шахримизга бир келганда Тожикистондан Уринбек Ҳамдамов бошлиқ санъаткорлар ҳам шу ерда гастролда эдилар. Уларнинг концерти вилоят марказидаги Маданият саройида бўладиган куни «Бир маза қилиб келмаймизми?» деб дўстимни концертга судрадим. Кўнмади. «Ўн дақиқага кирайлик!» деб зўрлаб туриб олдим. Асли, мақсад — ундан бир эшитиш эди. Охири «бўпти» деди-ю, бордик. Кириб, жойимизга ўтиб кетаётганимиздаёқ Уринбек ака бизни кўрди. Ашуласини охирига етказиб, томошабинларга мурожаат қилди:

— Даврамизда ажойиб бир созанда ўтирибди. У кишининг таърифи учун «ажойиб»дан ўзга сўз топа олмайман. Чунки бу йигит доира чалганда унинг маҳоратидан ёқа ушлаб, «во ажаб!» демаган одамнинг ўзи қолмайди.

Шундай деди-ю қарсак, шовқун-сурон остида Дилмуродни саҳнага таклиф қилди. Аслида шу Жўрабек Муродов, Жўрабек Набиев, Уринбек Ҳамдамовларнинг чиройли санъаткорлигидан ташқари жуда ширин сўзлаш фазилатлари ҳам бор... Хуллас, Уринбек ака бир неча лутф билан, ёқимли сўзлар билан Дилмуродни «ўради», қўлига доирани берди...

Берди-ю, қолди балога!.. Бошланиб кетди, денг! Залда ўзимизга қарашли болалар кўп эди: «Ҳа! Ҳа!» деб туришибди... Роса олди-я азамат! Ашула ҳам, бошқаси ҳам бир тараф — ўзням бир тараф бўлди...»

Ўзбекистонда тожик адабиёти ва санъати байрамларидан бири. Қайсидир концертдан илгари тожикистонлик машшоқлар, доирачилар — уларнинг орасида анча катта ёшдагилар ҳам бор — Гофир ака Иноғомовдан:

— Бизни Дилмурод Исломов билан таништириб қўйинг, — деб илтимос қилишади.

Гофир ака шу атрофда ўралашиб юрган ўрта бўйли камсуқум болани кўрсатиб:

— Ана шу Дилмурод бўлади, — деса, тожик биро-

дарлар уста хазил қилдилар — кулиш керак деб, кулишади.

— Шу — Дилмурод, нимага ишонмайсизлар! — дейди Ғофир ака. Меҳмонлар барибир ишонишмайди, афтидан улар Дилмурод Исломовни алп келбатли, забардаст, асосийси бунақа такомилга етибдими, демак ёши ҳам ўттиз беш-қирққа борган одам деб тасаввур қилишган экан... Фақат концерт тугагач, яъни Дилмурод деган оловнинг саҳнани ҳам, залда ўтирганларнинг ҳам дилу-жонини ёндириб юборганини кўришгандан кейингина уни ўраб олишади, санъати, камтарлигига офарин ай-тишади.

Баъзида Дилмуроднинг дилкаш давраларида, унга яқин одамлар орасида чапани, безоринамо йигитларни, қиморвозларни, панжаранинг у ёғини кўриб келган ғалати-ғалати, «шубҳали» кишиларни ҳам кўрганлар ажабланидилар. Ҳар хил хаёлларга борадилар, бўлар-бўлмас гаплар тарқатишдан ҳам тоймайдилар.

Бироқ, созанданинг маҳорати, қўлидаги чолғунинг сеҳри унинг даврасини тобора кенгайтириб, жамиятнинг турли қатламларига мансуб одамларни қамраб борар экан, бунга ажабланиш тўғрими?

Қолаверса, ҳамонки, ўша «шубҳали», ҳаётлари ра-вон кетмаган одамларнинг кўнглида санъатга, гўзал-ликка тан бериш, ундан баҳра олиш қобилияти, ҳисси сақланиб қолган экан, демак улар жамият учун бутун-лай йўқотилган, ўнганмас одамлар ҳам эмас.

— Бошидан ҳар бало ўтиб, дийдаси қотиб кетган нечта-нечта шунақа одамларнинг мусиқанинг кучи, таъ-сири билан сел бўлганини, кўзига милт-милт ёш келга-нини, пешонасини чангаллаб ўтириб қолганини кўрган-миз. Шунақалар кейин келиб: «Қўлни ташла, акаси, ўл-гунча инимсан энди!» деса, кўкрагидан итариш гумроҳ-лик бўлади-ку!

Мана, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ну-риддин Ҳайдаров айтиб берган воқеа:

— Андижонда — тўйда, Диллим акам билан хизмат қилиб турибмиз-у, бир маҳал шу тўйда юрган норғул, ҳайбати ҳирсдай келадиган йигит рўпарамга келди-ю, тўхтади-да, жуда болохонадор қилиб, қофиясини келиш-тириб сўкди:

— Хе, — деди, — сени ўша саксон-тўқсон! Жимил-дириқ сўфи, имилжириқ полвон, ҳали чиққин, энангни Учқўрғондан ҳам пастроқдан кўрсатаман! — деди.

Шундоқ деди-ю, ҳеч нарсани билмагандек ўтиб кетаверди... Юрагим орқамга тортиб, кўз ўнгим қоронгилашиб кетганини пайқаб турибман. «Оббо, қайда бунинг мушугини «пишт!» деган эканман ё билмай соясини босиб олган эканман, деб ўйлайман.

Орадан икки дақиқа ўтгани йўқ, қарасам, кўзини қўшотар милтиқнинг оғзидай дўлайтириб яна келаяпти. Рўпарамга етганда тагин тўхтади, кўзимни шунча олиб қочаман, қарамасликка уринаман — қайда! Турибди-да!

Бу сафар ҳалиги болохонанинг устига яна икки қаватни ўрнатиб, оғзини тўлдириб сўкди. Ўзиям устасидан экан!

Ўтиб кетди... Энди... юрагим уриши секинлаб, аъзойи баданим увишиб бораётганини пайқадим. Ёнимда, «ҳеч нарсадан беҳабар» доира чалаётган Дилмурод акамга қараб, секин:

— Дилим ака, — дедим. — Ҳўв анави барзанги, «грузовой» ҳадеб келиб шағал ағдараяпти-я!

— Нима дейди?

— Ҳа, сўкаяпти!.. Ашула айтгим ҳам келмай қолди. Сингиб кетаяпман.

Дилим акам парвойи палак:

— Тепки еб ўтирасанми, — дейди. — Сўк сенам!

— Э... Жанжал чиқиб кетади, ака!

— Чиқса чиқар! Анжаннинг ярми ўзимизнинг улфатлар, дам емаймиз. Сўкавер!

«Кетса жон кетар», дедим-у ҳалиги йигит бу сафар ҳам келиб жуда илҳом билан ясаётган эди, ўзимни ўнглаб, чуқур нафас олиб турган эмасманми, мен ҳам аямдим:

— Ҳе, сениям — ўша! — дедим. — Анави-ю манави! Бир юз йигирмангга уч юз саксон етти! Тушундингми, тузоқ узар маҳсим, олбости тўра, мирзақирон чиллаки!

Репертуаримда борини ижро этаяпман-у, тайёр турибман! Ҳозир бошланади деган хавфдаман-да! Йўқ, аксинча бўлди: муҳолифимнинг бирдан чеҳраси ёришиб, хохолаб кулиб юборди:

— Э, сен ўзимиздан экансан-ку, акаси! Маладес! Айтавер ашулангни!

Билсам, бу ҳазил Дилмурод акам томондан уюштирилган экан. Тўйдан кейин роса кулишганмиз...

...Муҳиддин аканинг хушбахтли, намхуш овоз билан «Балли, ўғлим!» дея хитоб қилганини, Зулфия опанинг «Худога шукур, юзим ерга қарамади» деганларини эшитгандек бўламан, сабабки елкаси яғир тойчоқ тулпорга айланган, иркит ўрдакча оққуш сувратига кирган эди!

Ҳаёт ғира-шира сўқмоқларнинг тиконларини тепиб лойли, тор жинкўчаларнинг исканжасини йириб-йиқиб ойдиннинг майин нури, офтобнинг меҳру тафти сер-мўл тушадиган кўчаларга чиқиб олди. Зулфия опа хонадонига ҳам катта ўғли, унинг ортидан эргашган кичик ўғлонларининг ғайрати, аҳиллиги, покнза ниятлиги туфайлиданми, ўзининг кечалари ухламай қилган дуолари боисми, Муҳиддин аканинг бедор руҳи қўллаб-қувватлаганиданми... дориломон кунлар келди.

Саҳнага башанг кийинган, юзи қуёшдай иссиқ йиллар бирин-кетин чиқиб, ёқимли овоз билан фаровонлик, шон-шухрат, обрў мурувват, барокот-саодат ҳақида кўшиқ айтдилар.

Дилмурод:

— Ишга янги кирган пайтларим ойимлар, ёшгина бола бу ахир, ишга олишгани тўғримикин ишқилиб, деган хаёлда филармонияга борарканларда, деразаданми, бирор жойдан қараб текширар эканлар, машқ қилаётганимни кўрганларидан кейингина, кўнгиллари жойига тушиб қайтиб кетарканлар.

Олдинроқ айтганимиздек кўнгли очиқлик, бағри кенглик, эзгулик истаги билан яшаш каби ўзбакий хислатлар бу оилага азалий фазилат, меҳмоннавозлик эса Ислом отадан, Муҳиддин акадан қолган энг қимматли мерос. Хонадон Парвардигори азизнинг синовларидан омон-эсон ўтиб, саодат кўрфазига кирар экан, оила меҳмон кутиш, одамларнинг кўнглини олишдан кўпроқ саодат туядиган бўлди.

— Азали меҳмон кутишни яхши кўрарди, — дейдилар Мавжудахон Дилмурод ҳақда. — Ногора чалиб, донра чалиб, рўзгордан беш-тўрт танга орттира бошлагандан кейин эса бошимиз меҳмондан чиқмай қолди. Уйда товуқ, қуён боқарди, шу жониворлар атайин меҳмонлар учун боқиларкан-да, деб ўйлардим. Чунки, дарвозадан биров келиб қолса бас, дарров битта товуқ ёки иккита қуённи сўйиб қозонга ташларди — ўйланиб, иккиланиб ўтирган, аяшни билган бола эмас. Баъзида меҳмоннинг

устига кўчадан ўтиб кетаётган танишларини, оғайниларини ҳам чақириб олади: «Хей фалончи, келмийсанми, бир яйрайлик», деб. Топиш-тутиши яхши бўлиб кетгандан кейин-ку, шу кунларга етказганингга шукур, худойим, деди-ю, уйимизни меҳмонхонага айлантирди-қўйди.

Бир вақтлар Исломовларнинг «Ишчилар шаҳарчаси»даги ҳовлиси ўзбек санъаткорлари орасида «Дарвозаси доим очиқ, дастурхони тун-кун ёзиқ хонадон» сифатида қадр, ҳурмат-эътибор қозонган эди.

Республиканинг турли вилоятларидан концерт, тўй, тирикчилик сабабидан Тошкентга келганлар, пойтахтда ишлаб ўрнимни топиб кетарман деб ният қилганлар ёки бу ерда ўқиб бирор ижодий жамоада иш бошлаган-у ҳали уй ололмаган санъаткор ёшларнинг кўпчилиги шу хонадондан бошпана топишган.

Таваккал Қодиров, Отажон Худойшукуров, Бобомурод Ҳамдамов, Қувондиқ Искандаров, Қобилжон Юсупов, Илҳом ва Ҳалимжон Жўраевлар, Санобар Раҳмонова, Нуриддин Ҳайдаров каби ардоқли хонадалар бу оила олдида ўзларини ҳамиша қарздор, миннатдор ҳисоблаб келишган.

Аҳли дилнинг аксарияти ҳафталаб, ойлаб шу ерда яшаб қолишади, буларнинг хизмати тун яримдан ўтганда тугагани учун ярим кечада, тонг оқарганда келишади — дарвоза очиқ, ўринлар солинган. Эрталаб уйғонишларига бирорта «иссиқ» тайёр. Баъзан меҳмонларни қидириб уларнинг қариндошлари, дўстлари келиб қолганда олий навли ҳиммат, бағри кенг саҳоват — қўли кўксиди, уларни ҳам кутиб олаверган. Зулфия хола, қизлар, кейинчалик келинлар меҳмонларни «ўз» кўриб хизмат қилишган, чой-овқатидан хабар олиб туришганидан ташқари, кийимларини ювиб, дазмоллаб беришган...

Ҳимматингга тасанно, меҳру оқибатингга ҳасанот, ўзбегим!

Мабодо Дилмурод бирор ёққа сафарга кетадиган бўлса, уйдагиларга қаттиқ тайинлайди:

— Менинг йўқлигимни билдирманглар! Яхши қаранглар меҳмонларга!

Нуриддин Ҳайдаров:

— 1979 йили Тошкентга келдиг-у, шу хонадоннинг битта фарзандига айландик. Дилмурод ака инимиз-у, Зулфия опа онамиздек эдилар. То бир ишнинг бошини



ушлаб, бошпана толгунимизга қадар маконимиз шу уй бўлган. Мени ҳаётда, санъатда ўз ўрнимни топиб, озми-кўпми, элга танилишимда бу оиланинг эллик-олтмиш фойиз ҳиссаси бор.

«Ўзбекистон» ансамблининг директори Ҳабилулла Йўлдошев Нуриддиннинг гапларини тўлдиради:

— Кўп вақтимиз шу хонадонда ўтган. Зулфия опани «ойи» дердик, шунчалик синашта, қадрдон, меҳрибон аёл эдилар. Истасангиз, сўранг, жуда кўп санъаткорлар у кишини шундай атайди. Ҳаммани, жумладан, мени ҳам ўз фарзандидай кўриб, панду-насиҳат қилган, йўлинг очилсин, бахтинг очилсин дея дуои-фотиҳа берган шу улуг аёл, муқаддас инсоннинг руҳи олдида ҳамиша таъзимдаман.

## 10

Дилмурод ака эмас, ота бўлиб рўзгорни бутун қилганини, укаларини кўтарганини, опа-сингилларини жойлаганини гапирмайди. Ростдан ҳам, наинки бу ишларни у кимгадир гапириб, обрў олиш учун қилган бўлса!

У гапирмайди, отамдан кейин бу менинг бурчим эди, вазифам эди, деб ҳисоблайди. Бироқ опалари, укалари бир оғиздан, фурсати етиб унинг оиланинг ҳақиқий сардори, отасига айланганини, жигарларининг ҳар бирига ҳунар ўргатиб, одам танитиб, йўлини топиб кетишида сарварлик қилганини, ҳеч нарсани аямаганини таъкидлайдилар.

Мавжудахон айтадилар:

— Ҳаммамизнинг тўйимизда юкнинг вазминини шу укам кўтарди. Келди-кетди, қуда-андачилик расми-русумини битта отадай ўрнига қўйди. Илгари икки уй, бир даҳлизда яшар эдик — аввал ҳовлининг ичига ўзи учун иморат солди-да, ана шу ерга уйланди. Кейин Холмуродга, Элмуродга атаб ҳам алоҳида-алоҳида уйлар қурилди. Шу уйларга укаларини уйлади укам бояқиш... Энди ҳовлимизга кирганларнинг кўзи қувнарди, уйларимиз — кўркам, чиройли, иссиқ ноннинг таъми тутиб турганидан муҳтожлик ҳам яқин йўлай олмайди.

Оиланинг кенжа қизи Машҳураҳон дейдилар:

— Акамнинг айниқса менга меҳри баланд, бу синглим адамларни кўрмаган, отасиз ўсгани учун кўнглида дарзи бор деб кичкиналигимдан то шу кунгача кўтар-

кўтар қиладилар. Тикон кирса, сенга эмас, менга кирсин деб, авайлаб, қайга борсалар бир қучоқ совға-салом кўтариб келардилар. Айниқса, чет элга борганларидами... Фаройиб қўғирчоқлар, ажнабийча кўйлақлар! Бошим осмонга, оғзим қулоғимга етиб юрардим. Ҳамма ўртоқларимнинг кўзлари ёниб кетарди кийимим, ўйинчоқларимни кўриб... Балоғатга етганимдан кейин тўйимни ҳам беками-кўст қилиб ўтказдилар.

Дилмурод уйланган, Мадина Бону, Бек Мурод, Олия Бону, Мукаррам, Муҳиддин исмли фарзандлари, Мадина Бонудан ҳадя — Арслон Бек исмли набираси бор.

Бир маҳаллар... бир ҳовлида учта келин, уч оила, қозон битта, рўзгор битта, аммо ташқарига ҳовлидан гиди-биди овози тугул, «тиқ» этган шарпа чиққан эмас. Аксинча! Маҳалла-кўй, яқин-йироқлар бу хонадондаги собит мураса, аҳиллик, саришталик, тартибни, ҳамда уч биродарнинг ота паноҳисиз ўсишганига қарамай, ҳаётда қоқилмай-суқилмай, ўз ўринларини топиб, иззат-икромли, шинам, ёқимли, эл суйган одамлар бўлиб ўсишганига ҳавас билан қарашар, ўз фарзандларига:

— Ана, Дилмуродлардан ибрат олгин! — деб уқдиришар эди. Қачондир «Ҳа, уларми... отарчилар-да!» деб менсимаганлар, лаб жийириб сўзлаганлар энди ўғилларини, набираларини етаклаб келишадиган бўлишди:

— Дилим! Шуни ўзинг ол шогирдликка ёки Холмуродгами, Элмуродгами бер! Сизларга ўхшаб юрсин!

Маликахон, Элмуроднинг рафиқаси, хонадондаги тотувлик, фаровонлик, хушбахтликнинг замини, пойдевори ойимлар эдилар — деб ҳисоблайди.

— Бизнинг ҳовлига тонг табассум билан, илиқ сўз билан кириб келган, кун ширин гурунг билан ботган — бунақа ҳовлида ихтилоф нима қилсин, дилхиралик найласин!

— Майиздек юмшоқ, кўнгиллари бўш, оғир-вазмин, ўзбакий нафосат, ботиний гўзаллик соҳиби эдилар, — деб таъриф беради волидан муҳтарамасига Мавлудахон опа.

— Уйда ўтирганлари билан дунёнинг пасту-баландини бизлардан кўра ўн чандон яхши тушунадиган закий, оқила аёл эдилар, — деган чизгилар қўшади бу таърифга Дилмурод.

Маликахон эса келинлар номидан меҳр ва миннатдорлик изҳор этади:

— Ипакдай мулойим эдилар, оҳиста сўзлардилар, кўнгилга ботадиган сўзни асло айтмасдилар. Ўз фарзандларини қанча суйсалар бизни ўшандан ўн ҳисса ортиқ ардоқлаб олиб юрардилар... Қуш уйқу эдилар. Учта келинмиз — хўжайинларимиз доим тун яримдан ўтганда келишади — концерт, давралар. Ётсалар ҳам ухламай йўл қараб ётар эканлар. Бизга ачинарканлар... Гастролларга кетишганда, қирқ кунлаб келишмай юриб қолишса, кўзимиз мўлтираб турганини кўриб, ойимлар раҳматли бошимизни силардилар: «Соғиндингизми, айланай?» дер эдилар... Мен ўзимнинг ота-онамниям яхши кўраман, албатта. Лекин бу томонга кўпроқ ўтиб кетганман десам ҳам рост... Агарда мендан бутун ўзбек оналарининг тимсоли бўладиган аёл борми, деб сўрасалар шу ойимларни кўрсатардим. Дилмурод акани айниқса ҳурмат қилар эдилар. Мен келин бўлиб келганимда у кишини менга: «Мана шу одам — қайнотангиз, ада дейсиз, Холмурод акангизни эса «Мулла ака» деб чақирасиз», дедилар. Шу-шу уларни шунақа атайдиган бўлганман.

Маликахон ҳақ: Зулфия опанинг катта ўғлига нисбатан ҳурмати, муносабати ўзгача эди. У бу фарзандига кичкиналигидан суяниб қолганини, ундан мадад олиб яшаганини кўрдик. Болаликда нишона берган ҳақ сўзлилиқ, салобат, вазминлик, қатъийлик каби хусусиятлар йиллар ўтган сайини Дилмурод табиатининг асосий белгиларига айланди. Худо уни фарзанддан ёлчитганига опа шод эди — не бахтки, ўгли — ишонса, суянса бўладиган, онасини кафтида кўтариб юрадиган, ўзини ўйлаб жигарларини унутмайдиган оқибатли, мард йигит чиқди. Шундай бўлдики, Дилмурод, маълум ёшга етганда Зулфия опа ҳар қандай ишни у билан маслаҳатлашиб, кенгашиб қилишга одатланди:

— Шошма-чи, Мавжуда, уканг келсин-чи, у нима деркин... Ўғлининг кийим-бошини бировга ишонмайди, ўзи ювиб, ўзи дазмоллаб беради, овқатини ўзи келтиради, чойини ўзи дамлаб олиб келади:

— Ойи, келинларингиз бор-ку, қўйсангиз-чи, — деса кўнмайди. Унинг кўнглидан ўтаётган фикрларни пайқаб туради, гапни бошламасидан аввал нима демоқчи эканини билади.

О, албатта!... Буларнинг бари ҳаёт омонсиз машаққатларни солганда ўғлининг мадад берганидан, осон йўлга, хатоларнинг кўчасига кириб кетмай, меҳнатнинг,

машаққатнинг чақмоқ тошли, чақир тиканакли сўқмоқларидан борганча ҳақиқий инсон бўлганидан, укаларини ҳам ортидан эргаштиргани, қўллаганидан миннатдор Онанинг меҳр изҳорлари, муҳаббати белгилари эди.

— Менинг ўғлимдақа ўғил оламда йўқ, — дер эдилар опа. — Битта-ю битта — у!

Бизнингча, Зулфия опанинг бош ўғлини бошқа фарзандларига кўра кўпроқ аяши, кўпроқ суйишига яна бир сабаб бор эди: Дилмурод отасини қандоқ яхши кўрганини, унга қаттиқ ўрганиб қолганини, Муҳиддин аканинг ўлимидан кейин айнан шу боланинг ҳаммадан кўра кўпроқ куйганини, изтироб чекканини, ўша изтироб, ўксиниш унинг кўнглини ҳануз ўртаб юришини опа яхши билганлар.

Она ҳис этмай, она билмай яна ким билсин!

## 11

Дилмуроднинг Муҳиддин ака қилган ширин орзуларга, яхши ниятларга етганидан сўнг, отасини қўмсаб, қани энди шу кунларимни адамлар ҳам кўрганларида, деб яшагани, «ошу нонни бемалол топганда Сизни топмадим», дея ўртаниш, ички йиғи билан умр кечиргани тўғри. Бир пайтлар унинг маҳалладаги ёши улуг, табаррук отахонлар билан қалинлашиб, даврадош, улфат, сирдош бўлиб юргани сабабларидан бири ҳам шунда:

«Оқсоқол оталарга қуш каби талпинаман...» — деб куйланади машҳур қўшиқда. — Йиғламай яшайман-у. аммоки соғинаман...»

«...Адажон, ада! Сиз ҳам мана шу даврада бўлганингизда эди... Ортингизга юмшоқ ёстиқ қўймасмидим, югуриб-елиб хизматингизни қилмасмидим, чой келтирмасмидим, ширмон нон, асал келтирмасмидим, адажон!.. Концертларимга олиб тушиб биринчи қаторга ўтқизиб қўймасмидим. Сиз учун, фақат Сиз учун чалмасмидим! Ким гул кўтариб чиқса Сизга бериб, қарсак чалсалар, тўхтатиб, айтмасмидим:

— Менга эмас, гулни мана шу одамга беринглар! Мен эмас, шу одам муносиб сизнинг қарсагингиз, олқишингизга! Чунки шу инсон — менинг табаррук отам бўладилар. Отамлар мени туғилганимдаёқ созанда бўлади деб ният қилганлар, кичкина бола эканимдаёқ устанинг барини ушлатганлар!..

Аввалига у ота қадрдонлар билан суҳбатлашсам, улар адам ҳақидаги хотираларини айтсалар эшитсам, улар узатган чой билан ҳароратим босилса, деган ният-да отахонлар даврасига аралашиб юрганди. Кейин-кейин тамоm ўрганиб кетди, уларнинг суҳбати ҳаётининг ши-нам қисмига айланди. Қариялар ҳам ёш дўстларига кў-никиб кетишди.

Охуруламр, иш шунга бордики, икки томон бир-бири билан тенгқурлардай муомила қилишадиган, бора-бора эса бу — ёш, мияси бизникига ўхшаб айнамаган деб ўйлаган қариялар Дилмуроддан маслаҳат сўрашадиган бўлишди:

— Шунақа иш бор, Дилим... Аммо, каттамиз — сен! Сен нима десанг — шу!

Бу — ҳар қандай чучмалликдан йироқ, аксинча бир-бирининг яхши-ёмон томонларини, тилини ҳам тушуна-диган, дарди-оғриғи нимада-ю, шодлиғи-қувончи қайда эканлигини яхши биладиган синашта инсонларнинг дўстлиғи, қадрдонлиғи эди.

— Афтидан, бунга менинг жуда ёш туриб кўча кў-риб қолганим, эрта назарга тушиб кетганим ҳам сабаб бўлса керак. Улар мени яхши кўришарди, мен ҳам уларсиз яшолмасдим. Ҳар хил касбдаги одамлар — санъаткорлар, савдо ходимлари, проводниклар, қассоб-лар... Эрталабки тўйларга хизматга борганда топган қадрдонлар ҳам бор. Маҳалладаги йиғинларга, тўй-маъ-ракаларга менсиз боришмайди. Концертларга, байрам-ларга бирга борамиз. Тўй қилганимда, мен билан ёнма-ён, қанотимда турганлар ҳам — шулар эди. Қудаларим булар кимлар деб сўрашса, кимдир Дилмуроднинг ул-фатлари деб жавоб берибди. Хайрон қолишган экан.

Абдураззоқ отанинг ёшлари етмиш ёшдан тепада, Собир хўроз деганлари саккизинчи ўнталикни майдала-ган. Уларнинг олдида Ғофир ака Азимов — ёш бола... Қариялар Дилмурод тўйга, концертга кетган кунлари гузарда пойлаб ўтиришади, ухлашмайди:

— Бугун жа хаяллаб кетдимиз?

— Келади! Қай гўрга борарди, келади-да барибир!

— Билиб бўладими! Бирорта ўйинчи кўз қисган бўлса!

— Кимга? Шунга кўз қисадими! Чалпакка ўраб бер-са ит етмайдику буни!

Кундузи чойхонада қилинган палов ёки димламадан бир чинчи косада олиб, тепасига юмшоқ оби нон ёпиб

қўйишган, Дилмурод келиши ҳамони индамай, гап орасида олдига сурадилар. У қорни оч бўлмасаям қарияларнинг кўнгли учун овқатни ейди, булар қараб ўтиришади. То қуёш келиб, туннинг ғуборларини тарқатиб юбормагунча гурунг тўхтамайди. Бунинг гаштига нима етсин!

Бир гал... У қайгадир ижодий сафарга борди-ю, ўн-ўн беш кунлар чамаси қолиб кетди. Қайтиб келса Абдураззоқ ота — касал, уйида ётибди. Кўриб қўяй деб кирса, чолнинг сўрашгиси келмайди, ҳайдайди нуқул:

— Бор, бор! Юравер ўша ёқларда! Бира тўла фотиҳамга келарсан!

Дам олиш кунлари улфатлар бирорта сўлимроқ жой топиб, ош баҳона — дийдор ғанимат, гапни гапга, аскияни латифага улаб ўтиришади. — Чолларнинг фарзандлари, набиралари — баъзиларининг ёши Дилмуроддан 20—30 ёш катта — ташқарида, дадам, бувам чиқсалар обкетаман деб машинада кутиб ўтиради.

Баъзан эса, сардор йигит уйда эканлигида, маҳалланинг онахонларидан бири кириб келади:

— Болам, сенинг обрўйинг бор, гапинг ҳам ўтимли. Менинг ўғлимга бир насиҳат қилиб қўйгин.

— Нима гап?

— Кеч келади-да... Қайларда юраркин — кўнглим қурғур ҳар кўчадан истайди. Хавотирим ҳеч қайга сиймайди.

Дилмурод кулади:

— Опоқи, ахир, у кишига қандоқ насиҳат қиламан. Мендан йигирма ёш катта бўлсалар!

— Майли, гап ёшда эканми! — намиққан кўзини артади кампир. — Сенинг гапингни олади, мана мени айтди дейсан.

Таассуфки, ана шу яқин дўстлик-махалладошликка ҳам охири кўз тегди... Исломовлар умргузаронлик қиладиган ҳовлининг теварагида Ғишт заводи, «Малика» фирмаси, ҳаммом каби катта-кичик корхона, муассасалар жойлашган эканлиги ҳақида воқиф этиб эдик.

Шулар кенгайиб борар экан, хонадон аҳлининг юрагидаги «Шу ҳовлимизни бир кунмас бир кун бу корхоналар еб қўяди-да», деган таҳлика, ташвиш ҳам ўсиб борар эди... Охири, ўша кун келди. «Малика» фирмасига янги устахоналар қурилиши муносабати билан бешолти хонадон, жумладан, Дилмуродларнинг ҳвлиси ат-

трофида сигарета чекиб, «ўхха-ўхха» йўталган булдо-  
зерларнинг овози эшитилиб қолди.

Оила, гарчи, бунинг ниҳоятда муҳим, инкор этил-  
мас зарурат юзасидан амалга оширилаётган иш экан-  
лигини яхши тушунсалар-да, илдизлари томир отган,  
меҳр билан, яхши ниятлар билан қурилган отамакон  
жойнинг бузилишини драма эмас, расмана фожеадек  
қабул қилдилар. Ҳали Муҳиддин аканинг овози, оёқ  
шарпаси, иси кўтарилмаган ҳовлини, кейинги йиллар  
орапта, кўркем уйлар бино этилиб ажиб тароват касб  
этган, мунгли нолншлар эмас, шўху-хандон кулгилар,  
қалдирғочнинг сайрашидай яйраб таплашишлар, кич-  
кинтойларнинг оёқ тапиллатиб югуришлари эшити-  
либ қолган ҳовлини тракторнинг оёғи остида кўриб, чи-  
даб туриш осон бўлгани йўқ.

Маҳалла-кўйдан, шунча йил шодлик ўртада, ташвиш  
ўртада — елкадош, тобуткаш, истараси офтобдай иссиқ  
бўлиб қолган қадрдонлардан ажралиш-чи! Ўзбекнинг  
оқибатига нима етсин — ўз навбатида аҳли маҳалла,  
қўни-қўшнилари ҳам Зулфия опа ва унинг фарзандла-  
рини бу ердан кўчаётганларидан қаттиқ куйдилар:

— Келиб-келиб шуларни кўчиришадими, а! Маҳал-  
ланинг ўғлидай бўлиб қолганди-ку, булар!

Кексалардан бири — ўртанган юраги хитоб этиб,  
деди:

— Дилмурод, менинг ўғлим ҳовли қилиб чиқиб кет-  
моқчи... Уйлари бўшайди. Шу ерга кўчиб киринглар,  
юрак кенг бўлса ҳаммамиз сиғамиз...

Ака-укаларга бир-бирларига яқин жойлардан алоҳи-  
да-алоҳида «дом» беришди. Гарчи, шундан кейин ҳам  
туғилиб ўсишгани маҳалладан узилмай, ҳамма катта-  
кичик йўриқларга қатнашиб туришса, йўриқсиз кунлар-  
да ҳам келиб, айланиб, у ҳовли-бу ҳовлидаги қадрдон-  
лардан хабар олиб-кетиб юришса-да, барибир, аввалги  
сингари кунда юз кўришишлар энди... йўқ эди.

Кунларнинг бирида — Дилмурод уйида дам олиб  
ўтирган эди. Пастдан бировнинг овози эшитилди:

— Дилмурод! Хов Дилим! Қайдасан?

Овоз эгаси — Собир хўроз эди, Дилмурод қараса,  
пастда — кўзлари аланг-жалаңг, кўриниб қолармикин  
деб уни истаб турибди.

— Хов, мана ҳозир!

Собир хўроз уни кўрди-ю, «дом» экан деб ўтирмади,

тўлиб турган экан, оғзига келганини айтиб, бўралаб сўкли:

— Туш-ей тезроқ, ҳошим! Такси кутиб қолди!

Дилмурод етиб тушганда... Отахон энди ўзини тутолмади, қалтироқ босган қўллари билан уни бағрига босиб йиғлаб юборди:

— Шунақаям қиласанми, номард!.. Кимга ташлаб кетдинг мени? Бундан кўра ўлдириб қўя қолсанг яхшимасмиди...

Собир ота бозорга тушиб паловга масаллиғ харид қилиб олган экан, Дилмуродни таксига ўтқизди-ю, маҳаллага — қадрдонлар даврасига олиб кетди.

\* \* \*

Биз — муҳаббат аҳлидирмиз, бизга тақдир эрур — ёниш,  
Қамишни най, ёғочни соз этмиш бизнинг гиря, хониш,  
Маҳфил — фалак, юлдуз — қадаҳ,

нур — май эрур, ҳилол — болиш,

Азалдан то абад жонлар сеникидир, ё муҳаббат!

Оташин дил, қайноқ қонлар сеникидир, ё муҳаббат!

Дил ноласи ой куйига ўралар биз борган жойда,  
Гулнинг яро кўнглидан сўз сўралар биз борган жойда,  
Ишқин куйга солар булбул — жўралар биз борган жойда,

Маъшуқа гул бўйндандир бойлигимиз, ё муҳаббат.

Ошиқ булбул куйдандир бойлигимиз, ё муҳаббат!

Гарчи сенга етмас токи

битмас жоннинг шикояти,

Ё раб, бизга осон берма

роҳи ранжнинг ниҳоятин,

Ҳижронингдур — иноятинг,

азобларинг — ҳимоятинг...

Висолмас, дард истаганлар умматингдир, ё муҳаббат,

Фалак чархин айлантирган қудратингдур, ё муҳаббат!

Ғуломжон Ёқубов, Ўзбекистон халқ артисти;

— Дилмурод Исломов алоҳида созанда сифатида ҳам жуда доврўғли, олиймақом маҳоратли, санъати, иқтидорини кўрган киши ҳайрат бармоғини тишламай иложи йўқ эди. Ёнига укаларини олиб ҳар бирлари учта,



тўртта, бештадан доира чала бошлаганларидан кейин эса унинг шуҳрати самоларга етди-ёв... Мен шунингдек, биродарларимизнинг устозлик фаолиятини алоҳида таъкидламоқни истар эдим. Улар минглаб болаларни қўлига ҳунар, кўнглига муҳаббат солиб, ҳаётга йўлланма беришгани билан қадрлидирлар. Бу фаолият учун ака-ука Исломовларга ҳар қанча таҳсин айтсанг кам!

Миллий маънавиятимиз, маданиятимиз ривожига қўшилган бундан ортиқ ҳисса яна қайда бор!

Уткир Сиддиқов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист.

— Ўзбекнинг тўйи машшоқсиз, муғаннийсиз ўтмаган, халқимиз бир чиройли тўй қилсаму, эл олдига дастурхон ёзиб, топган-тутганимни сочсам, келганлар қўлларини фотиҳага очиб, фарзандларимга яратган Парвардигордан бутун бахт тиласалар, деган эзгу ниятлар билан яшайди. Шугинамас, тўйимда фалончи санъаткорлар келишиб, меҳмонларнинг таъби ойнасини равшан қиладиган сулув ашулалар айтиб беришса, тиниқ, ғамсиз, ғуборсиз шодлик, хурсандчилик бўлса ўша кун, дея мурод қилади. Менимча, тўйга ўхшаган йирик анжуманлар, давралар қадим-қадимдан халқимизнинг маънавий, маданий тараққиётида муайян аҳамиятга эга бўлиб келган. Афсуски, бир маҳаллар Тошкентнинг тўйларини ниҳоятда бетариб ўтадиган, аксарият ҳолларда маст-алатс безориларнинг уруш-жанжали билан тугайдиган бўлиб қолганди. Бунақа тўйларда дилдан яйраб қўшиқ ижро этиш ёки мезбону меҳмонлар шаънига зарофатли сўз айтишга илож қайдамиш-у имкон не ердамиш!.. Дилмурод, унинг биродарлари, дўстлари бирлашиб, мана шу аҳволни ўнглай олишди. Маҳаллаларга боришди, оқсоқоллар билан маслаҳатлашишди, ўша атанган муштумзўрлар билан тил топиб гаплашишди. Ҳозир пойтахтдаги тўйлар бағоят тартибли, маданиятли, етук одамларнинг даврасидай ўтмоқда.

Тўйгун Отабоев, «Ўзбекистон» дастасининг мусиқа раҳбари, бастакор, хизмат курсатган артист.

— Мен Дилмуродни моҳир санъаткор сифатидагина эмас, олий ҳиммат, очиқ қўл, саҳоватли, ҳар замон, ҳар вақт ёрдамга тайёр инсон сифатида ҳам қадрлайман. Ҳамкасбларимиздан бирортасининг бошига мушкул иш тушган кезларда укамиз сира лоқайд қараб турган эмас. Қимнидир касалхонага жойлаштириш,

Ўқишга киритиш, иш топиб бериш, уй билан таъминлаш каби ишларда Дилмуроднинг сонсиз-саноқсиз одамга ёрдами теккан, бир сўз билан айтганда — савобнинг тагида қолди бу йигит!.. Истиқлолимиз шарофати билан Дилмурод ўзи суйган яна бошқа бир соҳа — тадбиркорлик билан эркин шуғулланадиган бўлди. Фирмаси маълум мавқега, моддий қувватга эришгандан бери, у бизнинг жамоамизга ҳам мадад бўлиб келаяпти — кийим-кечак, пойабзал, парда, чолғу асбоблари, ускуналар... Дастурхонни очиқ йигит бўлганидан қанча-қанча меҳмонларимиз унинг даврасидан баҳра олиб, кузаянлар.

## ТУРТИНЧИ ДАВРА ОЛДИДАН.

### УСТА ОЛИМ ИЗДОШЛАРИ.

(Давоми.)

Муаллиф: — Уста Олим тўплаб, интизомга келтирган усуллар хазинаси асосида пайдо бўлган, сўнгра унинг ўз шогирдлари, набира шогирдлари томонидан давом этдирилган мактабнинг бутун республикадаги доирачилик, нафақат доирачилик, балки умуман мусиқа саъбатимизга катта таъсири бўлди.

Дилмурод: — Албатта. Ҳозир хоразмлик ҳамкасбларимиз билан гаплашсак, улар ҳам ўз услубларида шу мактабнинг таъсири борлигини тан оладилар. Жумладан, авваллари Хоразмда чилдирмани қиздирмай чалиш урф эди. Тошкентда таълим олган, устанинг мактабини ўтган созандалар бориб ижод қила бошлагач, у ерда ҳам доирани қиздириб чалиш одат бўлди.

— Муаллиф: — Вилоятлик мошшоқлар Тошкентдаги қуёш эриб турган чашмадан бир ирмоқ очиб вилоятларга олиб кетдилар, дейиш мумкин. Улар бу ирмоқнинг нурли сувидан ўзлари яшайдиган жойлардаги халқни ҳам баҳраманд этдилар, кейин эса ирмоқ тасарруфини, мансублик масъулиятини шогирдларига ўтказдилар.

— Дилмурод: — Эҳтимол. Турли воҳаларда давраларни гуллатиб, злу-юрт кўнглига маъмурлик, умид-ишончига қувват бериб юрган доирачиларнинг ҳаммаси ҳам пири-устознинг шогирдлари эмасдир. Айниқса, кекса авлод созандалари орасида ўзлари туғилиб ўсган манзилдаги қайсидир устои комилдан тарбия олиб етуклик мартабасига етганлари кўпроқ бўлиши турган гап.

Бироқ, такрор айтаман: пири устозимиз мактабнинг таъсири сирли шамол сингари Ўзбекистонни кезиб юрган, бу таъсири сезмаслик мумкин эмасди. Қолаверса, уста ўз мактабини турли воҳалардаги усуллар,

услугларни жамлаб, тартибга солиб яратганларини унутмайлик. Фарғонада Йўлдошали ака, Ўшда Гофиржон ака, Андижонда Эргашвой Ҳасанов, Турсунбой ака, Маҳмуд ака, Наманганда Файзон ота (Файзулла Қорнев), Тожиали ака Олимов, Бухорода Хотам букри деган устоз доирачилар кўп маҳаллар элнинг давраларини обод қилиб юришган.

Муаллиф: — 1910 йилда туғилган, андижонлик Раҳмонжон Отабоев ҳам ўша Сиз айтган авлодга вакил эди. У дастлабки таълимни доирачи, ҳофиз ўтган отасидан олади. Отабой ҳофиз вафот этгач эса, ҳамшаҳарлари — сзандалар Мўминжон Жабборов, Тўхтасин Жалилов ва Ориф Гармонлар бошчилигида ўз ҳунарини такомилга етказди. Раҳмонжон акани қўли ипакдек майин, пирранг доирачи, қўшиқлар, яллаларнинг уста ижрочиси, бир неча рақсларни саҳналаштирган истеъдоди серқирра санъаткор эди деб таърифлайдилар. 1939 йили санъатшунослик институтида Шораҳим Шоумаровдан юзга яқин куй ёзиб олинганда, аини шу заршунос созанда усуллар берган эди.

Дилмурод: — Ҳаётим мобайнида турли вилоятлар, шаҳар-қишлоқларга ижодий сафарлар, сайиллар, тўйларга бориш насиб этди. Шунда ҳар воҳада ўнлаб камол эгаси, камтарин, мард, олийжаноб ҳамкасбларим борлигига амин бўлганман. Деярли ҳаммалари билан дўстлашиб кетдик. Уларнинг кўпи балки биздан устароқ, етукроқ созандадир, бироқ, шароит шундай бўлганки, ортиқча шуҳратга етмаганлар, унвонлар мукофотлар тақсимланар екан, буларга ҳеч ортмаган — четда яшаганлар-да... Шундайлари ҳам борки, санъати ҳам қойилмақом, бир умр қўлини қонатиб доира чалган, аммо ҳаётини кўрсанг — ўртамиёна, хокисор... Чунки, бу инсонлар учун битта фазилат умумий — фидойилик. Ҳунарига, санъатига содиқлик... Ака, санъатнинг гули шундайки, бир ҳидлаган одамнинг умрбод кайфи тарқамайди... Камтарин ҳамкасбларимизни ўшандай шуҳрат, унвон, бойлик қидирмай, бир четда ўзлари яшаган маъзилни файзиёб қилиб ўтганлари учун азиз биламан.

Муаллиф: — Мен ани шу санъаткорларни халқ орасида, унинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу кунларини, аччиғ-у чучугини бирга баҳам кўриб яшаганларини таъкидламоқ истар эдим. Халқ билан ёнма-ён дарддош умр кечирганлари сабабли ҳам улар куйни элнинг кўнгли оҳангидан, усулни унинг юраги уришидан топганлар.

Халқ орасида, ўз элининг битта вакили бўлиб яшаган санъаткор созининг юраги дарзли, юрагининг сози дард-лидир.

Дилмурод: — Ҳали юқорида эслаганимиздан ташқари вилоятларда усул санъатининг ёшлари биздан улуғ, бизга тенгқур, ёки кичик ўнлаб ўктам моҳирлари ўтишган, ёки ҳозирда яшаб ижод қилмоқдалар.

Хоразм дёёрида Бахтиёр исмли расоликка етган ҳам-касбимиз бўлар эди. Худо ўз даргоҳига чақирган, раҳ-матига олган бўлсин. Яна Қадам оға, Ҳамиджон, Зо-киржонларнинг ҳам у юртда мавқеси сарбаланддир.

Сурхондарёга ўтсак қўлини кўксига қўйиб Раҳмат-жон чиқади. Элнинг эҳтиромини қозонган доирадаст, ўн-лаб шогирдларни етиштирган устоз. Яна Нусратжон бор — панжаси ширин, ардоқли санъаткор.

Қашқадарё доирачилари орасида Жамшидни пеш-қадам биламан.

Бухоро тарафларида Комилжон, Толибжон, Баҳром-жон, Бахшуллоларга етадигани йўқ. Санъати — маҳ-оратлари бенуқсон, шогирдлари — издошлари беҳисоб.

Самарқандда Аслиддин исмли окахонимиз бор, асл доирачи, асл мураббий. Ҳавасманд ёшларнинг бошини бир қилиб, даста тузиб юрадиган жонкуяр ташкилотчи.

Фарғонада Қажумхон ака, Анвар ака исмли заргар созандалар бор эди, тенги йўқ инсонлар эди. Худо раҳ-мат қилсин. Яна Баҳодиржон исмли чапдаст, шинам до-иракаш бор, ўзига ўхшаган, доирани бийрон сўзлатади-ган шогирдлари ҳам анча...

Наманган доирачиларининг муқаддами, илғори, че-чани Тожиали ака. Санъатимиз ривожига кўп хизматла-ри сингган, камтарин, дилкаш инсон. Яна Метинбой, Со-битхон, Толибжон исмли биродарларимиз ҳам бу ҳу-нарда фарзона бўлиб кетишган, ёшларга устозлик қи-лишган... Шу ўринда Ўзбекистон халқ артисти Камолид-дин ака Раҳимовнинг ҳам соҳамиз ривожи йўлидаги хизматларини айтиб ўтишни истар эдим. Уста ижодни доирачиликдан бошлаганлар, кейинчалик жуда кўп ёшларни бу касб сирларидан баҳраманд этканлари таҳ-синга сазовор.

Андижон томонларда... Мақсад ака, Шавкатжон, Баҳромжон, Исроилжон (марҳум) каби дўстларимиз-нинг санъати сеҳр мақомида... Комилжонни биласиз — олов, шиддати, шижоатига тараф йўқ. Эллик-олтмиш одам тоқат қилиб эшитса бўлаверадиган овозиям бор.

Комилжон ўзига ўхшаган чапани, сачраб турадиган анжанлик йигитчаларни жамлаб даста тузган, қайга борса, қанақа даврага тушса — ёндиради!

Марғилонлик Мамасидиқ қизиқ айни чоғда камолида айби йўқ чилдирмачи ҳамдир. Шу шаҳар фарзандлари, дўстларимиз Абдураҳмон Холтожиев (ҳозир — машҳур қонунчи) ва Абдулаҳад Абдурашидов (найчи) лар ҳам етук доирачи ҳисобланадилар.

Тошкент шаҳри, вилоятида маҳорати камолоти тоқига етиб, машҳури жаҳон бўлиб кетган доира маэстролари жуда кўп. Марҳум Равшан Акбарбековнинг ўзига хос ижросини, техникасини, усуллардан шодалар тузиб юборишини унутиб бўладими! Ўзбекистон халқ артисти Қаҳрамон Дадаевнинг жаҳон кезиб қилган хизматларини, услубий янгиликларини-чи! Талъат Сайфуддинов, Одил Камолхўжаев, Мурод Фозилжонов, Одил Исахонов, мана ёшлардан Ҳасанбой Азимов, Ёқубжон, Баҳодир Турсунмаматов, Даврон Акбарбеков буларнинг ҳар бирини ўзбек санъатида ўз ўрни бор, мавқеи бор...

Муаллиф: — Ушбу қаторда, албатта, Сиз ва укаларингиз Холмурод ва Элмуроднинг ҳам номлари бор.

Дилмурод: — Раҳмат.

Муаллиф: — Ҳар бир давр ўзи билан бирга бошқа соҳалар қатори санъатга ҳам анвойи-анвойи янгиликлар, оқимлар, ўзгаришлар олиб келади. Турли мамлакатларда юз бераётган янгиланишлар таъсиротини ҳам сезмаслик, ҳис этмаслик мумкин эмас. Юқорида Сиз тилга олган ҳамкасбларингиз, миллий маданиятимизнинг жонкуярлари, посбонлари сифатида, ўша йўналишларга хос оҳанглар, мусиқалар, усулларни эшитиб, «Дуруст экан», — десалар-да, барибир ўз боғини парваришлаб, ўз мевасини етиштириб, элига ҳам, жаҳонга ҳам тақдим этиб яшаганлари билан ҳам қадрлидирлар.

## ТҮРТИНЧИ ДАВРА

### 1

Бора-бора Дилмуроднинг давраси бутун оламини қамраган кунлар келди... Спортни тинчлик элчиси дейдилар, санъатчи? Санъат ҳам элдан-элга, дилдан-дилга ёруғ мужда элтадиган, йўл соладиган, хайрихоҳлик, бир-бирини англаш, тушуниш, дўстлик, ҳамкорлик ришталарини боғлайдиган йўлчидир, элчидир.

Аҳли таъб дунёнинг қайси бир мамлакатига бориб ўз олийнав ҳунарини намойиш этар экан, ўзбекнинг боғидан гул, дилдан туйғу олиб боргандай, ўзбек деган миллатнинг табиати, феълу атвори, тоза ниятлари, орзулари; дўстликни, тинчликни, гўзалликни қадрлай олиши, иложи-имконини кўз-кўз қилгандай бўладилар. Икки юрт ижодкорларининг мулоқоти, бир нафис анжуманда қатнашиб бир-бирларини ўз санъатларидан баҳраманд этишлари — аввалари бегона бўлган, кейин тез дўстлашиб кетган икки инсоннинг дил суҳбатига, дардлашувига ўхшайди.

Дилмурод Исломов собиқ Иттифоқ миқёсида ўтказилган ҳадсиз-ҳисобсиз концертларда, декадалар, кўриклар, фестивалларда иштирок этиб, донғи дунёга кетган санъаткор. Ленинград, Москва ва бошқа йирик шаҳарларда ўтган улкан анжуманларда ўзбек созандасининг маҳорати «олий» дея баҳоланган, Дилмурод бу хил давраларнинг кўпчилигидан соврин билан қайтган.

Тақдирнинг ҳукми ила Ҳазар бўйидан, Озор юртидан Тошкентга келиб қолган созанда Одилжон Алимирзаевнинг эътироф этишича, Дилмурод Исломовни Озарбайжонда ҳам яхши танишар, айниқса, урма асбобларнинг моҳир ва машҳур ижрочилари — Чингиз Меҳтиев, Зураб Мамедов, Фулом ноғорачи каби номдор машшоқлар дўстимиз санъатига таҳсин ўқиб юрар эканлар.

Булар Дилмуроднинг бошқа атоқли ўзбек санъаткорлари қатори Бокуга бориб концертларда қатнашган пайтлар орттирган дўстлари, мухлисларидир.

— Озарбайжон, Осетия, Арманистон, Гуржистон каби Кавказ халқлари билан бизнинг мусиқамизда оҳангдошлик, уйғунлик кўп бўлганидан, уларнинг усулчилари концертга келиб ўтиришар, концертлардан кейин қўлимни сиқиб, раҳмат айтишарди. Албатта, уларнинг мусиқа санъатидан ҳам ўрганадиган нарсалар кўп... Бироқ, биз чалган усулларни улар аҳм ўзлаштиришга ҳаракат қилишганини, мураккаброғини магнитофонларга ёзиб олишганини кўп кўрганман.

Дилмурод кулимсираб, хотираларига сўз беради:

— 1974 йили собиқ Иттифоқнинг нуфузли ташкилотларидан бирининг йўлланмаси билан чет эл сафарига жўнашим керак бўлиб қолди. Ҳаммаси яхши-ю, борадиганлар албатта комсомол аъзоси бўлиши керак экан. Шунда денг... Фақирни мактабда пионерга ҳам олишмагани, бу гал зўрни кети тегирмон юргизар экан-да — бир кунда комсомолга ўтиб келдим.

Дилмурод Исломов жаҳоннинг олтмишдан ортиқ мамлакатига ижодий сафарларга бориб келган жаҳонгашта, сайёранинг сайёраси санъаткор. Унинг ва ҳамсафар ҳунардошларининг айтишларича, ўзбекистонлик санъаткорларнинг маҳорати, миллий мусиқамиз, рақслар, либосларнинг рангинлиги, бенисбатлиги бирор мамлакатда бўлсин томошабинларни лоқайд, беҳис қолдирган эмас. Аввал қайд этилганидек, концерт ўтадиган кун дунёнинг қайсидир шаҳрида бир залга тўпланган кишиларнинг кўнгли ногоҳ ўзбекнинг чаманистонига айланиб, у ерда бизнинг чечаклар яшнаб-яйраб юз очганлар, бизнинг булбуллар чаҳ-чаҳ уриб хушилҳон суруд ижро этганлар.

Бу концертларда Дилмурод Исломоғли деган сеҳргарнинг не мўъжизалар кўрсатганини тасаввур қиларсиз.

Абдураҳмон Холтожиев эслайдилар:

— Дилмурод ака билан бир талай хорижий мамлакатларда бирга бўлганмиз. Уша ердаги томошаларда Дилим ака бири-биридан чиройли усулларни, кутилмаган завқ, кўтаринкилик, илҳом асносида чиқиб кетадиган тақсим (импровизация)ларни намойиш этганда залга йиғилганларнинг ақли шошиб, мот-муаттал бўлганларини кўрганмиз. Олқишлар, қарсақлар ёғилиб кетарди.

Газеталар, журналларда таҳсин, офарин изҳори мақолалар, доирадай-доирадай суратлар... Ойнаин жаҳон



орқали суҳбатлар... Албатта, ҳар бир мухбир, ҳар битта томошабин иложи борича чилдирмани ушлаб кўради, чалишга уринади, қўлидан ҳеч нарса келмагандан кейин бошини сарак-сарак қилади:

— Наҳотки кўрганларим, эшитганларим тушим эмас, ўнглиги рост, — деса керак. — Наҳотки шу тегарак ёғочдан шунақа ақл бовар қилмас садолар чиқса?..

Вьетнамда Дилмурод Исломовни «Дўстлик» ордени билан тақдирлайдилар. Бу олий мукофотни ўзбек созандасига давлат раҳбари Фам Ван Донгнинг ўзи топширганини таъкидламоқ жоиш. Швецарияда ташкил этилган «Урма асбобларнинг жаҳон фестивали»да эса, у ўз соҳасининг Паганинииси экан дея тан олинади, фестивалнинг ғолиблик соврини тақдим этилади.

Дилмурод ўзининг подиракор санъати, қолаверса, дўлворлиги, мардлиги, ҳақсўзлиги туфайли ва яна жамиятда тутган ўрни, мавқе-эътибори, ёши, хулқ-атвори анвойи-анвойи одамлар билан осон чиқишиб, тил топиб таплашиб кетаверишдек фазилати боис жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларидан мухлислар, дўсту-биродарлар орттирди.

Американинг олис Нью-Жерси шаҳрида яшайдиган Ҳожи Муҳайё, Анвар ака, Нурмуҳаммад исмли ҳамюртларимиз ана шулар жумласидандир.

Нуриддин Ҳайдаров Қувайтда ўтган санъат байрамида доғистонлик назм устаси, дилбару дилкаш инсон Расул Ҳамзатовнинг Дилмуродга меҳр қўйиб, дўст бўлиб қолганини гапиради:

— Расул ога — обрўли одам, Уни ўша юртнинг казо-казолари олиб юришади. Давраларнинг тўрида кўр тўкиб ўтиради. Лекин у кишининг расмий одамлар билан юрганда сира чеҳраси ёришмайди, ёзилиб, яйраб гаплашолмаса керак-да... Ҳар гал Дилмурод акани кўриши билан эса, кўзлари порлаб кетади, қучоғини очиб келади: «Ди-ли-им!» деб...

Шу суҳбат аввалида айтганимиздек, Дилмуроднинг давралари бутун оламни қамрай олган кунлар келди. Энди бу давраларда Муслим Магомаев, София Ротару, Алла Пугачёва, Ботир Зокиров, Жўрабек Муродов каби замонанинг энг нурафшон юлдузларини кўрганлар ажабланишмас эди.

1976 йили эди. Уч биродар Элмурод гўзал кашфиёт даражасидаги бир иш — гўзал саҳна асари билан майдонга чиқдиларки, бу ўзбек миллий санъати тарихига зебо саҳифа бўлиб ёзилди — ака-ука Дилмурод, Холмурод, Элмурод Исломовларнинг доирачилар триоси пайдо бўлди.

Расотакомил доирачилардан иборат мўъжаз жамоанинг туғилиб дунёга келиши ўз тарихига эга ва у тарих шундан иборат:

Маълумки, санъатнинг, ижоднинг, изланишнинг елканли кемаси ўзи мурод этган дарёга ёки денгизга етгач, қаноти қаноат топиб, муқим бўлиб қолган эмас. Унинг елканлари янги шабадаларни ҳис этиб, сезиб титрайдилар, ўша насимлар, эркинлар даъвати билан яна йўлга отланадилар. Сабаби, турғунлик, муқимлик санъаткор учун орқага кетиш билан, балки нобудлик билан баравар.

Хилма-хилу гуногун жамоаларда концертлар, байрамлар, анжуманларнинг бағрига олов ташлаб, энг машҳур хонандаларга қанот бўлиб юраркан, Дилмуроднинг фикру-ўйи, кўнгли ҳам ўзи мансуб санъатнинг, ҳунарининг бундан буёнги тараққиёти йўлларини қидириш билан банд эди.

Айтганимиздек, унинг Анвар Аҳроров билан бирга қўш доирада тайёрлаб намойиш этган кичик мужассамоти ўзи янгилик эди.

Кейинчалик эса ўзи учта, тўртта, токи бештагача доиралар билан чиқиб терма усуллар тизимини чалиб юрдик, бу ҳам ҳали биров забт этмаган чўққи бўлди.

Лекин Дилмуроднинг кўнглида анчадан бери укаларим билан бирга чиқиш қилсам, битта жамоача, ансамбл бўлиб чалсак деган яхши ният туғилган, бу ниятнинг ҳар томони, ҳар жиҳатини ўйлаб пишитиб қўйилганди.

Холмуроду Элмурод ҳам ака ортидан из қувиб усулнинг инжа маҳорат наққошлари мақомига етиб қолганларидан сўнг, бу умид васли учун имкон йўли очилди. Биродарлар маслаҳатни бир жойга қўйиб аввал уйда машқ бошладилар.

Шу орада қурилган бир даврада улар Ўзбекистон телеграф агентлигининг фототасвирчиси Ҳамид Усмонов билан танишиб қоладилар. Ака-укаларнинг ажойиб

тақдири, мафтункор санъати, ва айниқса, ўша кунларда тайёрлаётган ишлари машҳур сураткашга жуда таъсир қилди. У ичида жигарларнинг иродаси, муҳаббати, садоқатига таҳсин ўқиб, уларнинг ижодини тарғиб қилиш мақсадида, ҳар хил кўринишларда сувратлар олди. Орадан кўп ўтмай ўша суратлар республиканинг қатор газеталари, журналларида чиқиб кетди.

Аслида, бир кунда нечта газета чиқмайди-ю, унда қанча-қанча фотосуврат босилмайди дейсиз! Бироқ Ҳамид Усмонов эълон қилган сувратлар муаллифнинг маҳорати ва шинавандаларнинг оға-инилар ҳаёти ва санъатига қизиқишлари сабабли жуда машҳур бўлиб кетди. Бошқача айтганда ўша тасвирлар каби уч навақирон дарахтнинг олтин япроқларини бир шабада каби оламга ёйди.

Бу — ака-ука Исломовларнинг машҳурлар ҳавас қилса арзийдиган шуҳрати, ибтидоси эди. Халқнинг ўз истеъдодларини яна яқинроқ танигани майли, шу сувратлар баҳона, санъат мутасаддилари ҳам ўз ходимларининг янги қирраларидаи воқиф бўлдилар.

— Бизда шундай даста бор экан-у, беҳабарлигимизни қаран! — деди Ўзбек Давлат филармониясининг директори Уйғун ака Ашрафов тиззасига шапатилаб.

Энди тайёргарлик мутлақо жиддий ва қатъий интизом остида олиб бора бошланди, Уйғун ака бунинг учун йигитларга ҳамма шароитни яратиб берди — жой, вақт ажратди, нима даркор бўлса сўранглар, деди. Уйғун аканинг хайрихоҳлиги, ишончи, ҳа, ҳорманглар, деб далда бергани ҳам созандаларга ғайрат, илҳом бахш этиб турди.

Ҳар қандай бадий асар ноёб истеъдод, дадил ният ва улкан меҳнат асосида, уларнинг бирикмаси, бирга келиши натижасида пайдо бўлади. Дилмуроднинг хаёлига келган фавқулудда дадил, ойдин ният биродарларнинг олмос истеъдоди ва неча ой мобайнида доира саҳнини қўлнинг қони бирла алвон лозазор этиб қилинган меҳнат натижасида рўёбга чиқди.

Оға-ини Исломовларнинг ўзига хос ижодий кашфиёт даражасидаги саҳна асарлари машҳури олам бўлди — уни кетма-кет энг нуфузли йиғинларнинг бадий қисми дастурига кирита бошладилар — қурултойлар, ҳосил байрамлари, съездлар, фестиваллар учун концерт тайёрланар экан, уларни биринчи навбатда таклиф этишди. Бутун Ўзбекистон ўрнидан қалқиб турди-ю, қарсак-

нинг терламаган жойидан, заҳирада асраб қўйилганидан топиб олқишлади уларни. Ота-оналар ўғилларининг исмини Дилмурод, Холмурод, Элмурод қўйишди. Ўочтачилар телевидение, радио, филармонияга хат ташиб чарчадилар. Аксарият конвертларни очсангиз бирорта шинаванда чиқиб келар ва руҳининг овози билан таҳсин ўқирди:

— Офарин, кам бўлманг азаматлар!

Айрим номалар қатидан эса қайсидир вилоятда яшайдидаги қиз юрагининг бир парчаси чиқар, билмай ушлаб олган одамнинг қўли жаз этиб куйиб, жизғинак бўлиб қоларди.

Вилоятларда доирачилар, шу санъат муҳиблари жамланган дасталар аввалгидан ҳам кўпайиб кетди. Мана-сенга асл маънавиятимизни тиклайлик, миллий маданиятимизни асраб авайлаб, ривожлантирайлик қабилдаги мингта қуруқ гапдан, оқиллик, алоҳида аҳамият ва уҳдадорлик билан амалга оширилган битта яхши ишнинг афзаллиги исботи! Албатта панду-насиҳат, йўл-йўриқ ҳам, ўрнида, топиб айтилган гап ҳам кераг-у, бироқ халқнинг руҳини кўтарадиган, ортидан эргаштира оладиган, унинг орзусига, маънавий изланишига йўналтиш бера оладиган чиройли, зўр амалий ишга нима етсин!

### 3

Ака-укалардан иборат жонон жамоа ҳаётидаги энг ёрқин, энг ҳаяжонли воқеа 1978 йили август ойида Гаванада бўлиб ўтган Жаҳон ёшларининг XI фестивали билан боғлиқ. Танлов ҳайъатининг бутун Туронзаминдаги минглаб мўъжизакор ҳунарпешалар орасидан айнан ўзбекистонлик чапдаст чирмандакашларни-ю, санъати руҳи дилни маъмур этувчи раққоса Маъмура Эргашевани танлагани ҳам олий шараф, ҳам юксак масъулият эди. Бинобарин, биродарларимиз биз тайёрмиз-ку, ёндириб ташлаймиз, деганлари йўқ. Бунақа пайтлар шафқат, аяш нима билмайдиган сардор — Дилмурод етакчилигида кундузлари эрталабдан то қуёшнинг иш куни поёнига еткунча, кечалари то ойнинг кўзи уйқуга кетгунча ишлашди, тайёргарлик кўришди.

Энди доира чиндан ҳам қўлнинг давомига айлангандек, созанданинг қўлидаги томирлар чолғунинг вужу-

дидаги томирларга уланиб, пайванд булиб кетгандек эди... Юракдан ўтган ҳар кичик тўлқин, ҳис-ҳаяжон сезгир, ҳамроз сознинг садосида ўз ифодасини топарди.

Энди маҳорат тилло узукка-ю, ижро этилиши зарур усуллар мужассамоти шу узукнинг ёқут кўзига айланиб эди.

Ўша пайтлар Мукаррама опа Турғунбоева Москвадаги шифохоналардан бирида даволанаётган эдилар. Маъмураҳоннинг рақси ҳам тайёр эди-ю, кўнглида ғашлик йўқ эмасди: Эй, опам бир кўриб берганларида, деб хиқиллаб юарди. Собиқ Иттифоқдан фестивалга жўнайдиغانларни Москвага тўплашганда, булар, Худога шукур, дейишди-ю, ўша шифохонага боришди.

— Шунда, — дея ҳикоя қилади Элмурод, — мен опанинг ўз санъатига севгисини ҳамда санъатнинг инсонга қандай куч-қувват, шижоат бахш этиши мумкин эканлигини ўз кўзим билан кўриб қойил қолганман. Бизни «Кечаси мазам «ёмон қочди» деб, инқиллаб кутиб олган опа Маъмураҳоннинг рақсини, қусурини боса бошладилар-у хасталиклари, оғриқларини тамом унутдилар. Санъаткорга илҳом, ижод, яратилган ҳам улуроқ бахт, шодлик, шифо йўқ экан — опа гўё тамом соғайиб кетгандек, ёшаргандек эдилар. Бизлар китобни, столни, сандиқчани чертиб, уриб, усул бериб турдик, опа икки соат деганда ўша рақсни — «Ларзон»ни ҳам чиройли қилиб бердилар, қўшимчасига яна иккита бошқа ўйинни ҳам ўтиб чиқдилар.

Бироқ!

Мукаррама опа хайрлашишдан олдин ёшларни рўпарасига ўтқизди-да, мутлақо жиддий оҳангда, қатъий қилиб деди:

— Бу ёғи-ку — бўлди... Аммо битта шартим бор: мана учта абжир паҳлавон, ва битта паридай сулув — паридай сеҳргар ҳунар эгалар шунақа катта мусобоқага кетаяпсизлар... Қуруқ бўй, қуралай кўз билан жўнатаётганимиз йўқ. Қайси юртдан кетаётганингизни, қайси миллатнинг вакили эканлигингизни, аждодларингиз, устозларингиз ким эканлигини унутманг! Ўтган галги фестивалга Ўрта Осиёдан тожик қардошларимиз боришувди — қўллари қуруқ қайтди. Шартим шу: сизлар ҳам қўл учида чалиб, лауреатликни ололмай қайтсанглар — келмай қўяверинглар, барибир Тошкентга киритмайман.

Сўнгра, опа қўл очиб шоғирдларини дуо қилди.

Ёшлар опа билан жиддий тортиб хайрлашдилар, ташқарига чиқиб то меҳмонхонага еткунларигача ҳам уларни ана шу жиддийлик тарк этмади. Улар ҳозиргача Мукаррама Турғунбоева деб аталмиш табаррук хилқат эмас, унинг тимсолида муқаддас ўзбек санъати, балки она Ўзбекистоннинг ўзи топшириқ берганини, шарт қўйганини, дуо қилганини тушунган эдилар.

Онажон Ўзбекистон!

Москва касалхонасида Мукаррама Турғунбоева берган дуо санъатимиз умидларини қўллади, уларнинг юраги ҳаяжон титроғи, кўтаринкилик завқи, ишонч қуввати орасида бўлди ўша кунларда... Мана, Элмурод, у кунларни эслар экан ҳозирги замонни, Тошкент кўчаларини тамом унутади, тарк этади, ўзини ўша рангоранг либослар, кулган чеҳралар яшнаган гулистонда, мусиқа, қўшиқ, рақслар тинмаган ўйингоҳларда кўради яна. Юраги яна ўша тезликда, ўша шиддат билан ура бошлайди...

— Ҳамма босқичларни ўтдиг-у яқуловчи концертга етиб келдик... Ҳар бир мамлакат вакилига бир ярим дақиқа вақт берилган... У чиқаяпти, бу чиқаяпти, кўриб, навбат кутиб ўтирибмиз. Қотириб қўйишаяпти азаматлар. Ундан ўтказиш мумкин эмас. Юрак кучининг борича кўкракни тепади — қўйвор, чиқиб кетаман дейди-да! Ниҳоят: «Ўзбекистон!» деб эълон қилишди. Ўзбекистон — у ерда биз эдик!.. Қани, хой, яхшилар! Ўтказиб юборинглар, ўзбекнинг чолғуси ҳам анчадан бери ўзини сошлаб турибди, бир нима демоқчи!.. Маъмура доиранинг садоси остида париллаб айланиб даврага тушиб кетди — шунақа айланаяптики, қараб, қўрқиб турибман — тўхтай олмаса керак, деб... Ё у шунақа тез айланди, ё биз ҳаддан зиёд тез чалдик. Қўлларимиз «вентилятор» бўп кетди, дедим-ов...

Ўзбекларнинг гуркираган завқидан чўғ тушдими, ўйингоҳга тўпланган 50—60 минг одамнинг юрагини ҳам олов олди: ўтирган одам қолмади, ҳамма қийқиради, олқишлайди, ҳамма ўз билганича рақсга тушади.

Ўзбекистон, онажонгинам! Илоҳим, ҳар битта фарзандингга ҳам сенинг равнақинг, сенинг шуҳратинг учун мана шу йигит-қизлардай хизмат қилиш насиб этсин, омин!

Кейин... голибларни тақдирлаш маросими бошланди. Яна ҳаяжон. Ҳар бири асрга чўзилган кутиш, мунтазирлик, умид, хавотир билан тўла дақиқалар... Осмон

кўйлагига бунча кўп садаф тугма қадабди! Заминнинг бир кичик япроқдек жойига, биргина кафтига бунча тўлқин, бунча олов қандай сиздийкин!

Аввал Маъмура Эргашевани эълон қиладилар. Сўнг-ра... Нима учун, нега шундай... Ким билади... Рўйхат яқунланай дегандагина ака-укаларнинг исму-шарифи ўқилади:

— Дилмурод, Холмурод, Элмурод Исломовлар. Ўзбекистон.

Ғолиблик нишонини олар экан, оғир, босиқ Дилмуроднинг ҳам киприги намланди, завқли, туйғули Элмуроднинг кўзидан ёш оқди, кўнгилчан, юмшоқфеъл Холмурод эса ўша нишонни ўлиб, йиғлаб юборди:

— Сениям оладиган кун бор экан-ку, ука!

Йигитлар ва Маъмурахон Тошкентга келишгач, биринчи навбатда Мукаррама опага учрадилар. Опа уларни ҳар бирини бағрига босиб, азаматлар, уч оға-ини ботирлар, дея севиниб-севиниб қутлади.

#### 4

...Фестивал кунларидан бирида собиқ Иттифоқдан борган гуруҳни Куба республикаси раҳбари Фидел Кастро қабул қилди. Ана шу маросимда ҳам ёшлар ўз санъатларини намойиш этадилар. Кастрога ўзбекистонлик артистларнинг маҳорати айниқса маъқул тушиб, уларни ўз ёнига чақирди, ва биров суҳбатлашиб ўтиргач, шу ерда турган «Там-там» деб аталгуччи ногорани Элмуродга кўрсатди:

— Кубача усул чала оласанми?

Элмурод қўлини кўксига қўйиб кулади ва Кастронинг илтимосини дўндириб бажо этади.

— Шунақа асбобдан совға қилсам, юртингда чалиб юрармидинг? — деб сўрайди мамнун бўлган Фидел.

— Асли, Кубага борсак «Там-там»дан олиб келамиз, деган ниятимиз бор эди. Лекин, дўконларни истаб кўрдик — йўқ экан.

Эртаси Куба раҳбарининг буйруғига биноан артистларимиз жойлашган меҳмонхона ёнига бир юк машина тўла катта-кичик «Там-там»лар олиб келишади. Машина атрофини бир зумдаёқ ноёб сознинг ишқивозлари ўраб олишади. Бироқ, мутасаддилар аввал ўзбекистонлик созандаларни топишади, улар танлаб олишгандан

кейингина қолганини бошқа талабгорларга бўлиб беришади.

Ушанда дўстларимиз Кубадан иккита катта ва битта кичкинароқ «Там-там» олиб келишган эди. Шундан кейинги йилларда қайси мамлакатга ижодий сафарга боришса, ўша юртнинг урма созидан харид қилиб, Ўзбекистонга келтириш таомилга айланди. Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Озарбайжон, Африка ва Оврупонинг бир қатор давлатларидан барабан, даф, табло, дойла, зарб, ногора, там-там каби кўрки-кўриниши, катта-кичиклиги, овози-садоси ҳар турли йигирма чоғли усул созлари йиғилиб қолар экан, ака-ука Исломовларда шу асбоблардан фойдаланган ҳолда «Дўстлик усуллари» номи билан махсус мужассамот яратиш нияти туғилди. Биринчи марта 1979 йили филармониянинг аввалги биноси саҳнасида намойиш этилган ушбу мўъжаз саҳна асари ҳам катта муваффақият қозонди.

Парда очилиши ҳамано томошабин нигоҳи саҳнани бошдан-оёқ тўлдириб турган анвойи-анвойи урма асбобларга тушарди. Қарсақни, олқишни қўяверасиз! Доиранинг даврасига жаҳоннинг турли тарафидан созлар келтирилган. Суҳбатни мезбоннинг ўзи бошлар, сўнгра эса ҳар бир чолғу ўз мамлакати, халқи, санъати ҳақида жўшиб-ёниб ҳикоя қилгандек бўларди, куйлаб берарди. Дўстлар суҳбатини яна лутфи ширин, хушзабон доира яқунлар эди.

Ўша йили мана шу композиция Ленинград шаҳрида ўтказилган «Эстрада санъати кўриги»да иштирок этди ва кўрик голиби бўлиб қайтди. Мутахассислар бу дастурни жаҳон боғларидан териб жамланган ноёб гулдаста дея баҳоладилар, уч биродарнинг эса ҳозирги замоннинг энг мўъжизакор (виртуоз) созандалари мақомига етканлари тан олинди.

## 5. Холмурод

Даврага Холмурод кирдимиз, билинг, у билан бирга кулги, ёруғлик киради. Дастлаб учрашганимда у бир қадар соддадил, ҳазилкаш, ҳожатбарор, некбин, ҳар нарсага юмор, киноя назари билан қарайдиган, ҳатто ўзининг камчиликлари, хатолари устидан кулишдан ҳам қўрқмайдиган одам сифатида таассурот қолдириши мумкин. Бу ҳамма хислатлар унинг табиатида албатта мавжуд, бироқ — ана шу хусусиятлар Холмурод феъли-



сажиясининг устки қабати холос. Уларнинг ортидан эса анча-мунча ҳаётий тажрибага эга, кўпни кўрган, босиқ, оқил инсон қараб туради.

У оилада Дилмуроддан кейинги фарзанд, демакки, ҳар бурда ноннинг қадрини ҳам эрта билди-ю, меҳнат-у машаққат ила ҳам бот ошно бўлди. Руҳининг сочи эрта оқарди. Акаси сингари ҳаётда ва ижодда ҳар нега эришган бўлса, фақат пешона тери билан, яхши хулқи, оқибати билан эришди.

Яхшилиги... Гарчи ҳаёт бошқа биродарлари, опа-сингиллари қатори Холмуродни ҳам кўпда аямади, ёғлиқ патири, ширин қаймоқ билан сийлайвергани ҳам йўқ. Бироқ у яхши кунларга еткунча бўлган уринишлар, ҳаракатлар, курашларда ўзининг Оллоҳ томонидан ато қилинган очиққўнгиллилик, ҳар нарсани кулиб, шукур қилиб қабул қила олиш хусусиятларини, умид-ишончини, неқбинлигини бой бермади.

Холмурод:

— Дилмурод акамнинг доира чалишига ишқивоз бўлиб, камина ҳам Уқувчилар саройига қатнай бошладим. Қарасам, жуда меҳнати оғир иш экан, бундан ўйин яхшимасми, шакароб хуррак яхшимасми, деган фикрга келдим. Кузда бир — ўн-ўн бўш кун қатнашаманда, кейин унга-бунга алаҳсиб боролмайман. Борсам ҳам устанинг кўзини четга қоқиб ғойиб бўламан. Сўнгра киши ичи кўрниш бериб қўяман. Шунақа қилаверганимдан кейин, охири Тўйчи акам кулдилар: «Ҳа, Фаслвой, — дедилар — ҳар фаслда бир кўриниб қочиш экан-да?»

Бир воқеа:

— Тўйчи акам ногора чалардилар. Мен оғзимни таноби қочиб томоша қилардим. Кўнглим кетиб юрардим-да... Лекин ногора сотиб олгани у маҳаллар бизда пул қайда! Бир куни иккита сопол гултувак топдим-у, уларга парда тортиб, сим билан таяғиб қотирдим. Чўпининг ўрнига иккита кабоб сиз олдим. Чалиб кўрсам — балодек «таранг-таранг» қилади. Битта белбоққа тугиб саройга олиб бордим — чаламан, устага яхши кўринаман деганман-да... «Тугунингда нима бор?» — деб сўрадилар уста. Ийманиб кўрсатдим. «Чалиб боқчи», дедилар. Таранглатиб кетдим-ку... Уста мени тўхтатиб, ўзлари ҳам бир-икки чалиб кўрганлар-да, кейин... отворганлар.

Яна бир воқеа:

— Мактабда ҳаваскорлик жамоасига қатнашман. Ногоҳ концертимизни телевизорда кўрсатадиган бўлиб қолди. Роса тайёрландик. Ўзим у пайтларга келиб ногорани бинойидай чалардим, доира билан гаплашгани ҳам тилим келишиб қолган. Бироқ, орага ғаламис аралашди-да... Кимдир: телевизордагилар ансамблнинг ўртасида ўтирадиган чангчини, унинг ёнидаги найчини кўпроқ кўрсатади деса, шунга ишониб битта най топибман. Уни зиғир ёгда ёглаб ярақлатибман. Режиссёрлар сўраса, ҳозир уста найчи келадилар, иккаламиз бирга чаламиз, деб баҳона қиламан дебман-да, телестудияга етиб борибман... Лекин, номардлар, машқ бошланиши билан «Найнинг овози нимага эшитилмаяпти?» деб қолди. Менинг найда ғирт саводсиз эканлигимни билиб, умуман ансамблдан чиқариб юборишди.

Муштдеклигидан Абдусалом сурнайчи гуруҳида акаси билан ногора, доира чалган, оилага, онасига ёрдам бўладиган ҳар на меҳнатдан қочмаган Холмуродни ҳам Дилмурод ўтган университетларни имтиёзли диплом билан битирган дейиш мумкин.

Мактабдан кейин у заргарлар тайёрлайдиган ўқишни танлади, бироқ охир-оқибат «ёшликда берган кўнгул» кучлилиқ қилди: яна суюкли доирасини қўлга олди. Ака-ука Исломовлар жамоасининг битта муносиб, кучи тенг, маҳорати қолишмас аъзоси бўлиб баробар тер тўккани, топган шуҳратига баробар шерик бўлганидан ташқари Нуриддин Ҳайдаров, Илҳом Жўраев ва бошқа таниқли хонандларга жўрнавозлик қилди.

Холмурод Исломовнинг Ўзбекистон Ҳунар-техника таъминоти вазирлиги қошидаги «Ҳилола» ашула ва рақс дастасидаги фаолияти ҳам алоҳида таҳсинга лойиқ. Жонкуяр, бетиним раҳбар экан, изланувчан ижодкор экан, у ўзи бошқараётган жамоани халқаро миқёсга олиб чиқди. «Ҳилола» вақтида Германия, Болгария каби мамлакатларга бориб, миллатимиз санъатини кўз-кўз этиб қайтди. 1980 йили эса Москва Олимпиадасида иштирок этди, бир ой вақт ичида улкан спорт байрами қатнашчиларига ўнлаб концертлар берди.

Ўртанча ботир 1984 йилдан бери Республика Ўқувчилар саройи қошидаги Тўйчи Иноғомов номли доирачилар дастасидаги энг ёш ҳаваскорлар гуруҳига сабоқ бермоқда. Холмуроднинг қўлига ҳар йили 50—60 нафар олти-етти ёшдаги болалар — умидларимиз келадилар, у эса — устози аввал, уларга ҳунарнинг имлосини ўргата-

ди, ҳарф танитади, етаклаб йўлга киритади ва шундан кейингина укаси Элмурод бошқараётган катталар гуруҳига узатади. Шунини айтиш керакки бу ўринда Холмурод ўзига мос, кўнгли суйган ишни, вазифани, аъмолни, вазифа-аъмол эса ўзининг жуда муносиб эгасини топган. Ушбу вазифани Холмурод Исломов — болаларни яхши кўрадиган, тушунадиган, меҳрибон, сабрли-тоқатли одамдан бошқасига топширмоқнинг ўзи ғалат бўлар эди. Негаки, болаларнинг бутун ҳаёти ватанга, халққа, санъатга бўлган муносабатлари, муҳаббатлари кўп жиҳатдан устози аввалнинг шахсий ва ижтимоий хусусиятларига боғлиқ эканлиги маълум.

Ўзбекистон халқ артисти Нуриддин Ҳамроқулов Холмуродни одамжон, оқибатли, ҳаракатчан, ҳамиша кулиб, табассум қилиб турадиган инсон ва ташаббускор, тиниб-тинчимас санъат ташкилотчиси дея таърифладилар.

— Турли вилоятларда ўтадиган концертлар, давралар, сайил-байрамларнинг бадий қисмини ташкил этишда кўпчилик аynи шу ҳожатбарор йигитга мурожаат қилади, — деди у киши. Холмурод Исломов 1999 йили Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист унвонига сазовор бўлди.

Холмурод рафиқаси Дилоромхон, фарзандлари Хожиақбар, Дурдонахон, Дилдорахонлар билан тотув, бахтли умр кечирмоқда.

## 6. Элмурод

Рисоладаги хонанданинг ҳар бир ашуласи, қўшиғи мўъжаз спектаклга ўхшайди — гарчи сўзлари маълум тарихни, воқеани бошдан-оёқ ҳикоя қилиб бермаса-да, ашуланинг усули, оҳанги, суръати, шунингдек нағмасознинг ўзини тутиши, ҳаракатлари, юз ифодаси, овозининг товланишларидан ўша тарих ҳақида тўла тасаввурга эга бўласиз, ашула бошланиб поёнига етгунга қадар ўтган дақиқалар соатларга, кунлар ойларга чўзилиб кетгандай туюлади. Қўшиқ тугайди — Сиз ўша тарих, воқеа, тақдир бўйлаб қилинган сирли-сеҳрли сафардан қайтасиз-да, орадан атиги уч-тўрт дақиқагина ўтганидан таажубланасиз.

Ҳофиз-ку, ана шу спектаклда бош ролни ижро этади, созандалар-чи?

Кўп кузатганим бор — мутлако беҳис, қўллари, бармоқлари — алоҳида, кўнгли — алоҳида ўтирадиган машшоқлар ҳам бор, куйнинг таъсирида юраги оқиб турсада ўзининг ифодасида ана шу таъсир кўринмайдиганлар ҳам кам эмас. Бироқ, шу хил созандалар ҳам борки, улар ҳофиз билан, куй, қўшиқ билан баробар яшайдилар: қувонадилар, фахрланадилар, дард чекадилар.

Дилмуроднинг шундай гапи эсимда:

— Нуриддин, «ўзимизнинг» ашулалардан ҳам айтгин — бир яйрайлик.

Элмурод Исломов ҳам ана шундай созандалардан — унинг сеҳркорона ижросидан, маҳоратидан (бу борада унинг камолотида айб йўқ, у акаси Дилмуроднинг энг муқаддам шогирдларидан) бир ҳисса таъсир олсангиз, туйгани завқдан, хузурдан ўн ҳисса ортиқроқ маза топасиз.

Абдуҳошим Исмоилов яхши айтдилар:

— Элмурод билан сайилларда, анжуманларда бирга ижро этишга ёки кимнингдир ижросини ёнма-ён ўтириб тинглашга тўғри келган, ва ҳаргал агар бирор қўшиқ ёки мусиқа гўзал бўлса, рақс жозибали, жонпарвар бўлса, мен уларнинг нафосати таъсирини, аксини Элмуроднинг табассумида кўрганман. Аслида, ўздан зўрроқ санъаткорнинг ижросини кўриб, эшитиб унга олқиш айтмаса, «дўст!» демаса, у одамни ижодкор деманг. Унда самимийлик, одамийлик йўқ — кибр бор, ҳасад бор... Ундай одамнинг дили билан тили орасида юз чақирим масофа ётибди. Елпиниб ўтирасиз, «жинни бўлиб» эшитасиз-ку — мана шу ҳолат — савқи табиийлик ҳолати Элмуродни доим тарк этмайди... айниқса ижод пайти...

Элмурод Исмоилов 1969 йил 22 августда туғилган. Уйлашимча, унинг тили сўзга, қўли ҳунарга баравар — бир вақтнинг ўзида ўрганган. Элмурод беш-олти ёшга борганда Дилмурод давраларга дадил дорийдиган доғдор доирачи бўлиб, Холмурод ҳам ногорани қандай урса, ширин қарсиллашини тушуниб қолган вақтлар эди. Шунинг учун, биродаримиз қайси йўлдан борсам мақбулроқ дея ортиқ андиша этмади, боиси борар йўли «қўй қадам!» дея оёғининг остида мунтазир эди.

Биринчи синфга бормаёқ, онладаги санъат мактабининг бир неча синфини ўтиб қўйгани учун, ўқувчилик йилларида ҳаваскорлик жамоасининг илғорларидан бўлди — мактабдаги, дам олиш масканларида ўтадиган талбирларнинг гўзал қисмини у сиз тасаввур қилиш мум-

кин эмасди, кўрикларда, фестивалларда улоқни олиб чиқиб кетадиган суворийлардан бири ҳам у эди.

Элмуроднинг ўзига сўз берайлик:

— Мен қийинчилик, муҳтожлик — нима, билмай ўсганман. Кейин, ақлимни таниганимдан сўнг тушундим — адамлардан кейин оиламизга осон бўлмаган экан. Бироқ катталаримиз ўзларни қаттиқлик кўришса ҳам бизга юмшоқ нон едиришга ҳаракат қилишган. Балки, булар (Машҳура синглим билан ўзимни назарда тутаяпман) отанинг дийдорига, меҳрига тўйишмади деб аяшгандир, кўпроқ меҳр кўрсатишгандир бизга...

Дилмурод хусусида у шундай дейди:

— Акам инсон сифатида ҳам, санъаткор сифатида ҳам баҳоси йўқ одам. Ёши қирқ бешга борди — бироқ, тўқсон-юз йил умр кўрган кишилардай комил, етук, доно. Айни чоғда, фақат ақл билан, совуққон туриб эмас, юраги билан, жон куйдириб иш юритади. Маслаҳат сўрасанг кутганингдан зиёда қилиб йўл кўрсатади, ёрдам беради. Албатта, биринчи устозим ҳам, акам ҳам, отам ҳам — шу инсондир.

Гофир ака Азимов, Тўйчи ака Иноғомов, Дилмурод тиришқоқ йиғитчани ҳунарга, санъатни севишга, бу борада муайян даража, миқёс, обрўга эга бўлиш учун тонгни тонг отдириб, кунни кун ботдириб меҳнат қилишга, доимо такомилга, янгиликка интилиб яшашга ўргатишди.

Элмурод жуда ёш эканидаёқ машҳур хонандаларнинг назарига тушди. Фуломжон Ёқубов, Ортиқ Отажонов, Хайрулла Лутфуллаев, Аҳмаджон Шукуровлар билан озроқ, Ҳалимжон, Илҳомжон Жўраевлар билан кўпроқ ҳамкорлик қилди. Ҳозир яна бир машҳури жаҳон, манзурни кўнгил хонандамиз Насибахоним Абдуллаева гуруҳида ижодий фаолиятини давом этдирмоқда.

Агар бугунги кундан Элмурод ўз ижодий фаолиятини бошлаган даврга қайтиб гапирсак, у 1976 йили Ўзбек Давлат филармониясининг мусиқа бўлимига ишга кирган, орадан бир оз ўтгач эса «Баҳор» давлат рақс ансамблига таклиф этилганди.

Элмурод — хуш суратли, дилкаш сийратли, фикри тиниқ, мақсади аниқ йиғит, мана яхши ишимни-ю равон йўлимни топдим, ейиш-кийишимдан камим йўқ, қўлимни осмонга узатсам етади, демади. 1974 йили Тошкент Маданият-Оқартув техникумига кириб ўқиди, сўнг эса акалари билан Тошкент Маданият институтининг

сиртқи бўлимини битириб, олий маълумотли мутахассис бўлди. У олийгоҳдаги устозлари Ғани Нажимов, Бахтиёр Сайфуллаевларни самимий эҳтиром ва миннатдорлик билан тилга олади.

1980 йилга келиб Тўйчи ака Иноғомов пенсия ёшига етдилар-у, фахрийлар сафига ўтдилар. Уқувчилар саройидаги доирачилар дастаси сарбонсиз қолди. Бу ишни ўз қўлига олишга муносиб одамлар оз эмасди — уларнинг бири яхши мутахассис, иккинчиси дуруст мураббий, учинчиси санъатимиз, ватанимиз фидойиси эди. Бироқ, дастанни бошқаришга келадиган одам ана шу фазилатларнинг барчасини ўз шахсида мужассам эта олган бўлиши даркор эди.

Дилмурод бир муддат болаларни уйга олиб кетиб шуғуллантириб юрди. Сўнг ой қаерда қўниш берар экан деб ўтирмай, укасига маслаҳат солди:

— Шу тўғарак ҳаммамизга ҳам азиз, қадрдон. Бекилиб қолмасин. Ўзинг бошқаргин.

Элмуродга бу таклиф маъқул келди ва 1981 йил январда «тойчоқ»ларни қабул қилиб олди. У янги ишига ҳам табиатига хос шиддат, ғайрат билан киришди, елиб-югуриб ишлади, талабчан, ташаббускор, меҳрибон устоз эканлигини намойиш қилди. У келган пайтда жамоага йиғирма-йиғирма бешта бола қатнашар эди, икки ой муҳлат орасида уларнинг сони юз элликтага етди. Элмуроднинг обрўси, шуҳрати, болаларнинг янги устоз таърифини Тошкент маҳаллаларига сарин сабо хуш исни еткургандек тарқатганлари боис бўлди бунга. Чилдирмага қизиқиб, яхши устоз қидириб юрганлар оқиб шу ерга кела бошладилар.

Ўша йилнинг баҳорида тиниб-тинчимаган, шиори изланиш, янгилик бўлган Исломовлар яна бир бор барчани баравар лол қолдириб, мумтаҳсинга сазовор бўлишди: республика пахтакорларининг қурултойига бағишланган концертда саҳнага бир йўла юз чоғлиқ чирмандакаш болакайлар — шогирдлари билан чиқишиб, терма усуллар намойиш этишди.

Сиз ҳаво очиқ кунни денгиз қирғоғида турибсиз. Кўзингиз унинг ложувард саҳнида кезаётган оқ елканли енгил, кўркам қайиқчанинг томошаси шодлигидан порлайди. Бағрингиз денгизнинг тўлқинларига туташиб кетган — сатҳининг давомига айланган, ҳозир ўша шодлик тимсоли; улкан, азим, қадим қудратнинг шинам элчиси бўлмиш қайиқча оҳиста сузиб, Сизнинг руҳингиз-

га кириб келса ажаб эмас. Сиз ана шу бемисл қудрат, беқиёс гўзаллик, шодлик, улкан жараёнга дахлдор эканингиздан беҳад бахтиёрсиз.

Бу — биргина қайиқнинг назар саҳнидаги ўйинидан, жилвасидан келган сурур, саодат.

Қурултойга аталган ўша концертда эса саҳна отлиқ денгиз узра бир эмас, юзга яқин оқ қайиқча сайр этган эди.

Дастлаб томошабинлар шунча доирачи бир жойга тўпланибди, ҳозир ҳамма ёқни кўчириб беради, қулоқни қоматга келтиради булар деган хаёлга боришди. Бироқ яхши устанинг тарбиясини олган — мактаб кўрган доирачининг устунлиги, моҳирлиги ҳам шундаки, у жони борича, оловга айланиб ижро этса-да, унинг қўллари остидан чиқаётган зарбдан малол сезмайсиз, завқ оласиз, ҳузур сезасиз.

Ўша куни шинавандалар санъатимиз денгизининг улуғвор гувиллашини, ёш юракларнинг муҳаббат билан, уйғунликда уришини, бир-бирига эш, ҳамроз елканларнинг шиддат билан ҳилпирашини эшитдилар, гувоҳи бўлдилар.

Элмуроднинг фикр этганимиз илми ийқоъ толиблари дастасига раҳбарлик қилаётганига ўн саккиз йилдан ошди. Абдуҳошим Исмоилов айтганидек, санъатда бировга устозлик қилиш осонмас. Унинг устига Элмуроднинг ёшига етган йигитнинг устозлик мақомини эгаллаши — жуда улуг иш. Асли шу йигитга хос фазилат бор — у ўзи ижод қилса ҳам, шогирдларига тарбия берса ҳам бу ишни халқи олдидаги, санъати ва виждони олдидаги бурчини адо этаётгандек бажаради.

Ҳар йили ўртача саксон-юз боланинг бу дастада тарбия олиб чиқаётгани эътиборга олинса, бугун Ўзбекистонда кенжа Исломовнинг қарийб икки мингта шогирди борлиги маълум бўлади. Биродаримиз бу ўринда устоз Тўйчи Иноғомов тамойилларига асосан иш тутади. Айтадики, балки йигитчаларнинг барчаси ҳам улғайишгач чилдирмакашлик қилишмас, бироқ санъатнинг ҳам, санъаткорнинг ҳам қадрига етадиган, диди нозик, кўнгли пок инсонлар бўлишлари аниқ. Дарвоқе, Доирачилар дастаси ҳозир Тўйчи Иноғомов номи билан аталади. Дастан у киши номи билан аташ ҳақидаги таклиф ҳам кун тартибига Элмурод томонидан қўйилган.

Мени қувонтиргани: энг кичиги олти-етти ёшда бўлган бу йигитчалар минг йиллик санъатимизга ўзларини даҳлдор ҳис этиб, жиддийлик ва ғурур билан машқ қилар эканлар. Бошқа бир қувонч ва ишонч: улар устозлари каби шахдам, ўқтам, дадил, ғурурли, орли йигитлар бўлиб ўсишади, қийинчиликни кўрганда «оҳ-воҳ» чекадиган, бировни айблайдиган, хавф-хатар келганда бўйинни қисадиган забунлар, мутелар чиқмайди булардан. Қолаверса, мана шунақанги чапдаст, юриши, гапириши, фикрлаши бутун йигитлари бор санъатнинг боши асти ҳам бўлмайди. Ҳали бу болаларнинг доираси ҳам Дилмуроднинг, Холмурод ва Элмуроднинг доиралари каби кенгайиб, қулоч ёзиб бутун дунёни қамраб олишига ишонаман.

Даста қатнашчилари шу яқин беш-ўн йил орасида Туркия, Жазоир каби мамлакатларда, «Артек»да ўтказилган турли анжуманларда иштирок этишди, қўллари баланд бўлиб қайтишди.

1987 йили Элмурод Исломовга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист фахрий унвони берилди.

Ўзбекистон мустақиллигининг беш йиллигига бағишланган байрамларда Элмуроднинг шогирдлари халқ шоири Муҳаммад Юсуф шеърига басталанган бир қўшиқ билан даврага тушдилар, ўша қўшиқ ҳозир доирадаст санъатчиларимизнинг ўзига ҳос мадҳияси бўлиб қолди:

Доирасимон дунёни  
Кезиб чиққан доирам,  
Ҳар зарбидан бир қўшиқ  
Сизиб чиққан доирам.

Келди кутган замоним,  
Кўнглимда йўқ армоним,  
Дунёга бўй кўрсатди  
Она Ўзбекистоним.

Тўйлардан хабарчисан,  
Байрамдан даракчисан,  
Буюк элнинг шуҳратин  
Таратгувчи жарчисан.

Мулки Турон бахтига  
Бобо Шарқдан қолгансан,  
Куйингга дунёларни  
Йўрғалата олгансан.



Элмурод ҳаётидаги энг бахтли воқеалар сарасига 1991 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов раҳбарлигидаги делегация билан Саудия Арабистонига боргани ва Муқаддас Ҳаж амалларини бажариб қайтганини ҳам тилга олади.

— Юртбошимиздан мен эмас, балки меннинг етти пушт авлодларим ҳам, миннатдор бўлишларига аминман, негаки, фақат у киши туфайлидангина каминга шундай бахт ато этди — Каъбатуллоҳнинг ичига кириб ибодат қилганлардан бири бўлдим. Икки марта қаттиқ тўлқинландим, кўзларимдан ёш чиқди. Биринчиси — Жиддада, меҳмонхонада эҳромларни кийиб Ислом акани кутиб турибмиз. Гарчанд, у кишининг Оллоҳ жорий этган қоида-қонунларга бўйсуниб, эҳром кийишларига амин бўлсак-да, барибир юртбошимизни Ҳаж либосида кўриб ўзимни тутолмадим... Сўнгра, бошқа амалларни бажарганимиз охирида бизга Оллоҳнинг уйи эшигини очиб бердилар. Ахир бу қандай бахт! Яна бу янглиғ улғу саодат, ота-онам етолмаган бахт мендай бир етимга ато этса!.. Жиддадан Маккаи Мукаррамага кузатиб қолган юртдошларимиз, булар Байтуллоҳга киришган, Ҳожил Акбарлар — булар деб бизни зиёрат қилишди. Кўрдингизми, бундай Олий шараф ўша мамлакатда яшаётганларга ҳам насиб этавермас экан.

Элмурод Исломов 1982 йилда уйланган, дилбар рафиқаси Маликаҳон — уй бекаси, ширин шакар фарзандлари Элёр, Элдор, Эъзоз, Бегимхонлар ота-оналарининг қувончи, хонадоннинг мунаввар чироғи.

Элмуродлар кенжа фарзандларига доирачиларнинг пири устози Уста Олим Комиловнинг рафиқаси, машҳур Нурхоннинг опаси — Бегимхон аянинг исмини қўйишган.

— Давралардан бири ниҳоясига етгач, кексароқ аёлни уйларига машинада олиб бориб қўйдим. Йўлайкай суҳбатлашиб кетдик. Тасодифни қаранг, бу муҳтарама аёл уста Олимнинг рафиқалари экан.

Шундан кейин Бегимхон ая оиланинг қадрдонига айландилар — байрамлар, ҳайитлар, йўриқлар — бирга, яхши-ёмон кунлар — бирга. Элмурод аянинг ҳолидан мунтазам хабар олиб турди, хасталигида дўхтирга кўрсатди. 1991 йили опа қазо қилганларида, расм-русумини жойига қўйиб сўнги йўлга кузатди. Номлари ўчмасин деган ниятда кичкина қизига у кишининг исмини қўйди.

Элёр ва Элдор замонавий, фозил йигитлар бўлиб ул-

гайишмоқда, яъни замон талаб этган илмларни астойдил ўзлаштиришмоқда. Бироқ, ота касбини ҳам улуг билишади, икковлари ҳам бу ҳунар, санъатнинг ҳадисини олган моҳири сифатида таниқли хонандалар — Доһийёр Тошмуҳамедов ва Азим Муллахоновлар билан ҳамкорлик қилмоқдалар.

## 7

Зулфия опа эрининг ҳалокатидан кейин келган совуқ туманли кунларнинг ажзу мукофотини бу дунёда эканидаёқ кўрди — ўғил-қизлари обрўли-мартабали, уҳдалик-корафта кишилар бўлиб етишдилар. Энди у болалари орасида иззатда, талашда эди — «Нега бизникига бормайсиз» қабилидаги ёқимли гинахонликлар, қайга борса — юмшоқ кўрпача, меҳрнинг тандирида пишган нон, муҳаббатнинг ўчоғида қайнаган иссиқ чой.

Опанинг ҳаётини, учар йўли ёмғирлими-қорлими; аёзми-жазирамами, ғурурини бой бермаган, ишончини йўқотмаган турнанинг парвозига қиёс этким келади.

— Йўқ, болаларим интернатда яшашмайди — ўзим ўқитаман. Ўзим боқаман! Йўқ, қизим шу ёшидан ишга кирмайди. Керак эмас! Ўзим ишлайман. Ўзим топаман. Йўқ, ўғилларим — отаси мурод қилган йўлдан қайтмайди — ўзим кўтараман.

Ўзим... Ўзим... Ҳар не оғирликни мумкин қадар ўз устига ортиш, ҳар мушкулни ўзи тортиш, ҳар бало, кўнгилсизликка ўзи қалқон бўлишга одатланган бу аёл болаларининг бешигини эмас, дунёни тебратди, Меҳрни, Ҳақгўйлик, Оқибатни тарбия қилди. Муҳиддин аканинг, ўзининг муродлари эмас, ўзбекнинг муродларини, суянган тоғларини ўстирди.

...Опажон! Кўз ёшлари билан ювилган қўйлақлар кир бўлмас, эскирган эмас — билдик, сабрнинг риштаси билан қадалган тугма узилмас экан — англадик, бисмилло билан бошланган нонушта кечгача оч қўймас экан, юракнинг титроғи қўшилган дуо-фотиҳа мустажоб бўлар экан — тушундик, Сиз ўргатдингиз, опажон!

Республика Уқувчилар саройининг директори Олия Иброҳимова ака-укаларнинг волидаларига кўрсатган иззат-икромни, эҳтиромини ҳар қанча таҳсиндан баланд, ҳар қандай мақтовдан юксак дея баҳолайдилар:

— Дилмурод ҳам, Холмурод-у Элмурод ҳам оналарини фариштадек эъзозлаб, тишларида тишлагандек

парваришлаб олиб юришди. Тилга жорий бўлганини эмас, кўнглида лайдо бўлганини пайқаб, шуни ортиғи билан ато этишди. Чунки, бу оқил йигитлар оналари олдидаги қарзлари нақадар улканлигини, уни ҳар қанча хизмат билан узмоқ мумкин эмаслигини яхши тушунар эдилар. Бу ерда яна икки нуқта, икки жиҳат бор: болалар онанинг дуосини олганлари, унинг умидини оқлаганлари сари сарафрозлик топавердилар. Она эса — фарзандларининг хоҳлаганидан аъло инсонлар бўлиб етишганларидан хурсанд — дуо-фотиҳани аямади. Кетар тоғида ҳам кўнгли хотиржам, рози кетди зурриёдиларидан.

Фидойиман, содиқман деган ҳар кимсага ишонмоқ мумкинми? Фидойилик осон бўлса экан! Фидойи аталишга муносиб инсонлар нималардан ихтиёрий равишда воз кечиб, қандай азиз, ёқимли, дилошуб оромларни, хузурларни, сокинликни тарк этиб умр кечирганларини ҳамма биладими? Фидойилик даъвосини қилаётган ҳар ким ҳам ана шундай яшашга ирода, куч топа оладими ўзида?

Фалончи — фидойи одам, ўз иши, ўз ватани ёки ўз оиласи — фарзандлари учун жонини аямайди, деймиз. Аямаган жоннинг кўп фурсат ўтмай не аҳволга бориши маълум — дардлар енгадилар, касалликлар йиқадилар уни. Зулфия опа ҳам оғир мавсум кунларида кам ухлади, кам дам олди, ўзини қаратгани, даволатгани вақтиям, имкониям бўлгани йўқ. Оқибат унинг жони ҳам турли дардларга эрта йўлиқди — қон босимининг баландлиги, бош оғриғи, қанд, юрак хасталиклари бу жони ўзларига доимий манзил қилиб олдилар. Қўлоқлари шамоллаган, кўзларини парда қоплаган эдилар.

Ҳазратим айтганларидек:

Заиф танда ғамнингдин юз эски бўлган доғ,  
Ҳар эски доғ бу шох узра бир қуруқ япроғ.

О, албатта! Фарзандлари одамининг қўлидан келадиган ҳар қандай давони, муолижани қилишди. Аммо Ҳабиб ёнига чорлаб тургандан кейин табибнинг қўлидан нима келарди?

Уша машъум кун Зулфия опани кўрган киши бу аёл ўлими тўшагида ётибди деб сира-сира ўйламасди — опа хотиржам эдилар, кулиб, гаплашиб ётардилар. Беморнинг ҳолатини кузатиб турган ҳакимлар, кекса ёшли кишилар фурсат яқинлашиб қолганини сезиб, опани ди-

вандан пастга, кўрпача устига олиш зарурлигини айтдилар.

Дилмурод тўполон кўтаради:

— Нимага ваҳима қиласизлар? Ойим кўп марта бунақа касал бўлганлар, тузалиб кетадилар.

Унинг қаршилигига қарамай онаизорни пастга ётқиздилар. Сўнг тирсакни тишлаб бўлмайди, онадан рози-ризолик олиб қолгин дейдилар. Дилмурод яна кўпмайди.

— Мумкин эмас, тузаладилар ойим, — дейди. — Нимага сизлар ҳалитдан розилик сўрашга тушиб кетдинглар, — деб жанжал қилади.

Она ўглининг аҳволини кўриб бағри-жони куюди, оҳиста шивирлайди:

— Ло илоҳа илаллоҳ...

Шундагина бор ҳақиқат — аччиқ ҳақиқат Дилмуроднинг миясига «гуп» этиб урилади, у зарбанинг кучидан тиз чўкиб қолади, калман шаҳодатни кўзининг ёшида намлаб ўқир экан, онасини қучоқлайди:

— Рози бўлинг, онагинам... Рози бўлинг хизматларингизга, — деб йиғлайди.

— Розиман, болам. Минг марта розиман. Сендақа бола борми дунёда, — пичирлайди Зулфия опа.

Табиати беозор, руҳи-дили беғубор аёл ана шундай беозорлик билан, қийналмай, зўриқмай жон таслим қилди — буни хонада турганлардан биров билди, биров билмай қолди.

Оиланинг тўнғич фарзанди Дилбархон опа:

— Ойимлар ўтдилар, — дегандан кейингина оҳу-фарёд, йиғи кўтарилди.

...Ҳеч нарса керак эмас. Сўзлар, гирялар, навҳалар... Ҳатто мусиқа ҳам ортиқдир ҳозир. Сокинликнинг ўзи кифоя. Тип-тиниқ, кичкинагина шарпа тимдаламаган сукунат. Заррача губор қўна олмаган оппоқ сукунат. Киприкка чиққан ёшнинг ерга тушгани эшитилсин, оппоқ булутларни босиб кетаётган малакларнинг қадам товушлари эшитилсин... Гарчи дунёда дўстлар бисёр, дилдошлар бисёр, бироқ онадан ҳам яқинроқ, содиқроқ дўст қайда бор, дилдош қайда бор?

Энди... фарзандларингизнинг етимлиги рост бўлди, опажон. Уларгина эмас, бир асл она кетиб, бир меҳрибон аёл кетиб дунё, бани башар ҳам етирмоқ бўлиб қолди бугун...

Дилмурод Исломовнинг ташаббуси, елиб-югуришлари натижасида тузилган «Ўзбекистон доирачилари уюшмаси»нинг пайдо бўлиши 1988 йилга тўғри келади. Ушбу даврга хос аломатлардан бири юпқалашиб қолган тақиқ деворларининг йиртилиб, йиқила бошлаши ва пайдо бўлган тешиклардан, йириқлардан яхши-ёмон шабадаларнинг хуш-нохуш бўйларни олиб кира бериши бўлди. Очиқ, бўш майдон бор экан, жавлон уриб қолайлик деб видеокассеталарга муҳрланган бўлар-бўлмас фильмлар от суриб кирдилар. Журналлар, газеталарда беасёв, шафқатсиз, фош этувчи мақолалар пайдо бўлди — тез орада авра-астари ақдарилмаган соҳа қолмади ҳисоб. Китоб дўконларини бири-биридан ажабтовур китоблар босиб кетди. Мусиқани-ку... Йўлини тўсадиган куч азалдан кам эди, ошкоралик дегани ўша камларини ҳам орадан кўтариб ташлади.

Буларнинг барини тўғри қабул қилиб, тўғри баҳо беришга бизнинг томошабинимиз, ўқувчимиз, шинавандамизда зарур малака, тайёргарлик бўлмагани важҳидан, ўша оқим маънавиятимизга ҳам, маданиятимизга ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Биз ўша гаъсир асоратидан ҳамон қутула олмаётимиз.

Дилмуроднинг уюшмаси ана шу ҳужумдан ўзлик қадриятларимиз, санъатимиз, маданиятимизнинг бировда топилмас жиҳатлари, жозибаларини ҳимоя қилиш йўлида санъаткорларнинг, бу ўринда доирачи созандаларнинг кучларини бирлаштириш мақсадида ташкил этилди. Уюшма ўз олдига олийжаноб ниятларни қўйди ва бутун фаолнати давомида оғишмай-чарчамай уларни амалга ошириб борди: устоз-шогирд анъаналарини сақлаб қолиш чора-тадбирлари кўрилди, жойларда тажрибали чолғучиларнинг ўз ҳунарларини шогирдларга ўргата олишлари учун зарур шарт-шароит яратилди, қийналиб қолган, араваси оғиру оти ориқ бўлиб турган ҳамкасбларни, уларнинг оилаларни, зурёдларини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турилди. Истеъдодли ёшларни рўёбга чиқишлари, ўқув юртларига кириб ўқишлари, билим масканларини битирганларидан кейин эса ишга жойлашмишларида ёрдам берилди. Тўй-маъракалар бирга ўтадиган бўлди, қариялардан, беморлардан хабар олиб турилди, уй-жойи, шароити кўнгилдагидай бўлмаган ҳамкасбларга ёрдам кўрсатилди.

Хулласи, шунча созанда, ҳамдарду ҳамкор — худди бир оила аъзоларидай аҳил, бир-бирларидан бохабар яшадилар.

Уюшма ўз фаолиятини бошлагандан кейин ўтган қисқа вақт оралигида барча вилоятларда ҳам унинг бўлимлари очилди. Натижада, доирачилик санъати атрофидаги кўпгина муаммолар бамаслаҳат, ҳамжиҳатликда ҳал этилди. Янги жамоалар, дасталар тузилди. Доирачилар аҳил, кучли, дўстлик, биродарлик кайфияти ҳукм сурган жамоанинг аъзоси эканликларини, унинг мададини, қувватини доим ҳис этиб турдилар.

Кейинчалик бу уюшма атрофига Марказий Осиёда яшаб ижод қилаётган чилдирмачи чаптастлар ҳам қўшилдилар. Уюшма аъзолари ҳар ўн беш кунда Тошкентда, вилоят марказларида йиғилиб, турли масалаларни муҳокама қилишар ва зарур чора-тадбирлар белгилашар эди.

Уюшманинг катта йигинларидан бири республика доирачиларининг «Зарб-91» номи билан ўтказилган кўрик-синови бўлди.

— Шундай йигин ўтказиш жуда зарур бўлиб қолган эди, — дейди Дилмурод. — Санъатимизнинг бошқа турлари каби доирачиликда ҳам умумий йўналиш ўзгара борди. «Она заминдан» узоқлашиш, ўғай оҳанглар, усуллар, созларнинг кириб келиши тезлашди... Ҳар қандай янгилик, янги оқим, тўлқин миллийлик нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, керак-нокераклиги аниқлангандан кейингина қабул қилиниши даркор — ҳар қандай ниҳол миллий заминга ўтқизиш парвариш этилса дуруст. Биз кўрикни, анжумани ана шу заминни асраш, авайлаш, эъзозлаш, унинг соҳибкорларининг кучини, имконини кўриб қўйиш, фикрини, дардини эшитиш, имкон кўтарган қадар кўмак бериш учун ташкил этдик. Кўрикнинг биринчи шarti Уста Олим яратган, доирачилик санъатининг асоси бўлган «Доира дарслиги»ни чала билиш, иккинчи шarti эса устозлар бисотидан тузилган усуллар тизимини ижро этиш эди.

Кўрикнинг шартлари ва чалиниши зарур усуллар ёзилган оҳанграбо тасмалари вилоятларга, қўшни мамлакатларга уч-тўрт ой илгари тарқатилди. Ғофир Солихов, Раҳим Исахўжаев, Қаҳрамон Дадаев, Камалиддин Раҳимов, Абдуҳошим Исмоилов, Маъмура Эргашева, Одил Камолхўжаев каби устоз санъаткорлар ҳакамлик қилишган мазкур синовда фақат Ўзбекистондан эмас,

бошқа қўшни республикалардан ҳам турли ёшдаги усул абжирлари иштирок этдилар.

Ушбу санъат анжуманининг барча ташкилий масалалари ҳамда қатнашчиларнинг келиб-кетиши, меҳмонхона, нақлиёт, ғолиблар учун совринлар билан боғлиқ харажатлар асосан унинг ташаббускори, ташкилотчиси Дилмурод Исломовнинг зиммасида бўлди.

Кўрик ўтди. Кимдир ғолиб бўлди, кимгадир мукофотлар, совринлар топширилди. Албатта, унинг ташкил этилиши, муваффақиятли ўтказилиши ҳам сўз юритилаётган соҳада маълум жонланишларга олиб келди... Камолида айби йўқ, балоғати бенуқсон чолғу усталари, навраста ҳунарпешалар бисёр эди. Бироқ, Дилмуроднинг ташвиши кучайса кучайдики, камайгани йўқ:

— Назаримда қатнашчилардан бирортаси сўралган нарсаларни менинг кўнглимдагидай — рисоладаги даражада чалиб беролгани йўқ... Муҳаббати ҳам, маҳорати ҳам кучли йигитлар, созандалар кўп, лекин... Барибир нимадир кам, нимадир етишмайди, қайдадир тойиб кетишлар, оғиб кетишларни кузатдим. Таъбим олинди. Хуллас, шундай йиғин ўтказиш заруратини кун тартибига қўйган муаммолар энди кўз олдимда аниқ намоён бўлди... Ҳар қалай, шунга эришдик-ку: вазиятнинг томирини ушлаб, рангига зеҳн солдик, бундан буён нимага аҳамият беришимиз, қайси йўналишда иш олиб боришимиз кераклигини кенгашиб, келишиб олдик.

...Таассуфки, турли сабаблар билан «Доирачилар уюшмаси»нинг фаолияти ҳозирча тўхтаб қолган. Аммо, Дилмуроднинг кўнглида ушбу фаолиятни яна юргизиб юбориш ва замон қўяётган муаммолар, масалаларни шу уюшма, унга жам бўлган ҳамкасб биродарларнинг ёрдамида ҳал этиш нияти йўқ эмас.

## 9

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ҳал қилиниши давлат аҳамияти миқёсига кўтарилган — ишбилармонлик, тадбиркорлик, ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш халқимиз дилидаги орзунинг, армоннинг фарзанди эди.

— Қизиқ замонлар эди-да!.. — зарда ва ҳайрат билан таҳлил қилади Дилмурод. — Фалончи хусусий мулкни кўпайтиришга, бойлик орттиришга ҳаракат қилади, яъни бадавлат бўлмоқчи деган гапни душманга, жи-

ноятчига нисбатан гапиргандек гапирилар эди. Ахир, инсоннинг кечагидан яхшироқ яшашга интилиш нияти, нималарнидир кашф этиш, қуриш, тузиш, ташкил қилиш истак-иштиёқини, ташаббусини қирқаверган, йўққа чиқараверган жамиятда ривожланиш бўларканми!

Қолипларга сигмайдиган, тақиқларга беписанд инсон Дилмурод ижро даврида ҳам тижорат билан, тадбиркорлик билан шуғулланган қайсарлардан, қайтмаслардан бири эди.

— Икки-уч қур кийим-кечак, пойафзал тикиш устаноналари очганман. Булардан тушган, ҳамда ўзим ишлаб топган маблағларни сармоя қилиб тижоратга, савдога солганман — пул айланиб турсин деганман... Мустақиллик келди-ю, кўкрагимизга офтсб тегди — ана шу ишлар билан қонуний асосда, эркин шуғулланиш имконига эга бўлдик.

Дилмурод 1992 йилдаёқ, яъни аввалгилардан бири бўлиб ўз номи билан аталган фирмага асос солди. Уша пайтда бу фирманинг ошхонаси, шаҳарнинг турли жойларида дўконлари бор эди.

Фаолият майдони-қулочи кенгайиб бораётган фирманинг ташкилий масалалари бугун Дилмуроднинг онаси Мавжудахоннинг зиммасида.

— Бу ерга ишга ўтганимда кўпчилик таажжубда қолишди, ҳайрон бўлишди, ахир Биология фанлари номзоди — олимаман. Бироқ мен ишлаб турган Илмий-теккириш институтидаги сокишлик, фаолиятсизликдан бўғилиш даражасига етгандик. Курсида беиш-бекор ўтирариб, илдиз чиқариб юборишга ёки пўпанак босишга бориб қолгандик. Уйлаб-уйлаб оёқ-қўлимнинг чигалини ёзиб, фаол яшаб, фаол ишлайин деган қарорга келдим.

Мавжудахон ҳам иниларига ўхшаб ҳаракат, иш одами, бу аёлнинг гайрати, ишчанлиги, оқиллигига таҳсин ўқимай иложинг йўқ. Бироқ, шундай бўлса-да, синглимиз ва Дилмуроднинг фирмани «кўтариш», ривожлатириш, янги тармоқлар очини йўлида қандай машаққатлар, қийинчиликлар, не хил гов-тўсиқларни енгиб ўтишганини эшитиб ўтирар эканман, уларнинг собитаҳдлиги, яхши маънода қайсарлиги, диловарлигига яна бир бора тан бердим. Чунки, осон эмас ҳалиям бу майдон ичра кирмоқ, бу йил миллий ҳурриятимизнинг саккиз йиллигини нишонладик, бироқ шўровий тузум қолдирган бюрократизм, тўрачилик, ўзига қарашлидан бошқа



одамнинг тирноғини ўстирмаслик, «узат-узат» каби иллатлардан тамом ҳоли бўлганимиз йўқ. Уша иллатлар йўлнинг ўртасидаги йўлтўсардек семириб, йилтираб ўтирибди... «Ўзим — хон, кўланкам — майдон» дейди, айтганини бажарсанг, сўраганини жигилдонига тиқсанг — ўтказди, йўқ эса — йўқ.

Ҳар битта таклиф, ташаббус, янгиллик асабларни қоқ қиладиган, томирдаги қонингни зангга айлантирадиган, бор-йўгингни шилиб оладиган, баъзан, бор-е менга нима, оч қорним тинч қулоғим деб, чиқиб кетишга олиб борадиган даражадаги тўсиқлар, сарсон-у саргардонликларни енгиш орқали йўл топмоқда ўзинга. Агарки корафталаримиз — фақат уларнинг эмас, бутун мамлакатимиз тараққиётига гов бўлаётган ана шу беъмангарчиликларни итариб-суриб ўтиб, ўзлари ва эл-юртларига фойда, наф келтиришга муваффақ бўлаётган эканлар, фақат офарин айтмоқ керак уларга!

Офарин у продагаким, улуг бир эҳтиёж, буюк бир қудрат ила қад ростлаётир, энг баланд самоларни кўзлаб қанот ёзаётир, энг юксак авжли қўшиқни айтиш учун тор созлаётир!

1994 йилнинг феврал ойларида Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек тумани ҳокимлигига Трактор заводи атрофида жойлашган «Аҳмад Югнакий», «Ҳумоюн» ва «Аҳиллик» даҳалари аҳолиси номидан шу даҳаларнинг катта йўлга яқин жойларини ободонлаштириш, майший, озиқ-сэқат ва савдо шохобчаларини қуриш зарурлиги баён этилган сўровнома — хатлар келиб тушади. Туманинг ўша пайтдаги ҳокими Шавкат Мирзиёев хатда айтилган илтимослар, таклифларни бажаришни «Дилмурод» фирмасига топширади.

Орадан бор-йўғи тўрт-беш йил ўтди. Бироқ, ҳозир кўрган одам бу ерларни қачондир ташландиқ, ахлатхона, киши кундузи қадам босгани ҳам ҳайиқадиган овлоқ жойлар бўлганига ишонмайди. Сабаби сўз бораётган манзил Тошкентнинг энг шинам, энг гавжум, энг файзли гузарларидан бирига айланган. Дилмуроднинг гузари. Бу ерда либос ва буюмлар бозори, ўнлаб ошхона, савдо дўконлари фаолият кўрсатиб турибди. Гузар ёнидан ўтган сой бўйида эса сулув дам олиш маскани лайдо бўлди. У — сайргоҳ, кафелар, турли миллатларнинг таомлари ҳозирланадиган ошхона, чойхоналар, ҳатто кичикроқ тадбирлар ўтказишга мўлжалланган алоҳида айвонли-уйли ҳовличадан иборатдир.

Ижод ила меҳнат қалами зебу орқ берган бу жойларнинг жамоли шундай очилдики, мабодо Худо раҳмати Таваккал ака Қодиров тирик бўлсалар-у, қадам ранжида қилсалар балки бу қўшиқни айтармидилар:

Фасли навбахор ўлди, кетибон зимистонлар.  
Дўстлар, ганиматдур, сайр этинг гулистонлар.  
Қумрилар қилиб ку-ку,  
булбул айлабон чаҳ-чаҳ,  
Сарв гул уза доим  
тортар оҳу афгонлар.

Буларнинг бари Дилмурод ва унинг толмас ҳамкорлари Мавжудахон, Обид ака ва бошқаларнинг одамлар эҳтиёжи, истироҳати, дилбодлигини ўйлаб, гўзаллик, ободончилик, фаровонлик излаб қилган яхши ниятлари натижасида дунёга келди. Бундай ниятлар покиза муҳаббатли тоза қалбларда туғилиб, вояга етади.

## ТҮРТИНЧИ ДАВРА ЯКУНИ ОЛДИДАН

(Дилмуроднинг дилидаги дардларидан)

...Аслини олганда бу гаплар ўткинчидек, эрта индин ҳал бўлса, кун тартибидан тушиб кетадигандай туюлиши мумкин. Китоб эса, ҳар қалай, бугун учун, эрта учун ёзилмайди, уни биздан кейинги авлодларимиз, жилла курса мусиқа санъатимизга қизиқиб, буларнинг пайтида машшоқлар қандоқ яшашди экан дейдиган шинавандалар ҳам ўқир деган умидимиз йўқ эмас.

У чоғларгача бугун биз жон тирнаб сўзлаётганимиз — муаммолар ечимини топиб кетар, иншаоллоҳ. Ҳар давр жамият олдига, шу жумладан, санъаткорлар олдига ҳам ўзининг хусусиятларидан келиб чиқиб муаммолар, масалалар қўяди, тўғри. Бироқ, эҳтимол биз айтган гаплар — дунёда яшаб, жаҳон кезиб, ўнқирниям-чўнқирниям, огирниям-енгилниям кўриб топганимиз хулосалар — биздан кейин яшайдиганларга қай даражададир ёрдам бериб қолар, ким билади.

Қолаверса, хулосаларимиз, фикрларимиз орасида ҳамма замон учун муҳимлари ҳам йўқ эмас. Улардан бири — илдиз, ўзак масала — ўз миллатини севиш, ўз халқи маданияти, санъатининг фидойиси бўлиш масаласидир.

Уни бошқа халқлар санъатидан ортда қолиб кетишига ҳам йўл қўймаслик керак, бу билан бирга ўзига хослигини ҳам асраб қолиш даркор.

Бизнинг замонларга келиб, афсуски, хорижий маданият унсурларига, хусусан мусиқий йўллари, услублар, оҳанглар, усулларга қизиқиш эмас, сажда қилиш урф бўлиб кетди, шундай тарқалдики, чидашга тоқат йўқ.

Соф миллий мусиқа, ўзимизнинг оҳанглардан, усуллардан келиб чиқиб «ишланган» куйлар, қўшиқлар йўқ эмас, бор. Лекин уни эшиткувчилар аста-секин кексайиб, ўтиб бормоқда. Ёшлар ўртасида эса, шошма, мен қайси халқнинг фарзандиман, менинг миллий санъатим қайси ўзи деб, ўзиникини эшитадиганлар, шуни ривожлантиришга бош қўшадиганлари камайиб кетгандек.

Санъатни назари тўқ, кўзи тўқ, дунё кўрган, санъатни ҳам, санъаткорни ҳам қалбдан чуқур тушунадиган, қадрига етадиган, улар учун жон куйдирадиган, ҳар жиҳатдан ҳалол одамлар бошқариши даркор! Буниси курсдошим, буниси улфатим ёки юртдошим, ёки бунни қўлласам менга мана бундай наф келади, қайсидир нафсимни қувонтираман деб ўйлайдиган майда, нопок, таъмагир, гаразли кишилар ҳамиша санъатнинг ривожига халақит бериб келганлар.

Бундайлар учун санъат ва санъаткорларимизнинг тақдири эмас, ўзининг мартабаси, нафси, чўнтаги муҳимроқ, шу бугун катталарга яхши кўриниб олиш зарурроқ. Ким қандай яшаяпти, қандай ижод қилаяпти, фалончи хонанда, созанда нимага кўринмайди...

— Ҳе... уни ҳеч ким эшитмай қўйди! — деб қўя қолишади... Ҳа, номард, сен оломон кимни эшитса ўшани ишлатиб, ёғини олаверсанг, эртага бунгаям биров қарамай қўйса, буниям четга суриб қўяверсанг, сенинг раҳбарлигинг қайга боради? Қайга олиб боради? Нима учун миллий мусиқа асбоблари, масалан, доира аста-секин сурилиб чиқиб қолаяпти — унинг парвосига келмаган, келмайди ҳам!

Кўп йиллардан бери миллий саҳнамизга фонограмма, турли мусиқий ёки техникавий асбоблар аралашуви ҳақида баҳслар кетади — биров мутлақо тақинқлаб қўйишни таклиф қилади, иккинчи биров эса йўлни катта очиб қўйиш керак дейди.

Ҳолбуки, ҳар соҳада бўлганидек, бу ерда ҳам меъёр зарур. Чунки, ҳар қандай тақинқ одам боласини маълум нарсага қизиқишини кўпроқ орттириб келган. Агар жамиятдаги эстетик қарашларнинг ривожланиши шуни тақозо этаркан, балки, энг чиройли овоз берадиган созларнинг миллий маданиятга кириб келиши тўғридир.

Иккинчи томондан эса йўлни катта очиб қўйиш ҳам нотўғри. Бу ҳали айтганимдай миллий созларнинг сурилиб қолишига олиб келади.

Доирага келганда у билан дунёдаги барча халқларнинг усулларини жуда жарангдор, жозибали қилиб чалиб бериш мумкин. Шундай экан, уни бошқа созлар билан ёки компьютер билан алмаштириш шартми?

Мусиқа юракдаги туйғунинг, завқининг, илиқ оқимларнинг изҳори, кечинмаларни оҳанг орқали тингловчига етказувчи санъат. Созанда маълум бир куйни та-

биатига қараб, мавзусига қараб нохун уради, камон тортади, зарб беради.

Фахриддин ака Умаров етмишга бордилар, аммо ҳали бирор марта фонограммада қўшиқ айтган эмаслар. Ҳозир еттига кирган бола ҳам фонограммада айтади ёки чалади. Бир марта чалиб ёзиб олинган нарсани ҳамма жойда қўйишади-да, чолгуни ушлаб, чалаётгандек бўлиб тураверишади. Бу ерда-чи, бу ерда қани завқ, айни концерт маҳалида келадиган илҳом, кутилмаган хаёлотлар, сайрлар қани?

Шунақаларни кўрсам, булар асли ҳақиқий санъаткор, моҳир созанда эмас, соҳага тасодифан аралашиб қолган одамлар деб ўйлайман. Афсуски, бундайлар кўпайиб кетаяпти. Тасодифий одамлар кўпайган санъатнинг аҳволи, тақдирини маъна бўлади!

Санъатга ношудлик ёки лоқайдлик билан раҳбарлик қилиш оқибатида ўғай созлар, оҳанглар, услуб, усуллар бетартиб аралашиб кетди миллий мусикамизга. Буни унда-бунда бир гапириб қўйиш эмас, давлат даражасида қарорлар билан тартибга келтириш керак.

Ўзбекнинг димоғида ҳеч бир миллатниқига ўхшамайдиган, ўзига хос «ғум»и, оҳанги, шираси бўлади. Оналаримиз алла айтганларида, болалар «бойчечак» айтганда, қориларимиз Қуръон ўқиганда, кўчада кетаётган одам хиргойи қилганда ёки катта хофизлар ашула айтганда кўп кузатганман ана шу ғумни!

...Ҳақиқий ижодкор, санъаткор — давлат арбоби ҳисобланади, у ўзи мансуб миллат маданиятининг бугуни ва эртаси учун масъулдир, жавобгардир. Бугун соҳамизга кириб келаётган ёшларимизда ана шу жавобгарлик ҳиссини тарбиялашимиз даркор деб ўйлайман. Уларнинг санъатига энг аввало, ана шу нуқтан назардан туриб баҳо бериш керак.

Нимага деганда, биз мансуб авлоднинг ёши ҳам эллиқнинг эшигига яқинлаб қолди.

Эртага маданиятимиз қиёфасини белгилайдиган, демокки, халқимиз маънавий дунёсини шакллантирадиган, жаҳон саҳнасида бизга обрў-шуҳрат олиб берадиганлар улар — ёшлардир.

Бугун уларнинг аксарияти ўғай оҳангларга, ёт мусиқаларга кўнғил қўйиб, эшитса майли-я, бироқ осон шуҳрат топиш йўли бу ёқда экан деб, ўша ножинс оҳанглар, йўллар, усуллар, талаффузларни миллий «гулзоримиз»га олиб кираётган экан, бу энг аввало, ўз

гулзорини севмаслик, билмаслик, унинг улуғлиги, бетакрорлигидан гурур, унинг тақдири учун масъулият, жавобгарлик ҳис этмасликдандир.

Шунинг учун бу ўринда кексаларнинг, устозларнинг тажрибасини ўрганиш, сабоқларини, панд-насиҳатларини жон қулоғи билан эшитиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Ҳофиз Шерозий айтганлар-ку:

Насиҳат тинглагил, жоно, тутурлар жону дилдан дўст —  
Ақлли бахтли ёшлар ҳурмат айлаб кекса донони.

...Устоз кўрган доирачи, устоз кўрган санъаткор ба-  
рибир бошқача бўлади. Устознинг қанотида юрар экан, шогирд бола салом-аликни, юриш-туриш сабоғини, қайси жойга қандай кийим билан бориш даркорлигини, сўзлашиш, давра одоби, саҳнага чиқиш, у ерда ўзини тутиш маданиятини ўрганади. Кекса санъаткорларни йўқлаб туришга, уларнинг олдида тавозеъ сақлаб туриш, билиб-билмай от солиб юборавермасликка одатланади.

Ўз касбимизга қайтиб гапирсам, доирани қандай ушлашни, қандай қоплашни, қасқонни қайдан олишни, қайси доира яхши-ю, қайсиси ёмон — мана бу сирларни ўзлаштиради устадан.

Бу ҳам — бир дард... Мана шу таомиллар йўқолиб кетмаслиги керак санъатимиз, маданиятимиздан.

Негаки, ана шу қондалар, таомиллар ҳам ўзбекчилигимизнинг, маънавиятимизнинг ажралмас, таркибий қисмидир. Улар олиб қолинмаса, устозлар билан бирга кетади, кейин! «Тиклаш керак, «оҳ — воҳ», деб юраимиз.

Бундан ташқари, менга қолса бу йўлни тақдир деб танлаган шогирд, толиб бошқа бир мактабни ҳам ўтиши керак: қишлоқларда, далаларда, шийпон-у яйловларда кундузи, кечаси, баъзан хов тун яримдан ўтгандан кейин бошланадиган концертларда қатнашиши керак. Пишиши керак.

Деҳқон билан, чорвадор, ишчи, қурувчи билан тил топишиши, дардлашмоғи керак. Уларнинг дилидан ўтган гапларни, ҳасратни, орзунг тушунадиган бўлиши керак. Ахир, ким боқаяпти сени! Қайси халқнинг, қандай миллатнинг фарзандисан? Нимани орзу қилади халқнинг, нимани яхши кўради? Нима керак, қандай қўшиқ, қандай мусиқа даркор унга! Буларни англамай, киндикдан ҳис этмай туриб таниш-билиш орқали ўзини саҳнага, телевизорга урган ёки сал афти таниш бирорта ҳофиз билан тўйга борган билан санъаткор бўламан дейиш бефойда!

## ТҮРТИНЧИ ДАВРА ОХИРИ

Китобимиз сўнггига етиб қолди. Бироқ Дилмурод Исломовнинг, унинг укалари, ҳамкасблари, юзлаб, минглаб шогирдларининг дилкаш давралари давом этаётир. Демак, фақат юртимизда эмас, жаҳоннинг не бир гўшасидадир Бизнинг Санъатимиз давра бермоқда, нафосат ва гўзаллик байрами бўлмоқда, меҳр ва муҳаббат куй чалиб, қўшиқ айтбоқда!

Севги ва дўстлик ришталари боғланмоқда!

Дилмурод Исломов энди қирқ беш ёшга борди. Унинг кўнглида орзулари, режаларнинг ўнлаб, юзлаб оппоқ кемалари сузиб юрибди. Бу кемаларнинг манзилга етиши ва халқимиз улар келтирган самаралардан баҳраманд, санъатимиз эса яна бойроқ, сарватмандроқ бўлишига шубҳа йўқ.

Қачондир биродаримиз ташкил этган «Ўзбекистон доирачилари уюшмаси» ҳозирча ўз фаолиятини тўхтатган деб айтдик. Унинг яқинлари, ҳамкасблари, шогирдлари билан суҳбатлашар экан, фақир шундай андишага бордикки, ҳозир ўша уюшманинг аксар ишларини Дилмурод Исломов деган инсоннинг ўзи адо этиб турибди экан.

Шундай ҳам: уюшмага муроду мақсад бўлган хайр-бод ишлар тўхтаб қолгани йўқ — муҳтожларга ёрдам берилмоқда, беморларни яхши шифохоналарга жойлаштирилмоқда, кексаларга ғамхўрлик, ёшларга мадад ҳар қадамда кўрсатилмоқда.

Боз устига: бу хил мурувват, саховат аъмоллари фақат доирачиларга, фақат санъат аҳлига эмас, балки санъатдан йироқ одамларга ҳам кўрсатиб турилибди.

Шуларни эшитар эканман, Дилмуроднинг — дастлаб кўрган кишига ўта жиддий, тунд, ҳатто тўпориноқ туюлиши мумкин бу одамнинг бағри кенг, дилкаш, олийжаноб, кимнидир бахтли кўрса бахти бисёр бўладиган, бировни ўксик, забун кўрса қайғуси, дарди ортадиган асл инсон эканлигига қайта-қайта амин бўлдим.

... Китобимиз давомида қурган давралар, суҳбатларимизда «завқ» сўзини кўп ишлатдик. Бу — бежиз эмас. Яхши созанданинг қўли юрагидан бошланади, сози, чолғуси эса қўлининг давомидир.

Энг яхши созандаларимиз, уларнинг қаторида Дилмурод Исломов ва унинг жигарлари ҳам аҳли оламини, Она сайёрани ўтқизиб қўйиб унга соз чалиб берган, доира чалиб берган, ўзбек деган миллатнинг қадим ва улуғ санъатини, ошиқ юраги, қудрати, шиддати, шижоатини намойиш қилган азаматлардир.

Мана шундай — шижоатли, қарсиллаган, завқининг зўри билан дунёни рақсга тушира олган ўғлонлари бор миллатни эзилган, забун, муте деб ким айтади?

Ким айтади, бу миллат эрк истагини, ҳар қандай занжирни узиб ташлаш, ҳар нечук ҳақсизликни маҳв этиш ниятини йўқотган эди, бўйсуниб, хокисор, тупроққа кўмилиб яшашга ўрганиб қолган эди деб?

Ким айтса ҳам бекор айтибди!

Шундайин мард, танти, асов, саркаш, бахту шодлик, ҳақ ва адолат излаш истагидан қайтмайдиган йигитлари бор экан, ўзбек деган миллатнинг, Ўзбекистон деган мамлакатнинг албатта ўз муродига етиши, озод ва обод, ҳур ва бақувват, буюк ва қудратли бўлиши аниқ!